

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Mustafa Selçuk

Çanakkale Seferberliği

Savaş, Eğitim, Cephe Gerisi

KitapYAYINEVİ

ÇANAKKALE SEFERBERLİĞİ
SAVAŞ, EĞİTİM, CEPHE GERİSİ

ÇANAKKALE SEFERBERLİĞİ; SAVAŞ, EĞİTİM, CEPHE GERİSİ / MUSTAFA SELÇUK

© 2016, MUSTAFA SELÇUK
© 2016, KİTAP YAYINEVİ LTD.
TANITIM İÇİN YAPILACAK KISA ALINTILAR DIŞINDA HİÇBİR YÖNTEMLE ÇOĞALTILAMAZ.

DÜZELTİ
FEVZİ GÖLOĞLU

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR, BEK

KAPAK TASARIMI
DİLEK ÇETİNKAYA

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK A.Ş.
KÂÇITHANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3
34408 KÂÇITHANE-İSTANBUL
SERTİFİKA NO: 12055
T: (0212) 294 10 00 F: (0212) 294 90 80
E: INFO@MASMAT.COM.TR

1. BASIM
MART 2016, İSTANBUL

978-605-105-157-4

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
KÂÇIT HANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3/1-A
34408 KÂÇITHANE İSTANBUL
SERTİFİKA NO: 12348
T: (0212) 294 65 55 F: (0212) 294 65 56
E: kitap@kitapyayinevi.com
W: www.kitapyayinevi.com

Çanakkale Seferberliği

Savaş, Eğitim, Cephe Gerisi

MUSTAFA SELÇUK

KitapyAYINEVi

İÇİNDEKİLER

Önsöz 7

Teşekkür 9

I- ÇANAKKALE CEPHESİNDE İLK BOMBARDİMANLAR VE İSTANBUL'DA YAŞANANLAR 11

İSTANBUL HALKININ YAŞADIĞI TEDİRGİNLİK 14

İSTANBUL'UN MÜDAFAASI İÇİN ASKERİ TEDBİRLER 18

YÖNETİMİN TEK ELDE TOPLANMASI 19

HÜKÜMETİ VE PADİŞAHI ANADOLU'YA NAKLETME PLANLARI 21

ESKİŞEHİR'DE YAPILAN HAZIRLIKLAR 28

SARAY-I HÜMAYUNA AİT EŞYALAR 29

KONYA'DA YAPILAN HAZIRLIKLAR 30

BOMBARDİMANIN ŞİDDETLENDİĞİ ANLAR 31

2- MARMARA'DA DENİZALTI FAALİYETLERİ 34

ÇANAKKALE SAVAŞLARINDA MÜTTEFİK DENİZALTIILARI 34

ÇANAKKALE'DE DENİZALTIILARIN İLK BAŞARISI 34

MÜTTEFİK DENİZALTIILARIN AMACI 35

DENİZALTIILARIN MARMARA DENİZİNDEKİ FAALİYETLERİ 37

OSMANLI DEVLETİ'NİN TEPKİSİ VE KAYIPLAR 42

3- ÇANAKKALE KAHRAMANLIĞINI YAŞATMA FAALİYETLERİ 45

İSTANBUL EDEBİ HEYETİNİN ÇANAKKALE CEPHESİNİ ZİYARETİ 47

SURİYE İLMİ HEYETİNİN ÇANAKKALE CEPHESİNİ ZİYARETİ 66

MECLİS ÜYELERİNİN CEPHEYİ ZİYARETİ 70

SAVAŞTA GÖRSEL PROPAGANDA HAMLESİ: MECMUALAR 74

ÇANAKKALE CEPHESİNİN FİLME ALINMASI 80

ALMAN İSTİHBARAT SUBAYI: S. A. URİCH 88

MERKEZ ORDU SİNEMA DAİRESİ 92

RESİM ALANINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR VE ŞİŞLİ ATÖLYESİ 94

BİR DEĞERLENDİRME 98

4- EĞİTİM VE TOPLUM: BİR NESLİN YOK OLUŞU 99

SEFERBERLİĞİN BAŞLAMASI 100

SEFERBERLİKTE ÖĞRETMENLERE VE VAİZLERE DÜŞEN GÖREVLER 102

ÇANAKKALE CEPHESİNİN AÇILMASINDAN SONRA YAŞANANLAR 104

OKULLARIN HASTANE OLARAK TAHSİS EDİLMESİ 108

MEZUN VE ÖĞRENCİLERİN SİLAH ALTINA ALINMASI 113

DARÜLFÜNUN 117

TIP FAKÜLTESİ 119

HUKUK FAKÜLTESİ 122

FEN FAKÜLTESİ 123

EDEBİYAT FAKÜLTESİ 123

EDEBİYAT FAKÜLTESİNDE KAYITLI ÖĞRENCİLERİN DURUMU 126

ERMENİ MUALLİM, MEMUR VE ÖĞRENCİLERİN DURUMU 128

MAAŞLARIN ZAMANINDA VE TAM OLARAK ÖDENMEMESİ, YAŞANAN PROBLEMLER 129

DARÜLFÜNUNLA İLGİLİ DİĞER GELİŞMELER 131

ÖĞRENCİLERİN MAÇDURİYETLERİNİ GİDERMEYE YÖNELİK UYGULAMALAR 133

AVRUPA'YA GÖNDERİLEN ÖĞRENCİLERİN DURUMU 135

SAVAŞ SONUNDA MAÇDURİYETLERİ GİDERMEYE YÖNELİK KARARLAR 136

BİR DEĞERLENDİRME 139

5- ÇANAKKALE CEPHESİNDE İAŞE 142

6- OSMANLI ERKÂNIHARBİYESİNİN NEŞRETTİĞİ

ÇANAKKALE MUHAREBELERİ TARİHİ KÜLLİYATı 154

SONUÇ 161

EKLER 165

KAYNAKÇA 173

DİZİN 182

Birinci Dünya Savaşı milyonlarca insanın hayatına mal oldu. İmparatorluklar dağıldı, dünya haritası büyük oranda yeniden çizildi. İnsanoğlu, silahların o zamana kadar şahit olmadığı oranlarda artmış olan tahrip gücünü keşfetti. Bu savaş cephe ile cephe gerisi çizgisinin belirsizleştiği bir savaştı. Bu nedenle sivil halk savaştan azami derecede etkilendi. Savaşa, etnik ve dini kaygıların ötesinde farklı parametreler yön verdi. Ancak savaşın ana nedeni Avrupa kıtasına sığmayan ve önceki sömürgeleriyle yetinemeyen büyük devletlerin dünyayı yeniden paylaşma mücadelesiydi.

Yetmiş milyondan fazla askerin cepheye sürüldüğü Birinci Dünya Savaşı, insanlık tarihinin o güne kadar gördüğü en kapsamlı ve acımasız savaş oldu. Birinci Dünya Savaşı, cephe gerisi, kullanılan silahlar ve etkilediği alan itibarıyla topyekûn harbin ilk esaslı örneğini oluşturdu. Siyasi, içtimai, askeri ve iktisadi etkilerinin günümüze kadar devam ettiği bu büyük savaş Osmanlı Devleti'nin de sonunu getirdi. Yaklaşık 23 milyon nüfusa sahip Osmanlı Devleti bu savaş boyunca üç milyona yakın askeri silahaltına aldı. Bu büyük kuvvetin yaklaşık dörtte biri cephede şehit düşerek ya da hastalıklar nedeniyle yitirildi. Osmanlı ordusundan yarım milyona yakın asker firar etti ve iki yüz elli bin kadar asker de esir düştü. Milyonlarca insan yerlerinden yurtlarından oldu.

Birinci Dünya Savaşında Osmanlı ordusu, kendisinden sayıca ve silah teknolojisi bakımından üstün kuvvetlerle karşı karşıya kaldı. Bu ordunun Balkan Savaşlarında yaşadığı hezimete rağmen kısa sürede toparlanması ve savaşı aynı anda farklı özelliklere sahip birkaç cephede birden sürdürebilmesi hem müttefiklerini hem de düşmanlarını şaşırtmıştı. Osmanlı orduları karlı dağlarda, büyük nehirlerde, kızgın çöllerde çok soğuk ve çok sıcak iklimlerde savaştı. Bu savaşta yekpare bir cephe yoktu. Osmanlı orduları 1915 yılı içinde üç farklı cephede; doğuda Ruslara, Süveyş Kanalı'nda İngilizlere ve Çanakkale'de müttefik filoları ve ordularına karşı aktif muharebe halindeydi.

Bu cepheler içinde Çanakkale'nin müstesna bir yeri vardı. Çanakkale'de İstanbul savunuluyordu. Çanakkale bir milletin var oluş des-

tanıydı. Şartların bütünüyle olumsuz olduğu bir dönemde Osmanlı ordusu tarihinin en parlak zaferlerinden birini burada kazanmıştı. 26. Alay, 3. Tabur Komutanı Mahmut Sabri Bey askerlerine hitap ederken Çanakkale için “burası İstanbul’un kapısı, bütün Türkiye’nin kalbi sayılır” demişti. Askeriyle, komutanıyla Çanakkale’de herkes İstanbul’un savunulduğunun bilincindeydi. Askerler, “vatanın selamlık kapısında nöbet tutuyorlardı.” Faik Tonguç, Kafkas Cephesinde zorlu kış şartları içinde düşmanla mücadele ederken Çanakkale’de düşmanın geri çekildiği haberini duyduklarında yaşadıkları sevinci tarif edemez.

Bu çalışmada doğrudan cephe harekâtları' yerine savaştaki ordunun mücadele azmini artırmak için yapılan faaliyetler incelendi. İlk bölümde deniz savaşları devam ederken başkent İstanbul’da yaşanan tedirginlik, hükümeti taşımak ve şehri savunmak için yapılan askeri ve idari hazırlıklar ele alındı. İkinci bölümde Türk ordusunun denizden ikmalini engellemek için Marmara Denizi’nde faaliyet gösteren itilaf denizaltıları incelendi. Üçüncü bölümde cephede çarpışan askerin motivasyonunu artırmak, Çanakkale’de gösterilen kahramanlığın diğer cephelere de yayılması için Harbiye ve Maarif Nezaretlerinin girişimleri ele alındı. Harp sahalarının çeşitli gruplarca ziyaret edilmesi, harp propagandası için yapılan faaliyetler bu bölümde incelendi. Dördüncü bölümde savaşın eğitime etkileri ve eğitim kurumlarının savaşa katkıları incelendi. Beşinci bölümde Çanakkale Cephesinde ordunun iâşesi konusu ele alındı. Son bölümde ise Osmanlı Genelkurmayının Çanakkale Savaşlarıyla ilgili yayın çalışmalarına değinildi.

Bu çalışmanın temelini oluşturan iki makale daha önce çeşitli dergilerde yayınlanmıştı. Geçen zaman içinde yeni çalışmalar da dikkate alınarak bu metinler tekrar gözden geçirildi, bazı kısımları genişletildi ve yeni bölümler eklendi. Bu çalışmayı, Çanakkale Savaşları araştırmalarına bir katkı olması dileğiyle bu savaşlarda yitirdiğimiz askerlerimize ve savaş gazilerimize ithaf ediyorum.

1 Çanakkale Savaşları üzerine çok sayıda çalışma yapılmış olduğu için gerekmedikçe savaş konusunda referans verilmemiştir. 2010 yılına kadar yapılan çalışmaları bir arada görmek için şu bibliyografyaya bakılabilir: A. Koyuncu - Ö. Keskin - C. S. Sönmez, *Çanakkale Savaşları Bibliyografyası*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2010.

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında, hemen her süreçte birçok kişinin ve kurumun yardımı oldu. Akademik hayatım boyunca ufuk açıcı tavsiye ve katkıları için hocalarıma, mesai arkadaşlarıma ve bazı kaynakların temininde yardımlarını gördüğüm öğrencilerime teşekkür ederim. Ayrıca aileme ve tüm Çanakkale dostlarına şükranlarımı sunarım. İstanbul'daki arşiv ve kütüphane personeline ve son olarak eseri Çanakkale'ye yakışır bir titizlikte yayına hazırlayan Kitap Yayınevi Editörü Çağatay Anadol'a ve mesai arkadaşlarına teşekkür ederim. Desteklerini esirgemeyen, fikirlerini paylaşan aşağıdaki isimlere teşekkürü de bir borç bilirim. Ahmet Özbek, Ahmet Yurttakal, Ali Arslan, Ali Fuat Örenç, Ali Satan, Arzu Terzi, Burcu Uysal, Cezmi Eraslan, Dilek Akgümüş, Figen Atabey, Gültekin Yıldız, Halil Bal, Haluk Oral, Lokman Erdemir, Mesut Uyar, Mualla Uydu Yücel, Mustafa Arıkan, Nesli Özkay, Ömer Çakır, Sevtap Demirci, Şahin Aldoğan, Zekeriya Türkmen.

ÇANAKKALE CEPHESİNDE İLK BOMBARDİMANLAR VE İSTANBUL'DA YAŞANANLAR

Sevgili İstanbul'un kurtulması hepimizi sevince boğdu.

Çanakkale Muharebeleri sırasında, kendi derdimizden çok onları düşünürdük.

FAİK EFENDİ¹

Tarih boyunca medeniyetlerin beşiği olan İstanbul, kuruluşundan günümüze kadar birçok tehlikeyle karşı karşıya kaldı. Şehirlerin ecesi olarak tanımlanan ve şairlerin ilham kaynağı olan İstanbul; yangın, deprem, salgın hastalıklar gibi afetlerin yanı sıra savaşlar ve kuşatmalar yüzünden kültürel ve mimari yapısından çok şey kaybetti. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında, Rusların Yeşilköy'e kadar gelmesi, daha sonra Balkan Savaşlarında Bulgarların Çatalca'ya kadar ilerlemesi² İstanbul halkına ve Osmanlı hükümetine zor anlar yaşattı.³ İstanbul, ancak Balkan devletlerinin kendi aralarında tekrar savaşa başlamasıyla işgal tehlikesinden kurtuldu. İstanbul için asıl büyük tehlike ise Çanakkale Savaşları sırasında meydana geldi. İngilizler, Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşına girmeden önce bile Çanakkale Boğazı ile yakından ilgileniyorlardı. Çanakkale Boğazı'nın donanmayla zorlanarak geçilmesi fikri, Birinci Dünya Savaşı sırasında aceleyle düşünülüp uygulanmış basit bir plan değildi. 1906, 1907 ve 1911'de böyle bir hareketin risklerini ve başarı şansını tartışan ayrıntılı İngiliz raporları vardır.⁴ Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce İngiliz

1 Faik Tonguç, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1999, s. 111.

2 Bulgarların Marmara sahillerine kadar ulaşip yerli halktan erzak, saman ve ot temin etmesi ile ilgili Dâhiliye Siyasi kataloğunda ciddi ölçüde evrak mevcuttur, ayrıntılı bilgi için bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi BOA, Dâhiliye Siyasi DH. SYS. 112/19-34/1; DH. SYS. 112/19-34/2.*

3 Balkan Savaşları sırasında İstanbul'da yaşananlar için bkz. Wilhelm Feldman, *İstanbul'da Savaş Günleri*, Selis Kitaplar, İstanbul 2004, s. 63.

4 Mete Tunçoku, *Çanakkale 1915 Buzdağının Altı*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2002, s. 106.

Savaş Bakanı Lord Kitchener ve Deniz Kuvvetleri Bakanı W. Churchill arasında Boğazlar üzerinde bir cephe açma konusunda tafsilatlı fikir alışverişleri gerçekleşmişti.⁵

W. Churchill, Balkan Savaşlarından perişan durumda çıkan Osmanlı ordusunun⁶ mukavemet gösteremeyeceğini, donanmanın Boğazlar'dan kolayca geçerek İstanbul'u ele geçireceğini ve böylece Osmanlı Devleti'nin ilk hamlede saf dışı kalacağını düşünmüştü.⁷ Çanakkale'de yeni bir cephe açma fikrinin mimarı ve en büyük savunucusu W. Churchill'in bu konudaki görüşleri şöyledir;

Osmanlı Devleti güçsüzdür. İstanbul son yıllarda siyasal ayaklanmalara sahne olmuştur. Jön Türkler denetimi ellerinde tutuyor gibi görünseler de donanmanın Sarayburnu'nda gözükmesiyle her şey değişebilir. Osmanlı'nın sadece iki cephe fabrikası vardır. Her ikisi de kıyıda, denizden yapılacak atışlarla fabrikalar, Harbiye Nezareti ve Galata Köprüsü vurulabilir, İstanbul, Osmanlı Devleti'nin bütün iktisadi, siyasi ve askeri faaliyetlerinin merkezidir. İstanbul'un düşüşü bir anlamda Osmanlı Devleti'nin yıkılışı demektir.⁸

Rusya'nın da böyle bir cephe açılması hususunda talepleri olduğu bilinmektedir.⁹ İtilaf devletlerinin niyetlerini Osmanlı Devleti'nin Roma ateşemiliteri şöyle özetlemiştir:

... İngilizler, Çanakkale'yi zapt ve İstanbul'u işgal ile bizi sulha mecbur etmek veya bu olmazsa bile uzun müddet harp edemeyecek bir hale getirebilmek ümidindedirler, onlar Boğazlar'a karşı olan

5 Ian Hamilton, *Gelibolu Hatıraları 1915*, Örgün Yay., İstanbul 2005, s. 9-28.

6 Balkan Savaşlarında Türk ordusunun performansı için bakınız: Edward J. Erickson, *Defeat in Detail, The Ottoman Army in the Balkans, 1912-1913*, Praeger publishing, Westport 2003.

7 Figen Atabey, *Çanakkale Muharebelerinin Deniz Cephesi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2014, s. 36-52.

8 Alan Moorhead, *Gelibolu*, (Çev. A. C. Akkoyunlu), 5. Baskı, Doğan Kitapçılık, İstanbul 2004, s. 34; Zekeriya Kurşun, "Çanakkale Muharebeleri," *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C.VIII, İstanbul 1993, s. 206.

9 Aspinall Oğlander, *Büyük Harbin Tarihi, Çanakkale Gelibolu Askeri Harekâtı*, C. 1. Askeri matbaa, İstanbul 1939, s. 53.

harekâtıyla Mısır taarruzunu da akım bırakabileceklerini zannediyorlar, diğer yandan Rusya'da yorgunluk âsârı ve ahâlîde harbin aleyhine bir cereyan uyandığından Boğazlar Meselesi'ni meydana çıkarmak ile Ruslara senelerden beri intizâr eyledikleri âmâl-i milliyelerinin bu harp neticesinde kuvveden fiile çıkacağı hissini verip harbi onlarca popüler kılma düşünülmüştür.¹⁰

Çanakkale Savaşları devam ederken ve savaş bittikten sonra görüşlerini açıklayan devlet adamlarının beyanlarından ve İstanbul için alınan tedbirlerden anlaşılmaktadır ki; insan gücü ve harp teknikleri açısından farklı bir yeri olan Çanakkale Savaşlarının temel amacı Osmanlı Devleti'nin kalbi olan başkent İstanbul'a ulaşmak ve Osmanlı Devleti'ni savaş dışı bırakıp barışa zorlamaktır.¹¹ İtilaf devletleri, 19. yüzyıldan beri ortaya atıkları Şark Meselesini kendi sömürgeci planları doğrultusunda çözüme kavuşturmayı düşünmüşlerdir.¹² Avrupa devletlerinin düşüncelerini Napolyon, "Büyük soru temel olarak değişmez, İstanbul'a kim hâkim olacaktır" sözleriyle özetlemektedir.¹³

İngilizler ve Fransızların Çanakkale Seferi için hazırlıklara başlamaları Osmanlılar tarafından dikkatle takip edilmişti. Müttefik donanmanın bütün hazırlıklarını yapıp Boğaz'ın girişine doğru yaklaşması ve Ocak-Şubat-Mart aylarında harekâtın yapılacağına dair kesin bilgilerin genel karargâha ulaşması, Osmanlı yöneticilerini ciddi endişelendirmişti. Çünkü Çanakkale Cephesi,¹⁴ başkente oldukça yakındı ve düşman donanmasının nihai amacının Marmara'ya girip İstanbul'u kontrol altına almak olduğu biliniyordu. Yeni bilgiler ışığında başkentteki savaş hazırlıkları hızlandırıldı ve seferberlikle beraber sıkıyönetim de sertleştirildi.

10 BOA, DH. EUM VRK. 25-8.

11 Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, C.1, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1994, s. 113.

12 Ö. Osman Umar, "Çanakkale Savaşı'nın Önemi ve Sonuçları," *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.15, İstanbul 1998, s. 2.

13 Ellis A., Bartlett, *Çanakkale Gerçeği*, Yeditepe Yay., İstanbul 2005, s. 21.

14 Çanakkale Savaşları için bakınız: Lokman Erdemir, *Çanakkale Savaşı, Siyasi, Askeri ve Sosyal Yönleri*, Gökkuşbu Yay., İstanbul 2009; Edward J. Erickson, "Gallipoli," *History in Dispute: The First World War*, (Ed. D. Showalter), Detroit, 2002; 2010 yılına kadar yapılan çalışmaları bir arada görmek için şu bibliyografyaya bakılabilir: A. Koyuncu-Ö. Keskin- C. S. Sönmez, *Çanakkale Savaşları Bibliyografyası*, ATAM Yay., Ankara 2010.

İstanbul halkı ise savaşın ağır şartlarıyla mücadele etmeye başlamıştı. Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının kapalı olmasından dolayı İstanbul'un ihtiyaçlarının karşılanması zorlaşmış, şehirde kıtlık ve açlık başlamıştı.¹⁵ Halk bir yandan kıtlıkla mücadele ederken bir yandan da düşman donanmasının her an Marmara'ya girme ihtimalinin endişesini taşıyordu. Yetkili makamlar halka bilgi vermeye de İstanbul halkı tehlikenin şiddetini gelişmelere bakarak sezebilmişti.¹⁶ Gün geçtikçe artan askeri hareketlenmelerden; İstanbul'u korumakla görevli II. orduya bağlı V. Kolordu Kumandanı Fevzi Paşa'nın Beykoz, Göztepe, Fenerbahçe-Caddebostan gibi sahil merkezlerinde aldığı tertibatlardan, yaptığı teftişlerden ve mevzilenmelerden İstanbul'un savunulması için ciddi bir çaba harcadığı anlaşılmaktaydı.¹⁷ Yine I. Ordu Kumandanı Liman von Sanders'in, düşman filosunun Boğaz'ı zorlayarak geçme ihtimaline karşı Ayastefanos-Sarayburnu arası sahil şeridi ile Anadolu yakası kıyılarına ve Adalar'a bataryalar yerleştirmesi gibi tedbirleri¹⁸ ve Boğaziçi'ndeki Osmanlı donanmasının faaliyetini halkın fark etmemesi mümkün değildi. Yine İstanbul ve Adalar'da başlayan tahliyelerden dolayı halkın tedirginliği artmıştı.¹⁹ Beyoğlu tarafında yoğun olarak yaşayan gayrimüslimlerin tahrik edici davranışları da halkı huzursuz ediyordu.²⁰

Roma Sefiri Nabi Bey'in 4 Ocak 1915 tarihli telgrafında payitahtın Bursa'ya taşınması konusunun İstanbul'da büyük bir korkuya sebep olacağı ve Mısır Harekâtından vazgeçme fikrinin Roma basınında yer aldığı ve bunların sefaret tarafından tekzip edildiği bildirilmişti.²¹ Mart ayı içinde Lozan'dan Cevdet Bey; "Ecnebi gazetelerde İstanbul'da bir panikten

15 E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.IX, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1996, s. 437.

16 İstanbul'da yaşanan tedirginliği en iyi anlatan Avusturya-Macaristan askeri ataşesi General Joseph Pomiankowski'dir. Bakınız: Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü, 1914-1918, I. Dünya Savaşı*, (Çev. K. Turan), Kayıhan Yay., İstanbul 1997, s. 104.

17 Bu gelişmeleri gün gün izlemek için bkz. Nilüfer Hatemi, *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, C.I, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2002, s. 299-328.

18 Liman V. Sanders, *Türkiye'de Beş Sene*, (Haz. M. Albayrak), Yeditepe Yay., İstanbul 2010, s. 69-70.
19 Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, C.I, Nehir Yay., İstanbul 1992, s. 239; Ziya Şakir, 1914-1918 *Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik*, İstanbul 1944, s. 227.

20 İngilizler İstanbul'a girdiklerinde kullanmak üzere para bile hazırlayıp Rumlara vermişlerdir. Ayrintılı bilgi için bkz. BOA, HR. MA., 1140-88, [Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2005. s. 255-256].

21 BOA, DH, EUM, 5-şb. 7-57.

bahsediyorlar” diyordu.²² Çanakkale Savaşları devam ederken İstanbul’da bulunan devlet adamları ve o günleri yaşayan insanlar da anılarında İstanbul’daki durumu yansıtacak kısıtlı ölçüde bilgi vermişlerdir.²³ Tarafsız devletlerin İstanbul’da görevlerini devam ettiren büyükelçilerin verdiği bilgiler ise daha ayrıntılıdır.²⁴ Özellikle Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau anılarında, zaman zaman objektiflikten uzaklaşsa da ayrıntılı bilgiler vermiştir.²⁵

Meclis-i Mebusân Başkanı Halil Bey 1 Mart 1915 tarihli kapanış konuşmasında, düşman donanmasının Boğazlar’ı geçme ihtimali olmadığını geçse bile ordunun her türlü tedbiri aldığını söyledi.²⁶ Savaş başlamadan önce Çanakkale istihkâmlarını teftiş eden Enver Paşa ise, Almanya’da yayınlanan bir gazeteye verdiği röportajda, Boğaz’ı müdafaaya memur askerlerin “hayatlarını topları başında feda etmeye hazır bulun[duklarını] ve bu an-ı mesûdun hulûlüne şiddetle intizar etmekte” olduklarını, bu nedenle de Boğaz’ın geçilemeyeceğini, belirtmişti.²⁷ Enver Paşa, Gelibolu Yarımadası’nın tamamen boşaltılmasından sonra Meclis-i Mebusân ve Meclis-i Ayanda yaptığı konuşmalarda o günlere atıfta bulunarak şöyle diyordu. “Ordu hemen herhalde birçok noksan malzemesiyle beraber düşmanımızın savletine karşı koyacağına ümitvar idim, hamdolsun o ümidimizde aldanmamış olduğumuzu ahval ispat etti.”²⁸

Savaşın şiddetlendiği günlerde Çanakkale Cephesinden resmi bir haber gelmeyince söylentiler de başladı. İnsanlar düşman donanmasını her an

22 BOA, DH. EUM. KLH. 5-24.

23 Örnek olarak dönemin Dahiliye Nazırı Talat Paşa, anılarında bu konuya hiç değinmemiştir. Bkz. *Talat Paşa’nın Anıları*, (Haz. A. Kabacalı), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2000.

24 Amerikan elçisi ve yardımcısının anıları için bkz. Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau’s Story*, New York 1918, Lewis Eintein, *Inside Constantinople, A Diplomatist’s Diary During the Dardanelles Expedition, April- September, 1915*, Londra 1917, Hollanda elçisinin hazırladığı raporlar için bkz. Erik J. Zürcher, *Savaş Devrim ve Uluslaşma*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2004. s. 27-44.

25 Y. Hikmet Bayur, Amerikan elçisinin Türk düşmanı olduğunu belirtmiştir. Y. Hikmet Bayur, a.g.e., C.III/2, s. 72. Erik J. Zürcher, a.g.e., s. 30.

26 Y. Hikmet Bayur, a.g.e., C.III/II, s. 74.

27 Enver Paşa’nın *Frankfurter Zeitung* gazetesi muhabirine verdiği röportajın özeti için bkz. *İkdam*, nr: 6482 (22 Şubat 1330), 7 Mart 1915.

28 *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi (MAZC.)*, C.I, Devre: 3, İçtima Senesi 2, 28 Kanun-u Evvel 1331 (10 Ocak 1916), TBMM basımevi Ankara 1990, s. 300-304; aynı gündeki Meclis-i Mebusan görüşmesinin metni için bkz. *İkdam* Nr: 6893, 11 Kanun-i Sani 1916.

Sarayburnu'nda görünmesini beklemeye başlamışlardı.²⁹ Şehirde endişenin artması üzerine Başkumandanlık Vekâleti, Çanakkale'ye yapılan ilk bombardımandan sonra polis müdürüne; “Çanakkale'nin harici istikâmâtının tekrar bombardımanına başlanmıştır. Hâlihazır vaziyette hiçbir tehlike yoktur. Enver Paşa hazretleri yarın sabahtan itibaren İstanbul'dadır” diye rapor vermişti.³⁰

Yabancılar “İstanbul'daki tam bir ümitsizlik havasından ve Boğaz'da beklenen misafirden” bahsederken³¹ Osmanlı yöneticileri kamuoyuna bir şey sızdırmayıp daima sükûnet telkin etmişlerdir. Tehlikenin büyük bir kısmının atlatıldığı Nisan ayında, Dahiliye Nazırı Talat Paşa, bir Bulgar gazetesine şöyle diyordu. “Memleketin her tarafında sükûnet hükümdur. İstanbul hayatı evvelki gibi hal-i tabiiyesinde cereyan ediyor. İstanbul bugün Avrupa'nın en sakin şehridir, vaziyet-i askeriyemiz fevkalade iyidir.”³² Talat Bey'in açıklamalarından durumu kontrol altına alma çabası içinde olduğunu seziyoruz.

Çanakkale Savaşlarının devamı süresince İstanbul'u olumsuz etkileyecek her türlü bilgi, haber çok sıkı sansüre tabi tutulmuştu.³³ Osmanlı yöneticileri, İstanbul halkının yaşadıkları hakkında konuşmaktan çekinmişlerdi. Bu durum diğer cepheler için de büyük oranda geçerliydi. Ülkede durumun normal olduğuna dair beyanat ancak kara savaşlarının sonucunda itilaf askerlerinin tamamen çekilmesiyle verilmiştir. Osmanlı kaynaklarının sessizliğinin aksine yabancı kaynaklar daha serbest davranmışlardı. Özellikle gayrimüslim vatandaşlara uygulanan politikaları anlatırlarken İstanbul hayatından da kesitler vermişlerdi.³⁴

İstanbul halkı düşman donanmasının Marmara'ya girmesi ihtimalinden ciddi endişe duymuştu. Bu endişe dönemin idarecilerinden Süleyman Kani Bey'in sözlerinden anlaşılmaktadır: “Hükümet içerdeki telaşını kim-

29 Alan Moorehead, *a.g.e.*, s. 62; Nejat Gülen, *Şanlı Bahriyemiz, Türk Bahriyesinin 200 Yıllık Tarihçesi* (1773-1973), 2. Baskı, Kastaş Yay., İstanbul 2001, s. 270.

30 19/20 Şubat tarihli verilen rapor için bkz. BOA, DH. EUM., 3.şb., 4-4.

31 Joseph Pomiąkowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü*, s. 108.

32 *İkdam*, Nr: 6528, 22 Nisan 1915.

33 Başkumandanlık Vekâleti daha savaş başlamadan 7 Ağustos 1914 tarihli bir talimatname yayınlarak basın üzerinde sıkı bir sansür uygulamıştır. Bkz. *İkdam*, Nr: 6272, *Tanin*, nr.202, *Tasvir-i Efkâr*, Nr: 1161, 25 Temmuz 1330 (7 Ağustos 1914).

34 *İstanbul 1914-1923*, (Haz. Stefanos Yerasimos), İletişim Yay., İstanbul 1996; Alan Moorehead, *a.g.e.* s.35-41; Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, s. 61.

seye sezdirmemek için mümkün olduğu kadar dişlerini sıkıyordu. Biz de aldığımız talimata tevfikân muntıkamız dâhilinde düşman donanmasının geçmesine imkân olamayacağına dair bol bol teminat veriyorduk.”³⁵ Basında Boğaz’ın zorlanması konusunda hassas davranılıyor, itilaf donanması saldırısının önemsiz olduğu vurgulanıyordu. Çanakkale’de yaşanacak en küçük olumsuzluk ve kötü haber, başkent ve hilafet merkezi İstanbul’da büyük bunalımlara sebep olabilirdi.³⁶

İstanbul’un maruz kaldığı bu tehlike karşısında, yabancı kamuoyunun beklediği bir kargaşa ortaya çıkmamıştı. Bütün tedirginliklere rağmen şehri savunmak için meclis-i vükelada her türlü askeri, ekonomik ve sosyal tedbirler alınmıştı. Şehrin savunulması konusunda en güzel davranışı Beylerbeyi Sarayı’nda acı dolu günler geçiren II. Abdülhamid sergilemişti. Kendisinin padişahla beraber Anadolu’ya götürülmesi teklif edildiğinde; İstanbul’dan ayrılmayacağını söylemiş ve Sultan Reşat’ın da İstanbul’dan ayrılmamasını tavsiye etmişti.³⁷ Bu, İstanbul’un en kötü şartlar altında bile müdafaa edilmesi açısından hükümete önemli bir destek olmuştu.³⁸

II. Abdülhamid’e yapılan ilk teklifin tarihi Aralık 1914’ün sonlarına denk gelmektedir. II. Abdülhamid’in hususi doktorunun notlarından anlaşıldığı üzere İstanbul ile ilgili hazırlıklara aralık ayından itibaren başlandığı görülmektedir.³⁹ II. Abdülhamid’e önce Konya, sonra Bursa’ya taşınması teklif edilir, o hasta ve yaşlı olduğunu belirterek teklifi kabul etmeyince bu teklifler daha sonra yenilenir. II. Abdülhamid doktoru ile yaptığı konuşmalarda; müttefiklerin külliyetli asker çıkartmadan Boğaz’ı geçemeyeceklerini ifade eder ve “İstanbul’un düşmesi Paris’in Bordeaux’a nakline benzemez, bizimkiler düşünmeden Konya’ya çekilir müdafaa ederiz diyorlar ama yanlış, İstanbul elden çıkınca artık bu devlette hayır kalmaz, belki yine

35 Süleyman Kani İrtem, *Meşrutiyetten Mütarekeye (1909-1918)*, (Haz. O. S. Kocahanoğlu), Temel Yay., İstanbul 2004, s. 619.

36 Ahmet Esenkaya, “Çanakkale Savaşları Sürecinde Türk Basını,” Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı, Sayı: 1, Mart 2003, s. 58.

37 A. Fuat Türkeldi, *Görüp İştiklerim*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1951, s. 131.

38 Sultan Abdülhamid’in Çanakkale Savaşlarının devam ettiği günlerde Beylerbeyi Sarayı’nda hususi doktoru Atıf Hüseyin Bey’e anlattıkları için bakınız: Atıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid’in Sürgün Günleri, Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey’in Hatıraları (1909-1918)*, 3. Baskı, (Haz. M. Hülâgü), Timaş Yay., İstanbul 2010, s. 300-322.

39 Atıf Hüseyin Bey, a.g.e., 301-302.

Selçuk(lu) hükümeti olur," yani bir Anadolu devleti olur şeklinde isabetli bir yorumda bulunmuştur.⁴⁰

İSTANBUL'UN MÜDAFAASI İÇİN ASKERİ TEDBİRLER

İstanbul'un ve Boğazlar'ın savunmasından I. ve II. ordulara bağlı 6 kolordu sorumluydu. I. ordu, dört kolordudan kurulmuştu ve Liman von Sanders'in komutasında idi. Kolordu bölgeleri İstanbul, Edirne, Gelibolu ile Bandırma-Balıkesir'di. Ordunun görevi, Bulgaristan'dan gelecek bir harekâtı önlemek ve İstanbul'u korumaktı. II. ordu, 2 kolordudan oluşmakta ve Cemal Paşa'nın (daha sonra Vehip Paşa) komutasındaydı.⁴¹ Kolordular Üsküdar ile Karadeniz dolaylarında mevzilenmişti. II. ordunun görevi Anadolu yakasını ve İstanbul Boğazı'nı korumaktı.⁴²

İstanbul'un, her türlü ihtimale karşı savunulması düşünülmüş ve gerekli önlemler alınmıştı.⁴³ I. Ordu Kumandanı Liman von Sanders'in aldığı tedbirler, Çanakkale Boğazı'nın geçilmesi halinde İstanbul'un savunulacağını göstermektedir. Düşman filosunun İstanbul önünde uzun süre oyalanması için Yeşilköy'den Sarayburnu'na kadarki sahil şeridi ile Anadolu kıyısı ve Adalar'a çeşitli bataryalar yerleştirilmiş ve bunların çapraz ateşiyle düşman filosunun şehre yaklaşmasını önlemek için tahkimatlar yapılmıştı.⁴⁴

Marmara sahillerinde seyyar müfrezeler görevlendirilmiş ve yeni komutan Vehip Paşa'nın kumandasındaki II. ordu, Karadeniz tarafının savunulması için yine sahillerde mevzilenmişti. Ayrıca donanma bünyesinde bulunan *Yavuz*, *Midilli* ve diğer savaş gemileri de hazır bekletiliyordu.⁴⁵ Marmara Adaları'ndaki insanlar tahliye edilmiş,⁴⁶ sahillere siperler kazılmış ve sahil şeritlerinde karartma uygulanmıştı.⁴⁷

40 Atıf Hüseyin Bey, *a.g.e.*, 306.

41 Vehip Paşa'nın II. ordu komutanlığı için bakınız: Yüksel Nizamoğlu, *Vehip Paşa: Kahramanlıktan Sürgüne*, Yitik Hazine Yay., İstanbul 2013.

42 BOA, *DH.EUM*, 2. sb., 5-54; E. Ziya Karal *a.g.e.*, s. 408.

43 İstanbul'un savunması için Birinci Dünya Savaşı öncesi Çanakkale Boğaz'ı savunması hazırlıkları için bakınız: Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid'in Çanakkale Savunması*, Yitik Hazine Yay., İstanbul 2014.

44 Liman Sanders, *a.g.e.*, s. 69-70.

45 Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, C.IX, s.436-7, S. Kani İrtem, *a.g.e.*, s. 613.

46 Ziya Şakir, *Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik*, s. 227.

47 Yahya Kemal, *Siyasi ve Edebi Portreler*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1999 s. 85; Nejat Gülen, *Şanlı Bahriyemiz...*, s. 298.

İstanbul sahillerinde yapılan tahkimat ve ordunun konuşlanması hakkında II. orduya bağlı V. kolordunun kumandanı olan Fevzi Paşa'nın tuttuğu notlardan İstanbul için yapılan hazırlıkları gün gün takip etmek mümkündür. Aralık 1914'ten itibaren tatbikatlar ve gözetleme postaları faaliyete başlamıştı. Ocak ve şubat aylarında da teftişler ve yeni teşkilatlanmalar yoğunlaşmıştı. Özellikle Göztepe, Dudullu, Beykoz, Fenerbahçe, Bostancı gibi semtlerde askeri hareketlenme had safhadaydı. Askere aralıksız tatbikat yaptırılmaktaydı ve örneğin, 7 Şubat 1915 Pazar günü Harbiye Nazırı Enver Paşa ve II. ordu kumandanının da hazır bulunduğu ortamda 38. ve 46. alaylar karşılıklı manevra yapmışlardı.⁴⁸

19 Şubat 1915'te 2. alay, Fenerbahçe-Bostancı arasına yerleşmişti, 3 Mart günü 14. fırka (tümen) Kartal'a geçmişti. 4 Mart günü II. ordu karargâhı fırka kumandanlarıyla toplanarak durum değerlendirmesi yapılmış, mart ayı boyunca da teftiş ve manevralara devam edilmişti. 18 Mart tarihli büyük saldırıdan sonra nisan ayı itibarıyla İstanbul'daki bazı birlikler Çanakkale cephesine kaydırılmıştı.⁴⁹ Devlet kurumları ve ordu, Çanakkale'nin geçilmesi halinde İstanbul'u savunmak için gerekli hazırlıkları yapmış ve İstanbul Boğazı'na Karadeniz'den gelecek saldırıya karşı da tedbir alınmıştı.

YÖNETİMİN TEK ELDE TOPLANMASI

İngiltere'de, Çanakkale'de bir cephe açma tartışmaları hızla devam ederken Dahiliye Nezareti, düşman donanmasının bombardımanına maruz kalma tehlikesi bulunan İstanbul'un korunması hususunda mevcut mahalli teşkilatın yeterli olmadığını işaret ederek, bazı tedbirlerin alınması için 6 Ocak 1915 tarihinde Meclis-i Vükelaya başvurmuştu. Konu aynı gün gündeme alınarak İstanbul'un korunmasına yardımcı olmak üzere alınacak genel önlemler kararlaştırılmıştı.⁵⁰

İstanbul Vilayetinde asayiş ve emniyeti sağlamak, belediye hizmetlerini görmek ve halkın iâşesini temin etmek için; Dersaadet (merkezi İstanbul), Beyoğlu ve Üsküdar mutasarrıflıkları olmak üzere payitaht üç idari kısma ayrılmıştı. Bu birimlerin başında mutasarrıflar ve İstanbul

48 Nilüfer Hatemi, *a.g.e.*, C.I, s. 304.

49 Nilüfer Hatemi, *a.g.e.*, C.I, s. 313.

50 06 Ocak 1915 tarihli meclis-i vükela kararı için bkz; BOA, MV. 195-134.

polis müdürünün görev yapması kararlaştırılmıştı. Bu esnada İstanbul polis müdürü, vali sıfatıyla olağanüstü durumu yönetecek, muhtemel saldırı esnasında ordu kumandanı, mülki idareci ve diğer yerel yöneticiler valinin emri altında çalışacaklardı. Hazırlık aşamasında ordunun işini kolaylaştırmak için her türlü yardım sağlanacaktı. Düşman donanması İstanbul'da görüneceği ana kadar alınacak tedbirler ve bunların değerlendirilmesi dahiliye nezaretine bildirilecekti. 1915 Ocak ayı içinde İstanbul Polis Müdürü Bedri Bey; merkez İstanbul'un, Emniyet-i Umumiye Müdürü İsmail Canbolat Bey Beyoğlu kısmının ve Beyoğlu Mutasarrıfı Kani Bey de Üsküdar kısmının mutasarrıfı olarak görev yapacaklardı. Hükümetin Eskişehir'e tahliyesi esnasında Anadolu ile bağlantıyı da sağlayacak olan Üsküdar Mutasarrıfı Kani Bey, o günleri daha sonra anılarında şöyle anlatır:

Bedri, İsmail Canbulat Beylerle ben düşman donanması İstanbul önünde görüneceği ana kadar alınacak tertibatı aramızda müzakere ve Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e arz edecektik. Donanma Boğazı geçtiği haberinden sonra üçümüz de mıntıkalarımızda zaruri birbirimizle irtibatsız olarak çalışacaktık. Meclis-i vükelaca verilen karar ile üçümüz de ordunun işini kolaylaştırmak için mıntıkalarımızda cihet-i askeriye ile sıkı münasebette bulunacaktık. Bugünlerde halkın iaşesi ve asayişin muhafazası en mühim ve mesuliyetli işimiz olacaktı. Her mıntıkada birer iâşe komisyonu teşkil edilmişti. Üsküdar'da hükümet konağında bir odada yatıp kalkmaya başladım. İstanbul tarafında kalan ailemi haftada yalnız bir gece görmeye mezun bulunuyordum. İşe giriştim.⁵¹

Bu idari teşkilatlanma yanında daha sonra hükümet, şehrin çeşitli ihtiyaçları için kullanılmak üzere valilik emrine örtülü ödenekten 3.500 lira verilmesini kararlaştırmıştı.⁵² Müttefik filonun şehre yaklaşmasıyla bombalanma ihtimali yüksek olan Harbiye, Bahriye Nezareti, cephane fabrikaları gibi askeri binalar, postane, tren istasyonu, yabancı elçilikler ve

51 Süleyman K. İrtem, *a.g.e.*, s. 614.

52 Mahrem yazısıyla verilen ödenek için bkz. BOA, MV. 196-129.

diğer önemli kamu binaları tespit edilmiş ve bu binaların korunması için çalışmalar yapılmıştı.⁵³

Savaşın İstanbul'a sıçraması halinde en önemli konulardan biri olan iaşe için de bazı çalışmalar yapılmıştı. Mesela, Süleyman Kâni Bey, Üsküdar'ın 15 gün kadar sürecek bir saldırıya dayanması için iaşe depolamak istemiş, şehirde fırınlara günlük ekmek ihtiyacı kadar un verilmekte, gerisi orduya teslim edilmekte olduğundan önce bu teklif geri çevrilmişti. Halkın aç kalma tehlikesi karşısında daha sonra sorumlu duruma düşmek istemeyen Süleyman Kani Bey, ısrarlı taleplerini hükümete ileterek Üsküdar bölgesi için iki hafta yetecek kadar buğday ve arpayı almayı başarmıştı. Haydarpaşa İstasyonu'ndan Anadolu yakasına nakledilen zahire korunaklı camilere depolanmıştı.⁵⁴ O günlerde ihtiyat zabıt namzedi olarak talimgâhta eğitim gören ve İstanbul'un çeşitli bölgelerinde manevralara katılan Abidin Ege, 2 Şubat (1915) günü Kâğıthane taraflarında katıldığı arazi eğitiminden sonra bir fırsat bulup arkadaşları ile birlikte Kâğıthane Sarayı'nı ziyaret etmiş ve günlüğüne "saraya muharebe dolayısıyla durmadan peksimet" depolandığını yazmıştır.⁵⁵ Dönemin tanıklarından anlaşıldığı üzere camilere, saraylara iaşe depolanarak şehrin savunulması ve asayişin muhafazası için tedbirler alınmıştı.

HÜKÜMETİ VE PADİŞAHI ANADOLU'YA NAKLETME PLANLARI

İstanbul'un savunulmasına karar verilmiş⁵⁶ ve birtakım askeri hazırlıkların yerine getirilmiş olmasıyla birlikte padişahın ve **merkezi yönetimin** korunması için hükümetin ve padişahın Anadolu'da daha güvenli bir yere geçici olarak taşınması da düşünülmüştür. Hükümetin taşınması meselesi daha önceki 93 Harbi ve Balkan Savaşları zamanında da tartışılmıştı, Edirne, Bursa, Gelibolu adı geçen ve düşünülen şehirlerdi.⁵⁷

53 Alan Moorhead, *a.g.e.*, s. 64.

54 Süleyman K. İrtem, *a.g.e.*, s. 615.

55 Abidin Ege, *Çanakkale, Irak ve İran Cephelelerinden Harp Günlükleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2011, s. 61.

56 *İkdam*'ın başyazısında, halkı göreve çağıran bir yaklaşımla şöyle deniyordu: "İstanbul'u ele geçirmek içinmiş... Sanki Edirne Vilayeti'nde İstanbul'da bulunan ve eli silah tutan halk gelececek düşmanı hoş geldiniz diye karşılayacaktır..." yazının tamamı için bkz. *İkdam*, Nr: 6482, 7 Mart 1915.

57 Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.* C.III/2 s.74. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Selçuk, *Hedef Şehir İstanbul- Çanakkale Geçildi mi?*, Emre yay., İstanbul 2005, s. 27-71.

İstanbul'un işgali halinde hükümetin çalışmalarını yürütmek için uygun bir yer arama girişimlerinden olarak Dahiliye Nezaretinin emriyle önce Alemdağ'da bir köşk tespit edilmiş ancak burası merkeze çok yakın olduğu için uygun görülmemiştir.⁵⁸ Daha sonra padişahın ve maiyetinin Eskişehir'e gönderilmesi kararlaştırılmıştır.⁵⁹ Dahiliye Nezaretinin 1915'in Şubat sonlarına doğru hazırladığı plan uygulamaya konulmuştur. Gelibolu-İstanbul arası 150 deniz mili olduğundan düşman donanmasının Marmara'ya girmesinden 12 saat sonra İstanbul önlerinde olacağı hesaplanmış ve buna göre hazırlıklar yapılmıştır.⁶⁰

Bu plan gereği Haydarpaşa İstasyonu'nda Eskişehir'e gitmeleri için hükümetin emrinde iki tren hazır bekletiliyordu.⁶¹ Birinci tren padişah ve hanedan üyelerine ayrılmıştı. Bu tren daha hızlı gitmesi için sadece üç vagona oluşacaktı. İkinci trende ise hükümet erkânı ve diplomatik temsilciler bulunacak ve bu tren padişahın treninden iki saat sonra hareket edecekti. İstanbul Boğazı'nın Rumeli yakasında oturan hanedan azası, Beylerbeyi İskeleyi'ne gelecekler ve orada hazır bekletilen 40 atlı araba ile Haydarpaşa'ya ulaştırılacaklardı.⁶² Ayrıca Şirket-i Hayriye'ye ait 57 numaralı *Tarabya* ve 61 numaralı *Sultaniye* vapurları gerektiğinde her an hareket edebilecek şekilde köprüde ve 26 numaralı *Suhulet* araba vapuru da Üsküdar İskeleyi'nde bekletilmeye başlanmıştı.⁶³

Bu plan padişaha sunulmuştur. Sultan Mehmed Reşad, her ne kadar "Ben çok tarih okudum, vaktimi boşa geçirmediğim bununla biliyorum ki düşman donanması Boğaz'dan geçemez,"⁶⁴ demiş ise de planı isteksizce kabul edip Eskişehir'e gitmeye razı olmuştur,⁶⁵ daha sonra bu karar sadaretçe gayet mahrem bir tezkere ile bütün hanedan üyelerine haber verilmiştir.⁶⁶

58 S. Kani İrtem, *a.g.e.*, s. 616.

59 A. Fuat Türkeldi, *a.g.e.*, s. 130.

60 Alan Moorehead, *a.g.e.*, s. 63.

61 BOA, DH.EUM, 2. şb., 5-75.

62 Süleyman Kani İrtem, *a.g.e.*, s. 616, Alan Moorehead, *a.g.e.*, s. 62-63, A. Fuat Türkeldi, *a.g.e.*, s. 130.

63 Eser Tutel, *Seyr-i Sefain Öncesi ve Sonrası*, İletişim Yay., İstanbul 2000, s. 164.

64 Bu sözleri, 20 Şubat 1330 (5 Mart 1915) Cuma günü selamlıkakabul edilen V. Kolordu Kumandanı Mustafa Fevzi Paşa kaydetmiştir. Bkz. Nilüfer Hatemi, *a.g.e.*, C.1, s. 307.

65 A. Fuat Türkeldi, *a.g.e.*, s. 130.

66 Süleyman Kani İrtem, *a.g.e.*, s. 616.

1915 başlarında İstanbul'daki askeri birimlerde görevli olan Topçu Yüzbaşı Eyüp Bey, genel karargâhtaki subay arkadaşlarından aldığı istihbarata göre hükümet üyeleri ile birlikte Harbiye Nezaretinin de (Harbiye Dairesinin) Eskişehir'e taşınacağını ancak şehri savunmak için Karargâh-ı Umuminin Dudullu'ya nakledileceğini söylemiştir.⁶⁷

Eyüp Bey, 26 Şubat 1915 Cuma günü aldıkları emri ve yaptıkları hazırlıkları şu şekilde anlatmıştır:

Akşamüzeri Faik Bey Harbiye Nezareti'nden döndü. Aldığı emre uyarak zabitanı iki postaya ayırdı. Şube müdür vekili olduğum için beni de birinci postaya ayırdı. 'Birinci posta Karargâh-ı Umumi ile beraber bulunacaktır. İlk emirle hareket edeceğiz toplantı yerimiz Sarayburnu'dur' dedi. Medhal bataryalarının artık susmuş olduğunu ilave etti. Birinci postaya ayrılanlar için ikişer vesika yazılıp kendilerine teslim edildi. Evrak sandıklara yerleştirildi. Uzun uzadıya müzakereler yapıldı. Geç vakit daireden çıktı.⁶⁸

Çeşitli cephelerde bulunmuş ihtiyat zabitlerinden Sokrat Efendi, o günlerde yaşanan heyecanı ifade eden nadir yedek subaylardandır. Emri altındaki müfrezesini savunma için hazır bekleten Sokrat İncesu, 18 Mart gecesi Başkumandanlık Genel Karargâhında yaşananları şu şekilde anlatmıştır:

Müfrezeyi istirahate geçirmiş, kendim de sızan haberleri gizlemeye çalışarak durumun vahametini anlamaya çalışıyordum. Gece sabaha kadar umumi karargâhta bütün subaylar heyecan içindeydiler. Sabaha doğru aldığımız haber bizi sonsuz bir sevince gömüyordu. 'Düşman donanması perişan bir halde geri çekiliyor, birçok düşman zırhlısı batırılmış' ... Ne güzel, ne sevinçli haberdirdi bu, İstanbul halkı bir bayram havasıyla dalgalanıyordu.⁶⁹

67 Eyüp Durukan, *Sofya Esaretinden Çanakkale Zaferine* (1913-1915), *Günlüklerde Bir Ömür -II*, (Haz. M. Uluğtekin), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2014, s. 401.

68 Eyüp Durukan, *Sofya Esaretinden Çanakkale Zaferine* (1913-1915), s. 401.

69 Sokrat İncesu, "Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale-Arıburnu Hatıralarım," *Çanakkale Hatıraları*, Cilt:1, (Haz. Metin Martı), Arma Yay., İstanbul 2001, s. 304.

Düşman donanmasının Çanakkale Boğazı'nı sıkıştırması üzerine birçok devlet erkânı ailelerini Anadolu'da çeşitli yerlere göndermeye başlamıştı.⁷⁰ Ziya Şakir, İstanbul'da yaşanan telaş şu şekilde anlatır:

Çanakkale bombardımanı sıklaşmıştı, İstanbul'da telaş arttıkça artmıştı, Anadolu'nun muhtelif şehirlerine baş döndürücü bir akın başlamıştı. Bazı nezaretler mühim dosyalarını iç şehirlere nakleliyorlar, memurlar ailelerini iç bölgelere göndermek için Dâhiliye Nazırı Talat Bey'den izin istiyorlardı.⁷¹

Çanakkale bombardımanı mümkün olduğu kadar halktan gizlense de bazı bilgilerin şehre sızdığı ve bu bilgilerin halkı tedirgin ettiği anlaşılmaktadır. Süleyman Kani Bey hatıralarında bir mebusun halinden isim vermeden bahseder; mebus efendi aynı zamanda askeri bir tesisin de idarecilik görevini yürütmektedir. Ancak Çanakkale'de yaşanan durumun ciddiyetini tam kavrayamadığı için bir toplantıda İstanbul'dan kaçanlar hakkında eleştirel sözler sarf etmişken, martın ikinci haftasında cepheden sağlıklı bilgiler almış olmalı ki ailesiyle birlikte erkenden Haydarpaşa garında tren bekleyen ahali arasında kendisi de yer almıştır. Süleyman Kani Bey, mebusun düştüğü komik ve içler acısı hali müstehzi bir ifade ile anlatır.⁷² Cemal Paşa da anılarında "O sırada emindim ki İstanbul'da herkes düşman donanmasının akşama sabaha Sarayburnu'na vasil olacağı kanaatinde bulunuyordu" demiştir.⁷³

Gazeteci Muhittin [Birgen] Bey de ailesini Eskişehir'e gönderenler arasında yer almaktadır. Muhittin Bey hatıralarında, Mithat Şükrü ile görüşüp *Tanin* gazetesinin Eskişehir'de yayınlanmasına karar verdiklerini anlatmaktadır.⁷⁴ Hükümetin en önemli yayın organlarından biri olan gazetenin bile İstanbul dışında basılmasına karar verilmesi o günlerde yaşananları

70 Ahmet İzzet Paşa'nın ailesini Ankara'ya göndermek için orada bir ev tedarik etmesi hakkında bkz. Ahmet İzzet Paşa, *a.g.e.*, C.1, s.239. Ayrıca kadınların ve çocukların taşınmasıyla ilgili bkz. Aleksandr Jevakof, İstanbul 1914-1923, (Haz. S. Yerasimos), İletişim Yay., İstanbul 1996, s. 66, yine bazı kaynaklarda Dahiliye Nazırı Talat Paşa Anadolu'ya geçmek için otomobil hazırlattığı yönündeki iddialar için bkz. Alan Moorehead, *a.g.e.*, s. 63; Ziya Şakir, *Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik*, s. 277.

71 Ziya Şakir, *Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik*, s. 227.

72 Süleyman K. İrtem, *a.g.e.*, s. 619.

73 Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Haz. A. Kabacalı), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2001, s. 203.

74 Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'den On Sene, İttihat ve Terakki Neydi?*, Cilt: 1, (Haz. Zeki Ankan), II. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009, s. 214.

gözler önüne sermektedir. İstanbul'un işgali ihtimali dönemin aydınlarında ciddi endişeye yol açmıştır.

Çanakkale'de müdafaada bulunan kumandanlar da işin ciddiyetini yakından gördükleri için ailelerini Anadolu içlerine sevk etmişlerdi. Buna en güzel örnek, Çanakkale Müstahkem Mevkii Kumandanlığı Kurmay Başkanı Selahaddin Adil Bey'in 3 Mart 1915 tarihli mektubudur. Bu mektupta Selahaddin Adil Bey eşi Siret Hanım'a acilen Eskişehir veya Balıkesir gibi iç bölgelere taşınmasını tavsiye etmiştir.⁷⁵ İzmir'de 4. kolorduya bağlı 35. alayın kumandanı Binbaşı Ali Abbas Bey de İstanbul'daki ailesini İzmir'e nakletmiştir.⁷⁶ Anlaşılmaktadır ki Çanakkale'de ciddi bir savunma yapan Osmanlı ordusuna rağmen İstanbul'un işgale uğrama ihtimali göz önünde bulundurulmuş, yönetim merkezinin Anadolu'ya taşınması için hazırlıklar yapılmış, aileler de Anadolu içlerine taşınmışlardır.

İstanbul'daki askeri yetkililer daha sonra yayınladıkları anılarında o günlerde yaşanan telaş ve heyecanı ifade ediyorlar. Özellikle Karargâh-ı Umumi kaynaklarına yakın olanlar biraz daha detaylı bilgi vermektedir. İşte bu subaylardan biri olan Topçu Yüzbaşı Eyüp Bey, karargâhtaki arkadaşlarından aldığı bilgilerle İstanbul'da askerlerin hissiyatına tercüman olmaktadır:

26 Şubat 1915, Cuma, Medhal bataryaları tamamen susmuş olup düşman gemilerinin torpil hatlarını tahribe başlamış olduklarını ve Karanlık Liman'daki on beşlik adi obüsler ile gemiler üzerine ateş edildiğini ve gemilerin geçtiklerini söylediler, (...) Erzurum'dan [getirilen] seri obüslerden bir adedinin bozulmuş olduğunu bu arkadaşlardan öğrendim. Kalbim hızlandı evde bazı hazırlıklar gördüm. (...) 27 Şubat 1915, Cumartesi, ahalinin büyük kısmının haberi yoksa da memuriyeti dolayısıyla işi anlayanlarda büyükçe telaş görülüyor. 28 Şubat 1914, Pazar, sabah gazeteleri düşmanın uzun fasıllarla Seddülbahir'i bombardıman ettiğini resmi tebliğde yazıyorlar. İstanbul'dan Anadolu içlerine doğru göç başladığını arkadaşlardan

75 Selahaddin Adil Paşa, *Çanakkale Cephesinden Mektuplar-Hatıralar*, (Haz. M. Albayrak), Yeditepe Yay., İstanbul 2007, s. 152.

76 İ. Hakkı Sunata, *Gelibolu'dan Kafkaslara, I. Dünya Savaşı Anıları*, 4. Baskı, (Yay. Haz. K. Şarman), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015, s. 101.

işittim. 1 Mart 1915, Pazartesi, sabah gazeteleri kalbe sevinç verecek hiçbir havadisi ihtiva etmiyorlar. (...) Akşamüzeri düşmanın Seddülbahir civarındaki on beşlik havanları dövdüğünü ve diğer topların ve siperlerin tamamen harap edilmiş olduğunu karargâhtaki arkadaşlardan işittim. Gece şimdilik Kadıköy'deki eve taşınmaya karar verdik. 2 Mart 1915, Salı, dairede meşgul oldum. Öğleden sonra Yüzbaşı Sait Efendi Çanakkale'den geldi. Bombardımanlar hakkında malumat verdi. Kendisi bir parça ümitsiz olmakla beraber anlattığı hadiseler bizi dehşete düşürdü.”⁷⁷

Yüzbaşı Eyüp Bey'in anıları bombardımanın en şiddetli olduğu günlerde kesiliyor. Muhtemelen günlük tutacak vakit bulamadı veya tuttuğu notlar zayı oldu.

Bombardımanın şiddetlendiği günlerde İstanbul'daki 1. kolordu, II. fırka, 1. alayda görevli olan Yedek Subay Adayı Abidin Ege de İstanbul halkının şehirden kaçışına üzülen ve “bu hale ne kadar kederlenilse azdır” diyerek düşman karşısında kaçmanın bir Türk'e yakışmayacağını yazmıştı.⁷⁸

Tahliye planında hükümet üyeleri ile birlikte üst düzey bürokratlar da yer almaktaydı. Maarif nezareti için düşünülen planın diğer nezaretler için de geçerli olduğu tahmin edilebilir. Zaten belgelerde hükümet üyelerinin adı geçmektedir. Ancak bu tahliye planı çok gizli ve acil yapıldığı için bütün ayrıntıları tespit edilememiştir. Tahliye planı gereği Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey ile birlikte hareket edecek olan maarif bürokratlarının isimleri ve adresleri polis müdürlüğüne bildirilmişti. Acil tahliye esnasında bu şahısların evlerinden alınması ve durumdan haberdar edilmesi istenmişti.⁷⁹ Tahliye planında İstanbul'da yatılı okullarda kalan 740 kadar kim-sesiz çocuğun okullar tatil olsa bile aç kalmamaları için en az bir ay yetecek kadar un, şeker, pirinç, yağ gibi temel gıda malzemelerini stoklaması ve ilgili personelin okulda istihdam edilmesi sağlanmıştı.⁸⁰

77 Eyüp Durukan, *Sofya Esaretinden Çanakkale Zaferine (1913-1915)*, s. 401-404.

78 Abidin Ege, *Harp Günlükleri*, s. 83.

79 Maarif Nezareti tarafından Polis Müdüriyet-i Umumiyesine 4 Mart 1915 tarihinde “mahrem” kodlu yazı ile bildirilmiştir. BOA, MF. MKT. 1206-12, (1333 R 10).

80 BOA, MF. MKT. 1206-12, (1333 R 10).

Savaşın başından beri Çanakkale ve Marmara bölgesinde ihtiyat hastaneleri açan, personel ve tıbbi malzeme ihtiyaçlarını tedarik eden Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Çanakkale bombardımanı sırasında bütün sağlık malzemelerini sıhhiye-i askeriyenin emri gereği Anadolu'ya nakletmişti. Adapazarı ve civarında iki büyük yataklı hastane kurulması cemiyete bildirilince İstanbul'daki bütün malzemeler Eskişehir'e taşınmış ve İstanbul'a yakın bu bölgede hastane hazırlıklarına başlanmıştır. Adapazarı'nda görevli Tabip Subay Avedis Cebeciyen, 16 Mart 1915 tarihli notlarında burada bin yataklı bir hastane için hazırlıklara başlandığından söz etmektedir.⁸¹ Deniz savaşları sırasında Adapazarı'nda açılması istenen iki büyük hastane de İstanbul'un savunmasına yönelik bir tedbirdir. 18 Mart zaferinden kısa süre sonra Gelibolu çıkartmasının başlaması ve yaralıların İstanbul'a gönderilmesi üzerine Hilal-i Ahmer Cemiyeti Eskişehir'deki malzemelerini İstanbul'a geri taşımıştır.⁸² Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin sağlık malzemelerini Eskişehir'e taşıması aslında İstanbul yaşanan tedirginliği göstermektedir.

İttihatçı liderler bir yandan hükümeti Anadolu'ya taşımaya karar verirken bir yandan da askeri tedbirlere ek olarak İstanbul halkının şehri savunmaya yardımcı olması için bazı planlar yapmışlardı. Yahya Kemal'in anlatımıyla Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın gizlice örgütlediği bir tertibata göre politikaya bulaşmamış halkın gözünde itibarı olan Türkçü mütefekkirlerin İstanbul'un semtlerine dağılarak halkı mümkün olduğu kadar mücadeleye teşvik ve şehri müdafaaya ikna etmeleri düşünülmüştür.⁸³ Celal Sahir Bey'in evinin alt katında yer alan Bilgi Derneği'nde gerçekleşen gizli toplantılara Yahya Kemal başta olmak üzere Halide Edip, Hamdullah Suphi, Yusuf Akçura, Köprülüzade Fuad, Doktor Adnan, Ömer Seyfeddin, Hüseyinzade Ali gibi dönemin meşhur aydınları davet edilmiştir. Yahya Kemal, kendilerine namusları üzerine yemin ettirilerek paylaşılan bu gizli planı duyduğunda, "müthiş bir ıstırap hissettik" demektedir. Hükümet yetkililerinin "artık İstanbul'u kaybedebileceğini hissetmesi," bu büyük şairi

81 Avedis Cebeciyen, *Bir Ermeni Subayın Çanakkale ve Doğu Cephesi Günlüğü*; 1914-1918, Aras Yay., İstanbul 2015, s. 58.

82 *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilal-i Ahmer İcraat Raporları (1914-1928)*, Haz: M. Uluğtekin-Gül Uluğtekin, Kızılay Yay., Ankara 2013, s. 14-15.

83 Yahya Kemal, *Siyâsi ve Edebi Portreler*, 3. Baskı, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul 1986, s. 30-33.

derinden üzmüştür.⁸⁴ Bu toplantılarda düşman donanması İstanbul'a girer girmez Rum ve Ermeni azınlıkların ayaklanacağı belirtilmiş ve şehrin nasıl müdafaa edileceği tartışılmıştı. Mart ayı boyunca devam eden toplantılarda ateşli tartışmalar yapılmış ve sonunda da Çanakkale'nin geçilemediği anlaşıncaya kadar rahat bir nefes alınmıştır.

Liman von Sanders, hatıralarında yapılan hazırlıklar için şu yorumda bulunmaktadır:

Türk Karargâh-ı Umumisi Şubat ayı sonlarında düşman filosunun Boğaz'ı geçebileceğini kuvvetli bir şekilde hesap ediyordu. Gerek sultan ve mabeyn ile hazine-i hümayun ve gerekse askeri ve mülki makamlar için her türlü hazırlıklar yapıldı. Düşman filosunun Boğaz'ı geçmesi halinde devlet erkânı, Asya cihetine, memleket içlerine çekileceklerdi. İhtiyaten de olsa alınan bu kararlar isabetliydi.⁸⁵

Bu arada itilaf donanmasının Boğaz'a baskısı arttıkça “devam eden ahvali harbiye” gerekçesiyle Meclis-i Umumi; Mebusan ve Ayan meclisleri 28 Eylül 1915 tarihinde tekrar açılmak üzere padişah iradesiyle 1 Mart 1915 tarihinden itibaren tatil edildiler.⁸⁶ Çanakkale Savaşlarının en şiddetli geçtiği aylarda meclis kapalı kalmıştır. Ayan ve Mebusan meclislerinin teamüller dışında acilen tatil edilmesi de aslında İstanbul'un tehdit altında olduğunu gösteren en bariz emarelerdendir.

ESKİŞEHİR'DE YAPILAN HAZIRLIKLAR

Osmanlı yönetim merkezinin taşınması düşünülen Eskişehir'de hazırlıklar başlamıştı. Bu çerçevede hükümet, gerekli incelemeleri yapması için Mefruşat Müdürü Hacı Akif Bey'i Eskişehir'e göndermişti.⁸⁷ Eskişehir'de bazı binalara Mabeyn-i Hümayun ve Hazine-i Hassa adına el konulmuş ve kiralar bir komisyonca tespit edilmişti.⁸⁸

84 Yahya Kemal, *Siyâsî ve Edebi Portreler*, s. 31.

85 Liman Sanders, *a.g.e.*, s. 76.

86 MMZC, Devre:3, İçtima senesi:1, C.1, s. 480; Cezmi Eraslan-Kenan Olgun, *Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet ve Parlamento*, 3F Yayınevi, İstanbul 2006, s. 128.

87 A. Fuat Türkeldi, *a.g.e.*, s. 130.

88 Ahmet Refik, Eskişehir'de kiralanan mekânların çoğunun Ermenilere ait olduğunu ifade etmektedir. Bkz: Ahmet Refik Altınay, *İki Komite İki Kıtâ, Kafkas Yollarında*, Yurt Yay., İstanbul 2010, s. 5-46.

Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketine ait olan Şimendifer Mektebinden 10 büyük, 5 küçük oda 28 Şubat 1915 tarihinden itibaren kiralanmıştı. Odaların aylık kira ücretleri şöyleydi:⁸⁹

Büyük odalar (adedi): 3 lira

Küçük odalar (adedi): 1,5 lira

Toplam aylık: 37,5 lira.

Bu binalar Eylül 1915 tarihine kadar kirada tutulmuş, daha sonra iade edilmiştir. Binaların teftişi, boşaltılması ve tekrar geri verilmesi esnasında bazı masraflar çıkmıştı. Bu masraflar genel giderlere eklenmiş, binaların kiralalarının ödenmesi de zamana yayılmıştı. Düzenli bir ödeme yapılmadığı görülmektedir. Çıkan masraflarla birlikte ödemeler 1917 ortalarına kadar devam etmişti. Boşaltılırken meydana gelen hasarlar da ücretlere yansıtılmıştı.⁹⁰

SARAY-I HÜMAYUNA AİT EŞYALAR

Hazine-i Hassa olarak adlandırılan padişahın şahsi varidat ve masrafları ile ilgili teşkilat⁹¹ için iki bina ile Saray-ı Hümayundan gönderilen değerli eşyalar için bir bina kiralanmıştı. Camilerden, müzelerden ve Topkapı Sarayı'ndan bazı kıymetli eşyalar bezler içine sarılıp sandıklara konarak 27 numaralı *Sahilbent*, 67 numaralı *Boğaziçi*, 69 numaralı *Kalender* gibi Şirket-i Hayriye vapurlarıyla Sarayburnu'ndan Haydarpaşa'ya geçirilmiş⁹² ve oradan üç vagonla Eskişehir'e taşınmıştı.⁹³ Eşyaların taşınması yine Osmanlı Anadolu Demiryolu Şirketine ait trenlerle yapılmıştı.⁹⁴ Eskişehir'de binaların tespit edilmesi, kiralanması, düzenlenmesi, kiralının ödenmesi eşyaların taşınması, boşaltılması ve binaların iadesi vb. işlemler-

89 19.04.1916 tarihli meclis-i vükela kararına bkz. BOA, MV. 201-69.

90 Ödeme tarihleri şu şekildedir: 14 Ekim 1915, 22.98 kuruş [BOA, MV. 199-60], 27 Ekim 1915, 45.249 kuruş, 26 Ocak 1916, 96 lira, 19 Nisan 1916, 75 lira [BOA, MV. 201-69], 24 Ağustos 1916, 130 lira [BOA, MV. 203-8], 3 Haziran 1917, 969 kuruş 10 para [BOA, MV. 208-50].

91 Arzu Terzi, "Hazine-i Hassa" *DİA*, C.XVII, İstanbul 1998, s. 137; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.1, MEB Yay. İstanbul 1993, s. 787.

92 Eser Tutel, *a.g.e.*, s. 164.

93 Bu eşyalar için 2. dereceden olarak iki bina kiralanmış, eşyaların sarılması için de 300 çuval kullanılmıştır. BOA, MV. 200-12.

94 BOA, MV. 207-69.

rin tümü Meclis-i Vükela kararıyla olmuştu. Bu konuda tespit edebildiğimiz kadarıyla 12 Meclis-i Vükela kararı mevcuttur.

Eskişehir'de padişahın ve beraberindekilerin ihtiyaçlarına cevap verecek her türlü düzenlemeyi yapacak ve gerekli hazırlıkları kontrol edecek memurların geçici olarak istihdam edilmesi kararlaştırılmış ve bu memurlar İstanbul'dan gönderilmişti.⁹⁵ Kıymetli eşyaların savaşta zarar görmemesi ve yağmalanmaması için gerekli önlemler alınmıştı. Bütün hazırlıklar İstanbul'dan gönderilen memurlar ve tefrişat müdürünün kontrolünde büyük bir gizlilik içinde yapılmıştı. Ancak padişahın ibadet edeceği caminin minaresi tamamlanamamıştı. Bunun nedeni minarenin inşaatını yapan minareci Mehmet Çavuş'un seferberlik gereği silah altına alınmasıydı ve şehirde başka minare ustası yoktu. Bu nedenle Mehmet Çavuş minareyi tamamlaması için acilen geri çağrıldı. Kendisine Jandarma Kumandanlığından izin verilmesi konusunda Eskişehir'den İstanbul'a telgraf da çekilmişti.⁹⁶ Padişahın camisi dahil her türlü hazırlığın yapılması taşınmanın ciddiye alındığını göstermektedir.

KONYA'DA YAPILAN HAZIRLIKLAR

Hükümet merkezinin Eskişehir'e taşınma hazırlıkları yapılırken diğer alternatifler için de çalışmalar yapılmıştır. Örneğin Mabeyn Başkâtibi Ali Fuad Bey, Saray-ı Hümayuna ait birtakım değerli eşyaların Konya'ya gönderildiğini belirtmektedir.⁹⁷ Süleyman Kani, "Padişahın Eskişehir'de bir müddet kalmasından sonra Konya'ya veya Bursa'ya gidilmesi düşünü-lüyordu" demektedir. Bu iki kaynaktan da anlaşılacağı üzere Konya'da da birtakım hazırlıklar yapılmıştı.⁹⁸

Devlet hazinesi de Konya'ya gönderilmiştir. Hazinesinin korunmasına memur olan Maiyet-i Seniyye Bölüğü Müfrezesinden 10 askerin Konya'da kalması kararlaştırılıp diğer askerlerin İstanbul'a dönmeleri istenmiştir. Bu arada Konya valisi Hazine-i Hümayunun Konya'da korunması konusunda

95 Geçici memurlar ve maaşları için bkz., BOA, DH. EUM. MH. 101-94.

96 Mehmet Çavuş için 28 Şubat 1330 - 1 Mart 1331 arası izinli olması için Emniyet-i Umumiye çekilen 14 Mart 1915 tarihli telgraf için bkz. BOA, DH. EUM. KLH. 5-27.

97 A. Fuat Türkeldi, a.g.e., s. 130.

98 Süleyman K. İrtem, a.g.e., s. 616.

Cevat Paşa
(Başar Eryöner Arşivi)

yerel askerlerin uygun olmadığını Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine bildirmiş,⁹⁹ sadaretin verdiği emir gereğince de muhafızlar Konya'da kalmaya devam etmişlerdir.¹⁰⁰ Konya'ya gönderilen değerli eşyalar bir yıl sonra geri getirilmiştir.¹⁰¹ Şehzadeler de kendilerince birtakım hazırlıklar yapmış, özellikle Velihaht Yusuf İzzeddin Efendi kendisi ve ailesi için Bursa'daki Yıldız Köşkü'nün hazırlanmasını istemiş ve gerekli tefrişat yapılmıştır.¹⁰²

BOMBARDIMANIN ŞİDDETLENDİĞİ ANLAR

Martın ikinci haftası sonunda yukarıdaki satırlarda anlatılan tahliye planları ve Anadolu içlerindeki tefrişat hazırlıkları bitmişti. Artık bütün yetkililer Boğaz'dan gelecek kötü haberi beklemekteydi. Deniz, kara bütün ulaşım araçları harekete hazır halde bekletiliyordu. Bu günlerde sarayda emsali

99 Emniyet-i Umumiye, Sadâret ve Konya Valiliği arasındaki yazışmalar için bkz. BOA, DH. EUM. 5 Şb. 13-14, lef 1.

100 BOA, a.g.v., lef 2.

101 BOA, DH.EUM, 2. şb., 18-40.

102 Süleyman K. İrtem, a.g.e., s. 619.

görülmemiş bir telaş ve heyecan görülüyordu, geceleri de düşman uçaklarından korunmak için karartma uygulandığını ve mum ışığı ile idare edildiğini belirten Süleyman Kani Bey, Emniyet-i Umumiye Müdürü İsmail Canbulat Bey'in Harbiye Nezareti istihbarat şubeden elde ettiği bombardıman hakkındaki bilgileri şifreli bir şekilde kendisine telefonla aktardığını ifade eder.¹⁰³ Deniz savaşları esnasında Çanakkale Müstahkem Mevkii Kumandanlığı kurmay başkanı olarak görev yapan Selahaddin Adil Bey, Cevat Paşa teftişte olduğu için bizzat komutaya vekâlet ettiği 18 Mart günü, 10 dakika ara ile telefonda İstanbul'a durum raporu verdiği ifade eder.¹⁰⁴

İstanbul'daki jandarma birliklerinde görevli İbrahim Arıkan hatıralarında 18 Mart günü İstanbul Jandarma Kumandanlığının emriyle bütün jandarma kuvvetlerinin acilen Sirkeci Garı'nda toplandığını ve akşama kadar tam teçhizatlı olarak içtima halinde olduklarını ifade etmektedir.¹⁰⁵ İbrahim Arıkan, kendilerine hiçbir bilgi verilmediğinden Çanakkale'deki tehlikeden dolayı Sirkeci Garı'nda bekletildiklerini düşünmüştür. Tren garında, her an tahliye olma ihtimaline karşı jandarmanın güvenlik önlemi aldığı anlaşılmaktadır. Jandarma eri İbrahim Arıkan, 18 Mart günü Sirkeci Tren Garı'nda niçin hazır bekletildiklerini ancak ertesi günkü gazete haberlerinden öğrenebilecektir.¹⁰⁶ Bütün gazeteler itilaf donanmasının Çanakkale Boğazı'nı geniş çaplı bir bombardımana tuttuğundan ve Osmanlı savunmasından bahsetmektedir.

Düşman filosu savunma hatlarını bertaraf edip Boğazlar'ı geçmeyi başarırsa İstanbul'daki plan kusursuz bir şekilde uygulanacaktı. Ancak üstün silah ve donanım gücüne sahip müttefik filosu hücumu karşısında Osmanlı savunmasının bir destan yazması hem itilaf kuvvetlerini geri döndürmüş hem de İstanbul halkına ve idarecilerine derin bir nefes aldırılmıştı.

Sonuç olarak Eskişehir'de, Konya'da padişah ve hükümet erkânı için gerekli bütün hazırlıklar yapılmış ve Boğaz'dan gelecek habere göre hareket edilmesi planlanmıştı. 18 Mart 1915'te düşman donanmasının Boğaz'ı kesin

103 Süleyman K. İrtem, *a.g.e.*, s. 617-621.

104 *Hayat Mücadeleleri: Selâhattin Adil Paşa'nın Hatıraları*, (Haz. E. Koray), İstanbul 1982, s. 225.

105 İbrahim Arıkan, *Osmanlı Ordusunda Bir Nefer: Bir Mehmetçiğin Çanakkale-Galiçya-Filistin Cephesi Anıları*, (Haz. S. Soydemir- A. Satun) 3. Baskı, Timaş Yay., İstanbul 2010, s. 25-26.

106 İbrahim Arıkan, *Osmanlı Ordusunda Bir Nefer*, s. 26.

olarak geçemeyeceği anlaşılınca padişah ve hükümetin Anadolu'ya taşınmasına gerek kalmamıştır. Saray ve çevresindeki tedirginlik yerini büyük bir sevince bırakmış ve hazırlanan tahliye planı bu sevinç içinde unutulup gitmiştir.¹⁰⁷ Kiralanan binalar kara savaşları bitene kadar ihtiyaten boşaltılmamış ve hükümetçe bu süre zarfında kira bedelleri ödenmeye devam etmiştir. Binalar ancak Çanakkale'deki tehlikenin bitmesiyle boşaltılıp iade edilmiştir.

Çanakkale Boğazı'nın geçilme ihtimaline karşı, hükümet şehrin savunulması için askeri tedbirler yanında sivil otoriteyi güçlendirerek bir elde toplamış, iase için gerekli tedbirleri almış, merkez yönetimini güvenli bir yer olan Eskişehir'e taşımak için gerekli planları yapmış ve uygulamaya koymuştu. Bütün hazırlık planları Çanakkale geçilse bile savaşın/savunmanın devam ettirileceğinin ispatıdır. İtilaf devletleri ise Çanakkale Savaşlarında gerçekleştiremedikleri amaçlarını mütareke döneminde İstanbul'u resmen işgal ederek niyetlerini ortaya koymuşlardır. İstanbul şehri jeopolitik ve jeostratejik konumunun bedelini ödercesine tarih boyunca hep tehdit altında kalmıştır.

¹⁰⁷ Süleyman K. İrtem. *a.g.e.*, s. 621.

MARMARA'DA DENİZALTI FAALİYETLERİ

ÇANAKKALE SAVAŞLARINDA MÜTTEFİK DENİZALTILARI

Yirminci yüzyılın başında donanma kuvvetlerinin envanterine girmeye başlayan denizaltılar, deniz muharebelerinde yer almaya başlamıştı. Başlangıçta muharebe gücü olmayan ve daha çok istihbarat ve keşif hareketlerinde kullanılan denizaltılar, teknolojileri ve kapasiteleri arttıkça donanmalarda daha fazla yer almaya başladılar. Dünya Savaşı başladığında İngilizler 77, Fransızlar 45 ve Almanlar 29 denizaltıya sahipti. Savaşın başında Osmanlı Devleti'nde kullanıma hazır hiçbir denizaltı yoktu. Osmanlı belgelerinde denizaltı "tahtelbahir" olarak geçmektedir.

Osmanlı Devleti'nin silahlı tarafsızlık döneminde İngiliz ve Fransız güçlerinden oluşan müttefik donanması Akdeniz sularında devriye gezmeye başlamıştı. Ege Denizi'ni üs olarak seçen müttefik filosunda az sayıda denizaltı bulunmaktaydı. Savaş yeni cephelere yayıldıkça ve Çanakkale harekâtı kararı belirginleşmeye başladığında müttefik filonun Çanakkale Boğazı önündeki faaliyetleri de artmaya başladı. 3 Kasım 1914'teki ilk gösteri atışından sonra denizaltılar Boğaz önlerinde görünmeye başladı. Boğaz'a ilk yönelen gemi Fransızlara ait *Faraday* isimli denizaltıydı. Bu dönemde denizaltılara verilen görev Boğaz'ı abluka altında tutmak, *Yavuz* ve *Midilli*'nin Ege'ye çıkışına engel olmaktır.

ÇANAKKALE'DE DENİZALTILARIN İLK BAŞARISI

Osmanlı donanma komutanlığına atanan Amiral Souchon Osmanlı filosundaki eski ve yaşlı savaş gemilerini atıl görevlere ayırmaktaydı. Silah teknolojisi eski ve harekât kabiliyeti hantal olduğu için sabit batarya görevine ayrılan *Mesudiye* zırhlısı, Çanakkale Boğazı girişinde Kepez Koyu, Sarısığlar mevkiine demirlemiş ve toplarından bir kısmı da karaya monte edilerek müttefik donanmasına karşı sabit istihkâm olarak görevlendirilmişti. *Mesudiye*'den sökülen toplar ile aynı ismi taşıyan bir kıyı bataryası oluşturulmuştu. İtilaf donanmasına mensup Yüzbaşı N. Holbrook komu-

tasındaki B-11 İngiliz denizaltısının erken bir tarihte (13 Aralık 1914'te) Mesudiye zırhlısını torpillererek batırması hem Osmanlı tarafını alarma geçirmiş hem de denizaltıların neler yapabileceği hakkında bir fikir vermişti. Burada Mesudiye zırhlısının hareket kabiliyetinden mahrum, açık bir hedef olduğunu da belirtmek gerekir.

Denizaltılar açık denizlerde kullanılmış ve iyi bir performans sergilemişti. Ancak Çanakkale Boğazı'nda aynı başarıyı gösterebilecekleri konusunda tereddütler vardı. Çünkü Boğaz'ın dar yapısı yer yer sık koylara sahip olması ve en önemlisi de iki farklı kuvvetli akıntının bulunması zorlukların başında gelmekteydi. Denizaltılar Osmanlıların yerleştirdiği mayınlardan ve doğal engel olan akıntılardan kurtulup Marmara'ya girebilecekler miydi? Ama müttefik donanmasında bu riskli ve tehlikeli görevi üstlenmek isteyen birçok personel bulunmaktaydı. Osmanlıların kazandığı deniz zaferinden sonra gururu kırılan müttefik filoya bağlı denizaltı subayları bu zor görevi tecrübe etmek için can atıyorlardı. Nisan 1915'te Çanakkale önlerinde yedi İngiliz, bir Avustralya ve dört Fransız denizaltısı bulunmaktaydı. Ege Denizi'nde konumlanan uçak ve balonlardan elde ettikleri istihbarat bilgileri ile hedeflerini daha kolay tespit eden denizaltılar aynı zamanda deniz-hava müşterek harekâtının da ilk örneklerini vermişlerdir.

MÜTTEFİK DENİZALTIILARIN AMACI

Müttefik denizaltıların ana hedefi Çanakkale Boğazı'ndan geçip Marmara'ya girerek deniz nakliyatına engel olmak ve İstanbul'a kadar sokulup şehri tehdit etmektir. Osmanlı Erkânıharbiyesi, müttefiklerin Gelibolu Yarımadası'na çıkarma için donanma destekli bir kara harekâtına girişeceğini tahmin ediyordu. Bölgeyi savunmak için 18 Mart zaferinden bir hafta sonra V. ordunun kuruluşu gerçekleştirildi ve gerekli hazırlıklar hızlandırıldı. Ekim 1915'te mevcudu 300 bin askeri aşan bu ordunun her türlü, iase, erzak, mühimmat, silah ve personel ihtiyacı İstanbul'dan ve Marmara bölgesinden temin edilmekteydi. V. ordunun bütün lojistik ihtiyacını, donanma gemileri refakatindeki Şirket-i Hayriye ve Seyr-i Sefain İdaresi gemileriyle diğer bazı gemiler denizyoluyla Marmara'dan sağlamaktaydı. Yine savaş alanından taşınan, özellikle ağır yaralılarla hastalar da aynı güzergâhtan Marmara böl-

gesindeki ve İstanbul'daki hastanelere götürülmekteydi. V. ordunun ikmal yollarını kesmek suretiyle Osmanlı askerini yardımsız ve silahsız bırakmak isteyen itilaf kuvvetleri daha önce en modern ve donanımlı filolarıyla geçemedikleri Boğaz'ı gizlice denizin altından geçmek suretiyle bu nakliyatı engellemek istiyorlardı.

Bunun için başta "E" sınıfı olmak üzere en modern ve uzun menzilli denizaltılarını devreye soktular. Alınan bütün tedbirleri ve güvenlik engellerini aşmayı başaran düşman denizaltıları Marmara'ya girmişlerdi. Marmara'da sık sık görülmeye başlayan denizaltılar nedeniyle ordunun ikmal kolları daha uzun ve meşakkatli olan karayoluna yönlendirildi. Uzunköprü, Gelibolu demir ve karayolu hattı daha fazla kullanılmaya başlanmıştı. V. ordunun komutanı Liman von Sanders *Türkiye'de Beş Sene* isimli hatıralarında denizaltıların faaliyetlerine temas etmektedir:

V. orduya yiyecek maddelerinin nakli büyük zorluk gösteriyordu. En yakın demiryolu istasyonu Trakya'daki Uzunköprü'ydü. Bu istasyon ordu karargâhına 7 günlük bir mesafedeydi. O tarihte Osmanlı ordusunda kamyonlar henüz yoktu. Öküz arabaları, deve kervanlarıyla çok az şey taşınabiliyordu. Bu nedenle Marmara üzerinden denizyoluyla nakliyat bir zorunluluktan ibaretti. Bu yol ise düşman tarafından Marmara'ya sokulan İngiliz ve Fransız denizaltıları ile engellenmek isteniyordu. Osmanlıların bir şansı denizaltılar bu görevi yerine getiremediler. Aksi takdirde V. ordu açlığa mahkûm olurdu.¹

Denizde tehlike arttıkça yetkililer önlemleri artırmış ve nakliye gemilerini savaş gemileri refakatinde göndermiştir. Kara savaşlarının devam ettiği sekiz buçuk ay zarfında lojistik nakliye faaliyetleri gemi ve personel kayıplarına rağmen devam ettirilmiştir. Denizaltıların faaliyetleri arttıkça zaman zaman özellikle asker sevkiyatları karayoluna yönlendirilmişse de denizyolunun açık tutulması için azami gayret sarf edilmiştir. Nakliyat geceleri ve kıyılara yakın bölgelerden gidilerek yapılmıştır. Böylece Çanakkale'de insanüstü gayretle çarpışan ordunun iaşesi, silah ve mühimmatı ve asker ihtiyacı gecikmeler olsa da ulaştırılmaya çalışılmıştır.

1 Liman V. Sanders, *Türkiye'de Beş Sene*, (Haz. M. Albayrak), Yeditepe Yay., İstanbul 2010, s. 98.

25 Nisan 1915-9 Ocak 1916 tarihleri arasında devam eden kara muharebeleri müddetince düşman denizaltıları bütün tedbirlere rağmen Boğaz'ı geçerek Marmara'ya girmeyi başarmışlardı. Toplam 22 düşman denizaltısı faaliyette bulunmuş, bunlar tekrarlarla birlikte 27 kez Çanakkale Boğazı'nı geçip Marmara'ya girmiş ve İstanbul Limanı'na kadar sokulmuşlardır.² "Birinci Dünya Savaşında Çanakkale geçilmedi" sözünün tek istisnası denizaltılardır. Marmara'ya sızan denizaltılardan yedisi batırılmış, Fransızlara ait *Turquoise* isimli denizaltı da esir alınarak İstanbul önüne getirilmiş ve ismi *Müstecip Onbaşı* olarak değiştirilmiştir.³ Fransızlar müte-reke döneminde bu gemiyi geri almayı ihmal etmemişlerdir. Marmara Denizi'ne girip üslerine sağ salım dönmeyi sadece yedi denizaltı başarmıştır. Müttefik denizaltıları bu faaliyetleri sırasında Osmanlılara ait sekiz savaş gemisi, birçok da ticaret ve balıkçı gemisini batırdılar.

Kara muharebeleri sırasında Çanakkale Boğazı'nın sualtından ilk geçme teşebbüsü E-15 İngiliz denizaltısıncı yapıldı ancak bu bot kuvvetli akıntı nedeniyle Kepez yakınlarında karaya oturdu. Osmanlıların şiddetli top ateşi altında kalan denizaltı kurtulamayınca müttefik donanmasına ait iki istimbót tarafından tahrip edilmiştir.⁴

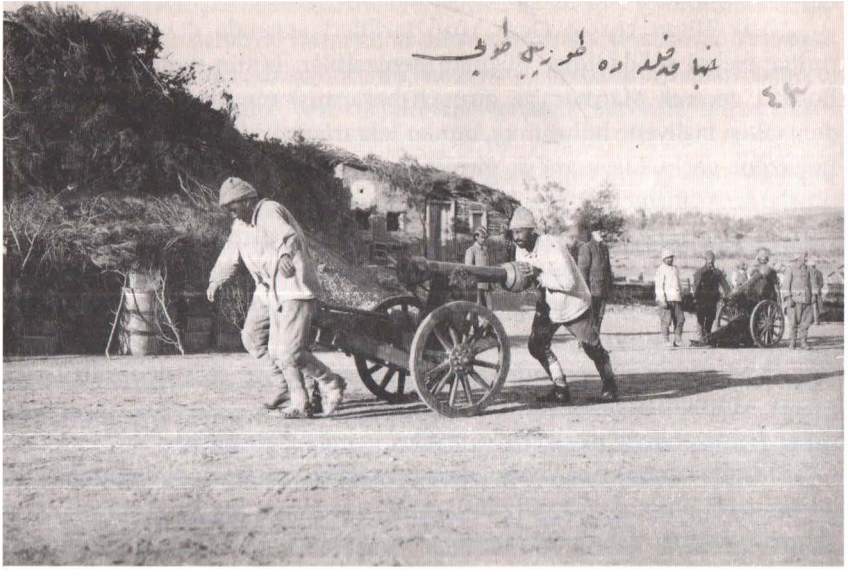
Müttefiklerin Gelibolu Yarımadası'na asker çıkartmaya başladıkları gün (25 Nisan 1915) müttefik filonun en modern denizaltılarından biri olan Avustralya menşei AE-2 denizaltısı Çanakkale Boğazı'nı geçerek Marmara Denizi'ne girmeyi başarmıştır. AE-2 denizaltısının kaptanı Henry Stoker, Marmara'da asker yüklü üç gemiye saldırmış ancak başarılı olamamıştır. 30 Nisan 1915 tarihinde Gelibolu'dan dönmekte olan Kıdemli Yüzbaşı Rıza Bey komutasındaki *Sultanhisar* torpidobotu Karaburun önlerinde AE-2'yi gördü ve 2,5 saat süren bir mücadeleden sonra mahmuzlayarak batırdı, 32 mürettebatını da esir aldı.⁵ Burada gemi komutanı

2 BOA. DH. EUM, 3.şb. 8-8.

3 *Harp Mecmuası*, Sayı: 2, Kanun-ı Evvel 1331, s. 20.

4 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, (Deniz Harekâtı), Cilt: 8, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1976, s. 277.

5 Bahadır Dülger, *AE-2 Denizaltı Gemisini Marmara'da Nasıl Batırdım ?*, (Anlatan: Rıza Bey Kaptan), Millet Yayını, İstanbul 1947, s. 46-47; Abidin Daver, "Küçük Sultanhisar Torpidobotu Kendinden On Defa Büyük İngiliz Tahtelbahirini Nasıl Batırmıştı," *Aylık Mecmua*, Nisan 1926, s. 8-14.

Çanakkale'de torpil topu (Necmettin Özçelik Arşivi)

Rıza Bey'in 24 personelli gemisiyle kendi gemisinden on kat daha büyük ve daha fazla silaha sahip bir denizaltıyı batırması, bu başarının değerini daha da artırmaktadır. Esir alınan askerlerin sayısı bile Osmanlı denizcilerinden fazladır. Esirler sorgulanmak üzere İstanbul'a genel karargâha götürülmüştür. Böylelikle Marmara'ya ilk giren 800 tonluk İngiliz denizaltısı denizin derin sularına gömülmüş ve Osmanlı askerlerine de gururla anlatacakları bir anı kalmıştı.

Düşman denizaltıları sırayla bazen de daha sonra birleşmek suretiyle Marmara'ya girip askeri ve sivil gemileri batırıyorlardı. Mayıs ayında E-14'ten sonra hiçbir kural tanımayan hastane gemilerini dahi batırarak imha hareketine girişen E-11 denizaltısı Yarbay Nasmith komutasında 18 Mayıs gecesi yola çıkarak Marmara'ya girmişti. Hedefinde İstanbul vardı. E-11 denizaltısı 23 Mayıs sabahı Bakırköy önlerine geldi ve Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesinin verdiği bilgilere göre burada 1890 yapımı

Peleng-i Derya gambotuna taarruz ederek batırdı. Bu sırada mürettebattan bir subay ve bir er şehit olmuştu. *Peleng-i Derya* da batıncaya kadar topuyla denizaltıya ateş etmiş ve periskopunu parçalamıştı.⁶

E-11 ertesi gün 24 Mayıs'ta Nara ve Şirket-i Hayriye'nin 62 nolu *Hünkâr İskeleyi* vapurunu tahrip etti, daha sonra 25 Mayıs'ta İstanbul Limanı'na girmeyi göze aldı. Galata Rıhtımı'ndaki Alman Şark Hattı Kumpanyasına ait İstanbul vapurunu iki torpille hasara uğrattı.⁷ Bu sırada Gelibolu'ya gitmek üzere 14 nolu gemiye bindirilen I. tümen askerlerinin yüklenmesinden vazgeçilerek karayoluyla gönderilmesi kararlaştırıldı. Sahil topçuları denizaltıyı vurmak için toplarının başından ayrılmadılar. Sarayburnu çevresinde ve Üsküdar civarında oturan ahali denizaltıları görmekteydi. Bu durum, heyecanı daha da artırmıştı. Halkın heyecanını yatıştırmak için 25 Mayıs'ta merkez kumandanlığının ilanıyla salı ve çarşamba günler Moda ve civarındaki bataryalarda "tecrübe-i endah" [atış talimi] yapılacağı bildirdi.⁸ Halka güven vermek için gerçek mermilerle tatbikat yapılacağı da ilan edildi. Denizaltı tehlikesinin artması üzerine Bakırköy, Zeytinburnu, Boğaziçi, Sarayburnu, Tophane sahillerine I. ordu tarafından mantelli toplar yerleştirildi, Boğaziçi, Kadıköy ve Adalar vapurlarıyla seyahat eden subay ve erlerin de alt kamaralarda oturmaları tembih edildi.

Gelibolu cephesine sevk edilmek için İstanbul'a gelen 37. alayın askerleri arasında yer alan Yedek Subay Adayı İsmail Hakkı Efendi, Üsküdar'dan Sirkeci'ye geçerken denizaltı tehlikesinden dolayı çektikleri sıkıntıyı şöyle anlatır:

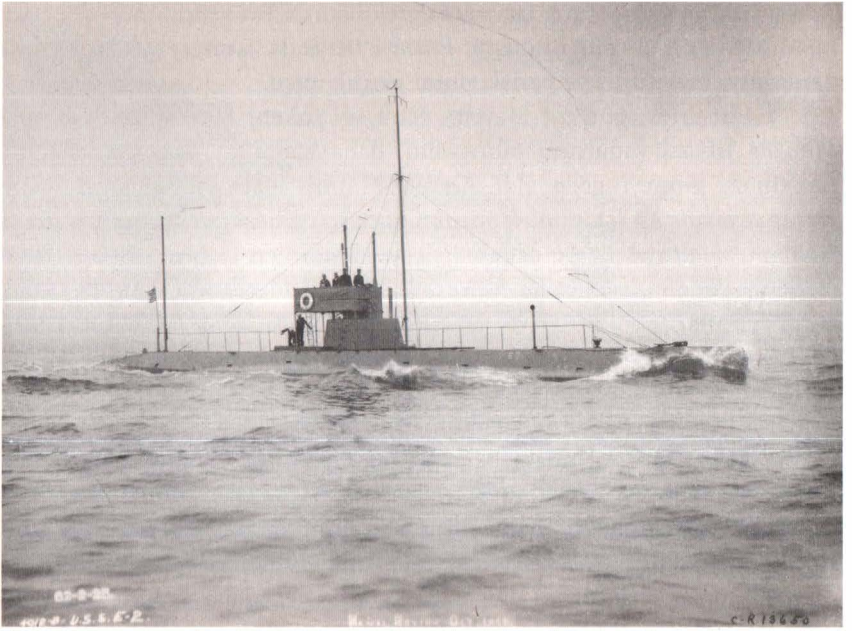
Üsküdar'a geldik, bir şirket vapuruna bindik. Sigara içilmeyecek, kibrit çakılmayacak. Tahtelbahir korkusu nakil işini geceye çevirmiş. Vapur bütün ışıklarını söndürdü hepimizin gözü denizin karanlık sularında. Kazasız, belasız Sirkeci'ye yanaştık. Topkapı Sarayı dış avlusuna geldik. Asker uykusuzluktan bitkin, hemen toz toprağın üstüne yatıverdiler.⁹

6 BOA. HR. MA. 1127-19.

7 BOA. DH. EUM. VRK. 25-24.

8 *İkdam*, 25 Mayıs 1915.

9 İ. Hakkı Sunata, *Gelibolu'dan Kafkaslara, I. Dünya Savaşı Anıları*, 4. Baskı, (Yay. Haz. K. Şarman),

E-2 Denizaltısı / İngiliz

Haziran ayında tekrar Marmara'ya giren E-11 denizaltısı 15 Haziran sabahı Galata Rıhtımı'nda kömür boşaltmakta olan *İsfahan* vapurunu torpilleyerek batırdı. Vapurun kazan dairesinde nöbet tutan dört mürettebat yaralandı.¹⁰ E-11 daha sonra İzmit Körfezi'ne yönelerek Gebze İstasyonu'na yarım saat mesafedeki köprüyü uçurmak istedi. Denizaltının ikinci kaptanını denizaltıdan çıkıp yüzerek kıyıya ulaşıp köprüyü havaya uçurmaya çalıştı ancak sahil topçuları ateş açınca bunu başaramadı.¹¹ Yüzbaşı Nasmith komutasındaki İngiliz E-11 denizaltısı üç kez Marmara'ya girerek en fazla gemiye zarar veren düşman denizaltısı unvanını kazanmıştır. Düşman

Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015, s. 112.

¹⁰ BOA. DH. EUM, 3.şb. 8-8.

¹¹ BOA. DH. EUM, 3.şb. 8-8.

denizaltılarının bu kadar yoğun faaliyette bulunmaları ve hedeflerini kolayca tespit etmeleri içeriden yardım aldıkları konusunda yetkilileri şüphelendirmiştir. Yapılan araştırmalar neticesinde Marmara sahillerinde ve Adalar'da yaşayan gayrimüslim tebaanın bunlara kılavuzluk ettiği, yön gösterdiği ve iase desteğinde bulunduğu tespit edilmiştir.¹² Bakırköy sahilinde Taşhan civarında oturan Apostol Efendi'nin evinin balkonundan elektrik feneri ile denize doğru bazı işaretler yaptığı kolluk kuvvetleri yazışmalarına yansımıştır.¹³

Geceleri yüzeyde istirahat eden ve hava alan denizaltılar, Osmanlı torpidobotlarına ve gözetleme karakollarına yakalanmamak için gündüzleri denizin altında seyretmişlerdir. Bazen günlerce Marmara'da mahsur kalan denizaltılar, erzakları bittiğinde civardaki küçük teknelere musallat olmuşlardır. 1915 Aralık ayında, düşman denizaltısı Bozburun-Katarlı civarında Ramazan Kaptan idaresindeki salapuryayı ele geçirip içinde bulunan yağ, patates ve yumurtadan oluşan erzaka el koyarak, "bir daha buralarda dolaşmamalarını ihtar" etmiş, kaptan ve arkadaşlarını salıvermiştir.¹⁴

Osmanlı Erkâniharbiyesi İstanbul'a kadar sokulan denizaltılara karşı Osmanlı donanması ile birlikte bazı önlemler aldı. Öncelikle hem müttefik donanmanın savaş gemilerine karşı hem de denizaltılar için Çanakkale Boğazı girişine mayın döşendi. Mayınların altından geçmeyi başaran denizaltılara karşı Boğaz'ın en dar yeri olan Nara bölgesine demir ağ gerildi. Bütün engelleri ve sahil bataryalarını atlatan denizaltılara karşı karakol görevi yapacak ve devriye gezen gambotlar görevlendirildi. Yeni gözetleme postaları ve karakolları kuruldu. Fenerler ve projektörlerle denizaltıların geceleri satıhta dinlenmeleri önlenmeye çalışıldı. Sahile yakın demiryollarındaki vagonlara savunma amaçlı toplar monte edildi. Almanların gönderdiği denizaltılar da müttefikler için caydırıcı oldu. Özellikle Otta Hersing komutasındaki U-21 bölgede birçok düşman denizaltısı ve gemisi için önemli bir tehdit oluşturdu.¹⁵

¹² BOA, DH. ŞFR. 52-134.

¹³ BOA, DH. EUM, 3.şb. 7-19.

¹⁴ BOA, DH. EUM, 3.şb. 10-28.

¹⁵ Otto Hersing, *Çanakkale Denizaltı Savaşı*, (Çev. B. Erdemoğlu), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2007.

1914-15... AUX DARDANELLES — L'équipage du "CRAMPUS" acclame le sous-marin E.-11 revenant des Dardanelles.

1914-15... IN THE DARDANELLES — The crew of the "CRAMPUS" acclaim the submarine E.-11 returning from the Dardanelles

Vinc. Pirella N° 1265

(B.I.D.)

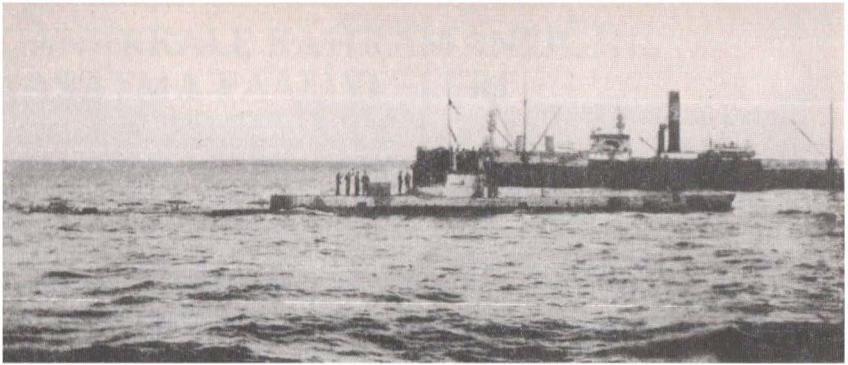
E-11 Denizaltısı / İngiliz

Müttefik denizaltıları bütün Marmara sahillerini tarayarak kıyıya yakın askeri fabrikalar, demiryolları, istasyonlar ve sevkiyat yapılan karayolunu top ateşine tutarak güvenliği tehdit ettiler. Uçaklardan sonra halkın hem merakını celbeden hem de onlara korku salan bu görünmez aletler İstanbul sahil yerleşimlerine yakın oturan halkı tedirgin etmişti. Burhan Felek *Hayal Belde Üsküdar* isimli hatıralarında Üsküdar sahillerinden bu yabancı misafirlerin görüldüğünü anlatır.¹⁶ İtilâf devletlerine ait denizaltılar Marmara ve İstanbul'da ciddi bir tehlike haline gelmiş ve halkın üzerindeki psikolojik etkisi diğer saldırılara göre çok daha fazla olmuştur.

OSMANLI DEVLETİ'NİN TEPKİSİ VE KAYIPLAR

Denizaltılar sadece vapurlara değil, demiryolları, trenler, köprüler ve ulaşım ile ilgili bütün araç ve yollara saldırıyorlardı. Yaralı ve hasta taşıyan

¹⁶ Burhan Felek, *Hayal Belde Üsküdar*, Felek Yay., İstanbul 1987, s. 83-85.

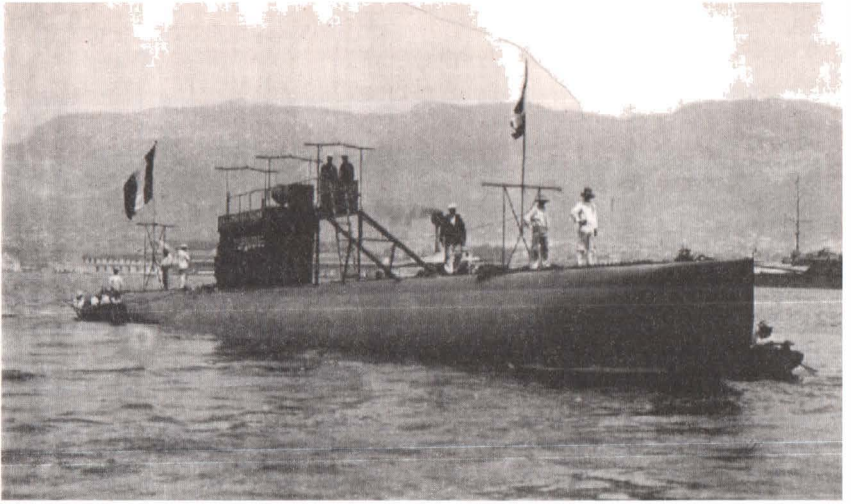

E-14 Denizaltısı / İngiliz

gemileri, sivil halkın küçük gemilerini, ticaret ve ulaşım araçlarını bombalamaktan çekinmiyorlardı. Marmara'da denizaltıların batırdığı yaralı ve hasta taşıyan gemilerin sayısının artması üzerine harbiye nezareti, olayın Amerikan sefareti aracılığıyla protesto edilmesini istemişti. Ayrıca denizaltılar bu tarz hukuk dışı davranışlarından vazgeçmezse İstanbul'da bulunan İngiliz ve Fransız esirlerin gemilerle Gelibolu'ya gönderilmesi düşünülmüştü. Payitaht civarına kadar sokularak tarassutta bulunan denizaltıların Gelibolu başarısızlığının verdiği intikam düşüncesiyle Boğaziçi ve Adalar arasında devam eden seferlere saldırırlarsa, halkın şiddetle galeyanına sebep olacağı ve bundan dolayı İstanbul'da yaşayan yabancı vatandaşların can güvenliğinin sağlanamayacağı vurgulanmıştı. Bu konuda dahiliye nezareti, hariciye nezaretinin harekete geçmesi için 1 Haziran 1915'te olayın hassasiyetini bildirmişti.¹⁷

Müttefik denizaltıları tarafından Çanakkale Muharebeleri süresince, Osmanlı donanmasına ait sekiz savaş gemisi, nakliyatta kullanılan otuz kadar vapur ve çeşitli ebatlarda yelkenli, mavnalı, kayık gibi iki yüzden fazla küçük deniz aracı batırılmıştır. Düşman denizaltıları bütün engellere rağmen Marmara'ya girmeyi başarmış ve yukarıda ifade edildiği gibi deniz

¹⁷ BOA. HR. SYS. 2179-3/1.

Turquoise Denizaltısı / Fransız

unsurlarına zarar vermiş ancak bütün uğraşlarına rağmen V. ordunun can damarı olan deniz nakliyatını tamamen durduramamıştır.¹⁸ Osmanlı denizcilerinin olağanüstü gayretleri ile lojistik faaliyetler ve askeri nakliyat savaşın sonuna kadar aksamalara rağmen devam ettirilmiştir. Denizaltılar, Dünya Savaşı boyunca Çanakkale Boğazı gibi dar, akıntılı, mayınlı ve korunaklı sularda faaliyet göstererek büyük tecrübeler edinmiş ve gelişen teknolojileriyle geleceğin modern savaş makinaları arasında yerlerini almışlardır.

¹⁸ Çanakkale Savaşları sırasında denizaltıların Marmara Denizi'ndeki faaliyetleri ile ilgili geniş bilgi için şu eserlere müracaat edilebilir: *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, (Deniz Harekâtı)*, Cilt: 8, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1976; Kemal Koç, "I. Dünya Savaşı'nda Çanakkale Boğazı ve Marmara'da Denizaltı Muharebeleri," MSGS Üniv., yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 2012; *Çanakkale Deniz Savaşları 1915*, (Haz. Çanakkale Boğaz Komutanlığı), 2. Baskı, Deniz basımevi, İstanbul 2008, s. 1-50; *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri I ve II*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2005; Figen Atabey, *Çanakkale Muharebelerinin Deniz Cephesi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2014, s. 141-190; Çetinkaya Apatay, "Çanakkale Muharebelerinde Denizaltı Harekâtı, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 37, Mart 1988, s. 51-58.

ÇANAKKALE KAHRAMANLIĞINI YAŞATMA FAALİYETLERİ*

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı beklenenden çok daha uzun sürünce gerek savaşın yönetildiği karargâhlarda ve gerekse taraf ülkelerin kamuoylarında farklı yaklaşımlar ortaya çıktı. Harbi sevk ve idare eden genel kumandanlık merkezleri askerin ve halkın motivasyonunu uzun süre zinde tutabilmek için birtakım psikolojik ve stratejik harp taktiklerini uygulamak zorunda kaldılar. Cephede gün geçtikçe eriyen askerleri takviye etmek ve firarları önlemek için yeni çareler düşünülüyordu. Eski dönemlerin meydan savaşları yerine cephe gerisinin de savaşa dahil olduğu ve bütün yerleşim birimlerinin etkilendiği böyle bir topyekûn savaşta yeni metotların kullanılması kaçınılmazdı.¹ Milyonların seferber edildiği bu savaşta ordunun ayakta durabilmesi ve daha fazla askerin cepheye sevk edilebilmesi için tüm toplumun devletle yekvücut hale getirilmesi gerekli görülmüyordu.²

Osmanlı Devleti, seferberlik ilan ettikten sonra bütün gücünü teyakkuz halinde tutarak yeri geldikçe yeni birlikleri cepheye sevk etmeyi hedefliyordu. Harbiye Nezaretinin yönlendirmesiyle savaşın olumsuz etkilerini en aza indirmek ve Osmanlı ordusunun başarılarını en iyi şekilde halka iletmek için bütün kurumlar Başkumandanlık Vekâleti ile işbirliği yapıyordu. Basın ve sansür kurumu da bu anlamda önemli görevler yapı-

* Bu bölüm; 2012 yılında yayınlanan “Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Harbiye Nezareti’nin “Çanakkale Kahramanlığını Yaşatma Amaçlı Faaliyetleri” isimli makalemizin genişletilmiş ve gözden geçirilmiş halidir. Bkz: *İstanbul Üniversitesi Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, Sayı:2, Yıl: 2012, s. 195-242.

¹ “Topyekûn” savaş kavramı için bakınız: Mehmet Beşikçi, “Son Dönem Osmanlı Harp Tarihi ve ‘Topyekûn’ Savaş Kavramı,” *Toplumsal Tarih*, nr. 198, Haziran 2010, s. 62-69.

² Birinci Dünya Savaşında seferberlik ve Türk ordusu için bakınız: Mehmet Beşikçi, *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War: Between Voluntarism and Resistance*, Brill press, Leiden 2012; Edward J. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War*, Greenwood Press, Westport 2001; Edward J. Erickson, *Ottoman Army in World War I: A Comparative Study*, Routledge Press, Londra 2007.

yordu. Müdafaa-i Milliye Cemiyeti,³ Donanma Cemiyeti⁴ ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti⁵ gibi yarı resmi kurumlar da askerin cephedeki ve halkın da cephe gerisindeki moralini en üst seviyede tutmak için olağanüstü gayret sarf ediyorlardı. Yardım kuruluşlarını organize eden ve onları halkın yardımına sevk eden kurum ise bizzatihi Harbiye Nezaretiydi. Nezaretin teklifi ile bu kurumların işlerini kolaylaştıracak ve etki alanını artıracak kararlar meclis-i vükelada onaylanıyordu. Devlet kurumlarıyla birlikte bu yardım kuruluşları da savaşın yükünü azaltmaya çalışıyorlardı. Bu arada Harbiye Nezareti ordunun kahramanlığını ebedileştirmek amacıyla sanatın imkânlarını kullanmak üzere İstanbul sanat çevrelerini seferber ediyor, sanatçılar da fırça ve kalemlerini birer “silah” olarak kullanıyorlardı.

Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı ordusunun savaştığı cepheler içinde Çanakkale’nin müstesna bir yeri vardı. Dolayısıyla buradan alınacak ilham ve enerjiyle diğer cephelerde savaşın gidişatı etkilenmek isteniyordu. Balkan Savaşlarında ağır bir yenilgi ile karşılaşan Osmanlı ordusu alınındaki bu kara lekeyi silmek için büyük bir çaba harcıyordu. Savaşın devam ettiği günlerde hem halka hem de gelecek nesillere Osmanlı askerinin kahramanlık örneklerini aktarmak için sadece şifahi kültürle yetinilmeyip kalıcı eserler bırakmak amacıyla başlatılan girişimlerden biri de savaşın farklı sanat kollarınca işlenmesi olmuştur.

Harbiye Nezareti öncülüğünde, Çanakkale Savaşlarında askerin kahramanlığının, edebiyat ve sanatın bütün kollarında ve özellikle de görsel sanatlarla yansıtılması için çalışmalara başlanmıştı. Öncelikle harp edebiyatının yazılması, kahramanlığın şiirlere, bestelere aksettirilmesi ve ressamlardan savaş konulu eserler yapması istendi. Sanatçıların hamasi besteleri ve marşlarıyla askerin coşması hedefleniyordu. Harbiye Nezareti bu amaçların gerçekleşmesi için edebiyat, musiki ve resim alanlarında önde gelen kişilerden oluşan bir heyeti cepheye götürüp savaş bizzat gör-

3 Cemiyetin Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki faaliyetleri için bakınız: Nâzım H. Polat, *Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991.

4 Selahattin Özçelik, *Donanma-yı Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti*, TTK Yay., Ankara 2000.

5 Hilal-i Ahmer Cemiyeti için şu çalışmalara bakılabilir: Mesut Çapa, Kızılay (*Hilâl-i Ahmer*) Cemiyeti (1915-1925), Türkiye Kızılay Derneği Yay., Ankara 2010; Seçil Akgün-Murat Uluğtekin, *Hilâl-i Ahmer’den Kızılay’a*, C. 1, Beyda Yay., Ankara 2000; Zuhâl Aydın, “Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti’nin Kuruluşu ve Çalışmaları,” *Türkler*, Cilt: 13, Ankara 2002, s. 687-698.

melerini sağladı. Dönemin çok zor koşullarında savaşın filme alınması da planlandı ve bu konuda mesafe kaydedildi. Nezaret sadece heyeti geziye götürmekle yetinmedi, onların eserlerinin yer alacağı askeri yayınlar yaptı, sanatçılar için çeşitli imkânlarla donatılmış atölyeler inşa ettirdi.

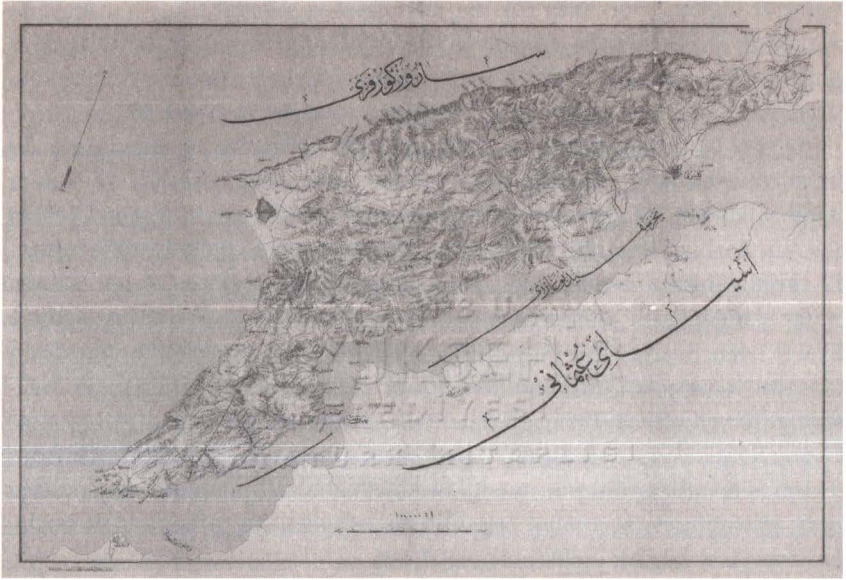
Bu bölümde Harbiye ve Maarif Nezaretlerinin bu alandaki faaliyetleri incelenmeye çalışıldı. Aynı şekilde sanatçıların eserleri de sadece tespit açısından ele alındı, estetik yönden tahlil edilmedi. Çalışmada edebi heyetin, harbiye nezaretinin girişimi ile gerçekleşen cephe gezisine öncelik verildi. Bunun nedeni edebi heyetin gezisinden beklenenlerin aslında bütün çalışmaların nüvesini oluşturmaya idi. Benzer amaçlarla cepheyi ziyaret eden Suriye İlmi Heyeti ile diğerleri de kısaca anlatıldı. Gezilerin kapsamı ve amaçları incelendikten sonra sanatçılardan istenen diğer faaliyetlere de yer verildi. Bu bağlamda, Galatasaray sergileri, Şişli Atölyesi ve Viyana Sergisi kısaca ele alındı. Çanakkale cephesinde harp manzaralarının çekimi için verilen uğraşlar, maddi imkânsızlıklar içinde neler yapılabileceğinin gösterilmesi açısından önemli faaliyetlerdir. Bu girişimler de belgelerde yer alan bilgiler ölçüsünde ele alındı.

İSTANBUL EDEBİ HEYETİNİN ÇANAKKALE CEPHESİNİ ZİYARETİ

Cephe gerisindeki halkı etkilemek ve onların motivasyonunu zirvede tutabilmek için muharip devletlerin tamamı harp propagandası ve psikolojik harp taktikleri uyguladılar.⁶ Savaşı bütün cephelerde sürdürebilmek için bu etkin bir yöntemdi.⁷ Özellikle cephede savaşan askerin morali ve ailelerinin psikolojisi göz önünde bulundurulduğunda bu faaliyetlerin önemi daha iyi anlaşılır. Harbiye Nezareti, savaş süresince cepheyi takviye etmek, sürekli olarak yeni neferler gönderebilmek ve firar olaylarının sayısını azaltmak için bazı girişimlerde bulundu.

6 Psikolojik harp ve propaganda faaliyetleri için bakınız: Sadık Sarısan, *Birinci Dünya Savaşı'nda Beyannamelerle Psikolojik Harp*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999; Servet Avşar, *Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası*, Kim Yay., Ankara 2004; Edhem Eldem, Sinan Kunalalp, Bahattin Öztuncay, *I. Dünya Savaşı'nda İtilaf Cephesinde Savaş ve Propaganda*, Vehbi Koç Vakfı Yay., İstanbul 2015; Jacques Ellul, *Propaganda: the Formation of Men's Attitudes*, Vintage books, New York 1973; Justin Mccarthy, "İngiliz Propagandası, Wellington Evi ve Türkler," *Türkler*, Cilt: 13, Ankara 2002, s.469-481.

7 Çanakkale Savaşlarında yürütülen istihbarat ve propaganda faaliyetleri için bakınız: Servet Avşar, "Çanakkale Savaşlarında İstihbarat ve Propaganda," *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Sayı: 1, Mart 2003, s. 64-102.

Gelibolu yarımadası (Atatürk Kitaplığı)

Bu girişimler bir “harp edebiyatı” oluşturmak için adeta bir “kampanya” havası içinde sürdürüldü. Devrin önde gelen gazeteci, şair, edebiyatçı ve diğer sanatçılarından oluşan bir heyetin cepheye götürülerek heyet mensuplarının savaşın bütün şiddetini görmeleri, bunları kamuoyuna aktarmaları ve böylece milli hislerin canlanması planlanmıştı.⁸ Gezi hazırlıklarının devam ettiği günlerde Çanakkale Cephesinde kara savaşları olanca şiddetiyle devam etmekteydi. Hatta bu yüzden bazı davetlilerin cepheye gitmeye cesaret edemedikleri de bilinmektedir. Bu geziden birkaç gün önce yine Harbiye Nezareti gazeteci Hüseyin Cahit’i (Yalçın) Çanakkale Cephesine götürmüş ve savaş alanlarında gezdirmişti. Kendisi cephedeki izlenimlerini *Tanin* gazetesinde “Cephe-i Harpte İki Gün” başlığı ile anlatmıştı.⁹ Yine

8 Harp edebiyatı konusunda ayrıntılı bilgi için bakınız: “Harp Edebiyatı,” *Yeni Mecmua*, nr. 5, 9 Ağustos 1917; “Harp ve Edebiyat,” *Donanma Mecmuası*, nr. 164, 2 Mayıs 1918; Ömer Çakır, *Türk Şiirinde Çanakkale Muharebeleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 2004, s. 4-9.

9 Hüseyin Cahit, “Cephe-i Harpte İki Gün: Müşahadat ve Mütalaat-1,” *Tanin*, nr. 2352, 23 Haziran

edebi heyetin gezisinden bir hafta sonra Bursa Sultanisi Edebiyat Muallimi Muhiddin Baha (Pars) Bey Gelibolu harp sahasını gezmek için bağlı bulunduğu Maarif Nezaretinden izin istemişti. Muhtemelen gazetelerden İstanbul şair ve yazarlarının cepheden döndüğünü öğrenmiş ve kendisi de böyle bir talepte bulunmuştu. Muhiddin Baha Bey, 31 Temmuz 1915 tarihli telgrafında “milletimizin âsâr-ı hamasetini müşahade etmek ve avdetimde talebeye nakletmek üzere sahne-i harbe gitmek istiyorum” demiş ve gerekli iznin Harbiye Nezaretinden alınmasını istirham etmişti.¹⁰ Maarif Nezareti, Muhiddin Baha Bey’in talebini Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubeye ileterek 5 Ağustos tarihinde askeri yetkililerden gerekli izni almıştı.¹¹ Ağustos ayının son haftasında cepheye ulaştığı anlaşılan Muhiddin Baha Bey, savaş alanlarını gezerken, gözetleme mahallinde siper savaşlarını gördüğünde heyecanını “demek muharebe böyle oluyormuş” sözleriyle aktarmıştı. Savaş alanında kendisine mihmandarlık yapan 4. Tümen Komutanı Yarbay Cemil (Conk) Bey bunu, “evet küçüğü” diyerek cevaplamıştı.¹² 31 Ağustos günü Anafartalar bölgesi savaş alanlarını gezen Baha Bey’e Mustafa Kemal’in kurmay başkanı Binbaşı İzzeddin Bey refakat etmişti.¹³

Maarif Nezareti müfettişlerinden Ressam Nazmi Ziya (Güran) Bey’e gönderilen 5 Temmuz 1915 tarihli davetiye metninden Başkumandanlık Vekâleti İstihbarat Şube Müdürlüğünün hedeflerini net bir şekilde görebilmekteyiz:¹⁴ Cephelerde büyük bir gayretle çarpışan askerlerin fedakârlığını, “hafıza-i millette ebediyen yaşatmak ve yeni nesli bu hislerle

1331; Hüseyin Cahit, “Cephe-i Harpte İki Gün: Müşahadat ve Mütalaat-2” *Tanin*, nr: 2353, 24 Haziran 1331; Hüseyin Cahit, “Cephe-i Harpte İki Gün: Müşahadat ve Mütalaat-3,” *Tanin*, nr: 2354, 25 Haziran 1331. H. Cahit, anılarında Çanakkale gezisine daha fazla yer vermiştir. Bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, (haz. Rauf Mutluay), II. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2000, s. 300-307. C. Cahit’in Çanakkale ile ilgili kaleme aldığı yazıların değerlendirmesi için bakınız: Pakize Y. Sağun, “İkinci Meşrutiyet Dönemi Basınında Türkçü Aydınların Çanakkale Savaşları’na Bakışları (1914-1916),” *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 16, Yıl: 8, Ağustos 2010, (ATAŞE Yay., Ankara 2010), s. 403-407.

10 BOA, MF. MKT, 1210-84, (1333 N 21), lef 1.

11 Harp sahasına gitmek isteyen Muhiddin Baha Bey’in Karargâh-ı Umumiye gelmesi belirtilmiştir. BOA, MF. MKT, 1210-84, (1333 N 21), lef 2.

12 Cemil Conk, “Cemil Conk Paşa’nın Çanakkale Hatıraları,” *Çanakkale Hatıraları*, (Haz. M. Martı), Arma Yay., İstanbul 2002, s. 183.

13 *On Yıllık Savaşın Günlüğü: Orgeneral İzzettin Çalışlar’ın Günlüğü*, (Haz. İ. Görgülü-İ. Çalışlar), YKY, İstanbul 2000, s. 116.

14 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), MF. MKT, 1210-28, (1333 Ş 22), lef 1.*

büyütmek için” bu alanda ihtisası olan, erbab-ı kalem ve sanattan oluşan bir heyetin cepheyi daha yakından görmesi ve savaş meydanlarını gördükten sonra izlenimlerini ve duygularını, neşri kararlaştırılan harp risalesinde yayınlaması düşünülmektedir.

Geziden sonra yapılacak yayınlardan beklenen amaçlar şöyle sıralanabilir:¹⁵ Çanakkale Cephesinde kahramanca gerçekleştirilen mücadele örneklerini çeşitli sanat dalları aracılığıyla tespit edip bunları diğer cephelere yaymak; askeri coşturacak besteler yapmak ve şiirler yazmak; kahramanlık örneklerini musiki ve resmin imkânları ile sanatsal olarak ortaya koymak; bir harp risalesi yayınlamak.

Edebi heyetin gönderilme amacı ve heyetten beklenenler gezinin başladığı gün, yani *İkdam* gazetesinin 11 Temmuz 1915 tarihli nüshasında yayınlanan “Çanakkale Kahramanlığını Yaşatmak İçin” başlıklı yazıda etraflı şekilde anlatılmaktadır. Yazıyı kaleme alanlar da muhtemelen karargâh subaylarıdır. Çünkü heyete yüklenen misyon ve heyetten beklentiler bu yazıda açık şekilde belirtilmektedir:

Çanakkale müdafilerinin şecaati, hamâseti, kahramanlığı cihanı hayran etti. Yalnız dostların değil, düşmanların da parmağı ağzında kaldı. *Times*, *Le Temps* gibi en meşhur İngiliz ve Fransız gazeteleri de itiraf ediyor ki Harb-i Umuminin en mühim, en kanlı, en ateşli safahatı Çanakkale’de cereyan etmektedir. Müttefikler hiçbir yerde Çanakkale’de olduğu kadar faaliyet, sebat ve anudâne [inatla] teşebbüsât ibraz etmemişler, fakat yine hiçbir yerde Çanakkale’de olduğu kadar kahramanâne ve gazanferâne bir mukavemet ve müdafaaya tesadüfle zayiâta düşer olmamışlardır. Çanakkale muharebâtının tarih-i âlemde misli yoktur. Hiçbir zaman orada olduğu gibi her taraftan şarapneller, gülleler, bombalar, kurşunlar yağarken... Denizde muazzam dretnotlardan, sahilde ağır toplarla mücehhez bataryalardan, daha yakında mitralyözlerden ve semada tayyarelerden mütemadiyen cehennemi ateşler saçılıyorken süngü ile hücum ederek düşman siperini zapt edecek kadar metanet ve şecaat gösterebilecek asker görülmemiştir.

15 Bu konuda detaylı bilgi için bakınız: Ömer Çakır, *Türk Şiirinde Çanakkale Muharebeleri*, s. 40-41.

Bu harikayı ibraza muvaffak olanlar, şimdi dünyanın her tarafından şan ve şerefleri yükselen ve menakıb-ı kahramanâneleri dillerde dolaşan Türk arslanlarıdır. Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa hazretleri, dünyayı hayretler içinde bırakan Çanakkale müdafilerinin harekât-i kahramananesini ilelebet yaşatmak için gayet iyi ve şayan-ı teşekkür bir tedbir düşünmüşlerdir. Vazifelerini askerlerimiz gibi maatteessüf ciddi ve fedakârane ifaya muvaffak olamayan genç şair ve ediplerimizden bazılarını mevki-i harbe davet buyurmuşlardır. Aynı zamanda bir iki ressam ve bir iki musikişinas, birkaç fotoğrafçı ve sinematografçı da meduvven [davet edilecek] sahne-i harbe azimet edeceklerdir.

Arkalarında haki renkte elbise ve kollarında beyaz zemin üzerinde gayet zarif yapılmış yeşil yapraklardan ibaret bir nişan bulunacaktır. Bugün gidecek olan heyet bir hafta kadar sahne-i harpte bulunarak kahraman müdafilerle hal-i temasta bulunacak ve sonra ilhamat, meşhudat, ihsasat ve mütalaatını tasvir edecektir. Bunların mahsulü ilham ve irfanını teşhir için bir de harp risalesi vücuda getirilmesi mutasavverdir. Şairler şiirlerini, edipler hissiyatını yazarken bestekârlar harekât-ı kahramananenin negamât ve terennümâtını tanzim edecekler, ressamlar da meşhudâtı tersime çalışacaklardır.¹⁶

“Çanakkale Kahramanlığını Yaşatmak İçin” ibaresi bu heyetin faaliyetlerini veciz bir şekilde özetlemektedir. Cephede yaşanan kahramanlığın gelecek nesillere ulaştırılması için edebiyatçı ve sanatçılara büyük ümit bağlandığı kuşkusuzdur. Nitekim İbrahim Alaaddin (Gövsâ) şair ve yazarlara yüklenen görevi şöyle açıklar:

Çanakkale kavgasının şiirini ve büyüklüğünü tesbit ve onu gelecek nesillere nakletmek milli bir borçtur. Hele o borç, harp sahnesini görmek fırsatına nail olanlar için elbette iki katlı olur.¹⁷

Muhittin Birgen ise şunları yazar:

¹⁶ “Çanakkale Kahramanlığını Yaşatmak İçin,” *İkdam*, nr. 6608, 28 Haziran 1331- 11 Temmuz 1915.

¹⁷ İbrahim Alâettin Gövsâ, *Çanakkale İzleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1989, s. 8.

Gazeteciler, edipler, şairler, musikişinaslar ve ressamlardan mürekkep bir katile, Çanakkale’de Türk’ün müdafaasını görmeye, oradan Türk milletine ilhamlar almaya gidiyoruz.¹⁸

Harbiye Nezareti Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesi Müdürlüğüne yürütülen hazırlık çalışmaları çerçevesinde İstanbul’da bulunan edebiyat ve sanat çevrelerine geziye katılmaları için davetiyeler gönderilmiştir. Bu resmi davetiyeler içinde sadece Ressam Nazmi Ziya (Güran) ve resim muallim muavini İbrahim (Çallı) Bey’e gönderilen evraka ulaşabildik. Harbiye Nezareti, Ressam Nazmi Ziya’nın Çanakkale Cephesine gönderilmesi için görevli bulunduğu Maarif Nezaretinden iki haftalık izin talep etmektedir. Maarif Nezareti, Başkumandanlık Vekâletinden gelen bu talebi uygun görmüş ve Nazmi Ziya’nın heyetle birlikte Çanakkale Cephesine gitmesine izin vermiştir.¹⁹ Aynı şekilde Sanayi-i Nefise Mektebi yağlı boya ve karakalem resim muallim muavinlerinden İbrahim Bey’in de (Çallı) heyet-i edebiye ile birlikte Gelibolu harp sahasına gitmesine izin vermiştir.²⁰

Geziye katılmayı kabul edenler netleşmeye başlayınca adı geçen gruba mihmandar olarak üç subay atanmıştır. Bu subaylar Binbaşı Edip Servet, Yüzbaşı Hulusi ve yol boyunca, savaş alanlarında meydana gelebilecek yaralanma, hastalık gibi sağlık problemleri için Tabip Subayı Fikri Servet’tir.²¹

Heyetin takip edeceği güzergâh üzerindeki askeri ve mülki makamlar bu konuda bilgilendirilmiş, heyetin rahat bir yolculuk yapması ve gezi boyunca uğrayacağı mahallerde iyi ağırlanması tembihlenmiştir. Bu konuda heyetin memnun kaldığını söyleyebiliriz. Gezide yer alan Hamdullah Suphi’nin (Tanrıöver) çok etkilendiği yazdıklarından anlaşılmaktadır.²²

¹⁸ Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki’de On Sene, İttihat ve Terakki Neydi?*, Cilt: 1, (Haz, Zeki Arıkan), II. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009, s. 212.

¹⁹ 22 Haziran 1331/ 5 Temmuz 1915 tarihli Maarif Nezareti’nin uygundur yazısı için bakınız: BOA, MF. MKT, 1210-28, (1333 Ş 22), lef 2 ve 3.

²⁰ Harbiye Nezareti, İbrahim Bey için bağlı bulunduğu Maarif Nezaretinden 5 Temmuz 1915 tarihinde izin talebinde bulunur. Maarif Nezareti de 8 Temmuz da bu talebin uygun olduğunu belirtir ve İbrahim Bey’in çalıştığı kuruma [Sanayi-i Nefise Mektebine] bildirir: BOA, MF. ALY, 81-44, (1333 Ş 25) lef 1 ve 2.

²¹ Erkan-ı harp Binbaşısı Servet Bey’in ismi arşiv belgelerinde geçerken diğer subayların isimleri ise hatıralarda belirtilmektedir. BOA, DH. KMS, 33-15, (1333 Ş 23).

²² Hamdullah Suphi, *Günebakan*, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, Ankara 1929, s. 79-123.

Başkumandan vekili namına müsteşar tarafından imzalanan 5 Temmuz 1915 tarihli yazıda; heyetin Uzunköprü yolu ile Gelibolu üzerinden V. Ordu Kumandanlığı nezdine gönderileceği belirtilmiş ve yol emniyeti ve diğer ihtiyaçları için askeri makamların her türlü kolaylığı göstereceği belirtilmiş, heyetin takip edeceği güzergâh konusunda mülki amirlere de bilgi verilmiştir. Heyetin mihmandarı Kurmay Binbaşı Edip Bey'in yapacağı her türlü müracaatın karşılanması ve sanatçıların iyi ağırlanması talep edilmiştir.²³ Dahiliye Nezareti de aynı içerikli yazıyı bir gün sonra Edirne Vilayetine havale ederek heyet için her türlü yardımın sağlanmasını emretmiştir.²⁴

Harbiye Nezaretinin bütün evrakına ulaşma imkânımız olmadığı için davetiye gönderilenlerin tam listesi maalesef tespit edilemedi. İbrahim Alaaddin Gövsa, "İstanbul'da ihtiyar, genç yirmi, otuz şiir ve sanat müntesibi"nin böyle bir geziye çağrıldığını belirtmiştir.²⁵ Bazı davetlilerin ise son anda vazgeçtiği anlaşılmaktadır. Özellikle Tevfik Fikret'in geleceği söylentisi bile genç şair ve yazarları heyecanlandırmıştır. Fakat ünlü şairin sağlık durumu böyle bir müstesna anı yaşamasına imkân vermemiş, bu davetten yaklaşık bir ay sonra da vefat etmiştir. Fethi Tevetoğlu, bir eserinde bu geziye katılacak kişileri belirlemede Mehmet Emin (Yurdakul) ve Ahmet Ağaoğlu'nun öncülük ettiğini söylemektedir.²⁶

Davete icabet edip pazar sabahı Sirkeci Garı'na gelenler yirmi kişidir. Katılımcılardan Müfit Ratip Bey (ö. 1920), Uzunköprü civarında rahatsızlanınca geri dönmek zorunda kalmıştır.²⁷ Heyet on dokuz kişi olarak yola devam etmiştir. Bir fotoğrafçı ve sinematografin haricinde heyete katılanların isimleri şunlardır:²⁸

23 Başkumandan vekili namına müsteşar tarafından imzalanan ve Dahiliye Nezaretine gönderilen 5 Temmuz 1915 tarihli tezkere için bakınız: BOA, DH. KMS, 33-15, (1333 Ş 23), lef 1.

24 BOA, DH. KMS, 33-15, (1333 Ş 23), lef 2.

25 İbrahim Alâettin Gövsa, *Çanakkale İzleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1989, s. 8.

26 Fethi Tevetoğlu, *Mehmed Emin Yurdakul*, Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara 1988, s. 47.

27 İbrahim Alâettin Gövsa, *Çanakkale İzleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1989.

28 Ali Canip'in hatıralarının anlatıldığı tefrikada yer alan bir resmin altındaki notta Aka Gündüz ve Fuat Köprülü'nün de isimlerine yer verilmişse de kaynaklarda bu iki yazarın geziye katıldığına dair bir kayıt yoktur. Bkz. Ali Canip, "Devirlerden Hatıralar," *Yakın Tarihimiz*, nr. 1, 1 Mart 1962, s. 3-5.

Hamdullah Suphi (Tanrıöver)
Ağaoğlu Ahmet
İbrahim Alaaddin (Gövsâ)
Ali Canip (Yöntem)
Celal Sahir (Erozan)
Enis Behiç (Koryürek)
Mehmet Emin (Yurdakul)
Orhon Seyfi (Orhon)
Hakkı Süha (Gezgin)
Bestekâr Yekta (Madran)
Yusuf Razi (Bel)
Hıfzı Tevfik (Gönensay)
Muhiddin (Birgen)
Nazmi Ziya (Güran)
Selahaddin (Öksüzücü)
Ömer Seyfeddin
Çallı İbrahim

Geziye katılanların tam listesini sadece İbrahim Alaaddin (Gövsâ) vermiştir. *Çanakkale İzleri* isimli eserinde katılımcıların toplu imzaları da yer almaktadır.²⁹ Planlanandan bir gün sonra yola çıkmak zorunda kalan heyetin yolculuğu 11 Temmuz 1915 sabahında Sirkeci Garı'nda başlamış, güzergâh olarak V. ordunun nakliyatının yapıldığı kara yolu tercih edilmiştir. Daha kısa olmasına rağmen Marmara'daki düşman denizaltılarından dolayı denizyolu yeterince güvenli olmadığından karayolu kullanılmıştır.³⁰ Sabah sekizde yola çıkan kfile, Küçükçekmece, Ispartakule ve Hadım-köy'ü geçerek Uzunköprü'ye ulaşmıştır. O gece Uzunköprü'de konaklanmış ve ertesi sabah yola devam edilmiştir. Uzunköprü'nün kaymakamı ve kazanın önde gelenleri edebi heyete bir karşılama merasimi düzenlemiş ve heyetin dinlenmesi için bir mektep binası tahsis etmiştir. Hamdullah

29 İbrahim Alâettin Gövsâ, *Çanakkale İzleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1989.

30 Çanakkale Savaşlarının devam ettiği günlerde düşman denizaltılarının Çanakkale Boğazı ve Marmara Denizi'ndeki faaliyetleri için bkz. II. Bölüm; Peter H. Liddle, *The Sailor's War, 1914-1918*, Blandford press, Londra 1985.

Suphi, akşam şehri dolaşırken gördüğü Rumeli muhacirlerinin perişan halini ve halkın psikolojisini ustalıkla tasvir eder. Balkan Savaşlarının bölgede bıraktığı izleri ibretle anlatır. Özellikle yol boyunca karşılaştıkları askerlerin kendilerine elbiselerinden dolayı selam durduklarını belirtir. Bu arada heyette bulunan fotoğrafçılar da topluluğun bol bol resimlerini çekmişlerdir.³¹

12 Temmuz 1915 Pazartesi günü erkenden Karapınar-Keşan yoluna devam edilir. Hamdullah Suphi, V. ordunun asker ve iâşe ihtiyacının nasıl sağlandığını yol boyunca gördüğü manzaralar eşliğinde anlatmaktadır. Sevkıyat sırasında karşılaştıkları askerlerin “zaferi,” Türk ordusuna nişanlanmış bir “gelin” olarak telakki ettiklerini ve buna kuvvetli bir imanla sarıldıklarını söyler.³²

Karapınar’dan sonra Maltepe’ye geçilir, burada bir Rum köyünde kafileye ayran ikram edilir. Akşam vakti Keşan’a ulaşılır. Uzunköprü’de olduğu gibi heyet burada da mükemmel bir şekilde ağırlanır, güzel ve temiz bir evde misafir edilirler. Yemekten sonra kaymakam bey bir konuşma yapar ve daha sonra heyet, istirahat etmek üzere kendilerine tahsis edilen mekânlara çekilir.³³

Kafile 13 Temmuz 1915 Salı sabahı erkenden Keşan’dan Gelibolu’ya doğru yola çıkar.³⁴ Günün sonuna doğru körfez görünmeye başlar, heyet geceyi arabalarda geçirir ve ertesi sabah (14 Temmuz 1915) gün doğmadan Saroz Körfezi’ni kollayan yolu geçerek Bolayır’a ulaşılır. Burada Orhan Gazi’nin oğlu Gazi Süleyman Paşa ile Namık Kemal’in türbeleri ziyaret edilir.³⁵ İtilaf devletlerinin savaş sırasında sivil yerleşimleri ve dini mekânları bombalamaları sık rastlanan bir durumdur. Nitekim Süleyman Paşa’nın kabri de İngiliz mermilerine hedef olmuştur. Hamdullah Suphi, bölgeden geçen askerlerin mezar taşına “intikamını alacağız sevgili şehzademiz, sevgili babamız” ibarelerini yazdıklarını söyler.³⁶

31 Hamdullah Suphi, “Gördüklerimiz - 2,” *İkdam*, nr. 6626, 16 Temmuz 1331- 29 Temmuz 1915, s. 2.

32 Aynı yer.

33 Hamdullah Suphi, “Gördüklerimiz - 2,” *İkdam*, nr. 6626, 16 Temmuz 1331- 29 Temmuz 1915, s. 2.

34 İbrahim Alâettin Gövsa, *Çanakale İzleri*, s. 46.

35 Namık Kemal’in mezarı başında çekilen resim için bkz. *Harp Mecmuası*, Kanun-ı sani 1331, Sayı: 3, sf. 42.

36 Hamdullah Suphi, “Gördüklerimiz - 4,” *İkdam*, nr. 6629, 19 Temmuz 1331- 1 Ağustos 1915, s. 2.

هَيْئَتِ ادیب کلبیلبره دشمن مرمیلبره هدف اولاده یوک شاعرمز مرھوم کمال بکک مقبرینی زیارت ایدرکی

Istanbul Heyeti, Namık Kemal'in Mezarı Başında (Harp Mecmuası, nr. 3, s. 42)

Bolayır'dan Gelibolu Yarımadası'na geçen kfile o akşamı Gelibolu şehir merkezinde geçirir. Mutasarrıf Süreyya Bey'in misafir ettiği heyet, önce şehrin تنها sokaklarında gezindikten sonra akşam yemeği için mutasarrıfın evinde zabitlerle bir araya gelir. Heyet geceyi sahile yakın bir evde geçirir.³⁷ Kfile ertesi sabah oldukça heyecanlıdır. Çünkü artık harbin cereyan ettiği sahalara adım atılmaya başlanacaktır. Gerçek top mermilerinin sesleri altında yola revan olunur. Bu arada grupta yer alan Celal Sahir (Erozan) Bey dedesinin mezarını ziyaret eder ve mezar başında bir fotoğraf çektirir.³⁸

Askeri mihmandar Edip Bey, bir konak mahallinde haritaları açarak heyette bulunan misafirlerine Arıburnu ve Seddülbahir'deki düşman ve Osmanlı mevzileri hakkında ayrıntılı bilgi verir. Hamdullah Suphi, o an

37 Hamdullah Suphi, "Gördüklerimiz - 4," *İkdam*, nr. 6629, 19 Temmuz 1331- 1 Ağustos 1915, s. 2

38 Paul Schweder, *Çanakkale Cephesinde Türklerin Genel Karargahında*, (Çev. E. B. Öz bilen), Yeditepe Yay., İstanbul 2012, s. 94.

gezide bulunanların Servet Bey'i dinlediği sıradaki ruh halini şöyle anlatır: "Dikkat ediyorum hepimiz bir kalp sıkışması ile onu dinliyoruz."

Edebi heyet, artık V. ordu karargâhına ulaşmıştır. O gece kendilerine çalılarla gizlenmiş geniş bir çadır tahsis edilir. Hamdullah Suphi karargâhın bulunduğu alanı şöyle tasvir eder:

Nihayet önümüze küçük bir meydan, etrafı ağaçlarla kapalı alan çıktı, burada incek, gecelerimizi artık burada geçirecektik, bizi karşılamaya çıkmış zabıtlar arasında hepimizin yakından tanıdıkları vardı. Onlarla uzun ayrılıkların verdiği bir tahassürle kucaklaştık. Dört beş gün devam edecek misafirliğimizin ilk gecesi başlıyordu.³⁹

Heyetin kumandanlarla birlikte karargâhın önünde çekilmiş bir fotoğrafı bulunmaktadır.⁴⁰ Karargâhın bulunduğu mevkii geniş bir alana yayılmış olup buradan Çanakkale'de savaşılan ordunun sevk ve idaresi yapılmaktaydı. Hamdullah Suphi karargâhtaki intizam ve işleyiş hayran kalmıştır. Olanca şiddeti ile devam eden bombardıman ve top sesleri karşısında heyettekilerin ruh halini yine Hamdullah Suphi veciz şekilde belirtir: "Korkmayanların yanında korkmanın pek müşkül bir şey olduğunu burada öğrenmiş bulunuyoruz."⁴¹

Gezi heyeti, V. ordu karargâhında özellikle akşamları kumandanlardan harp hikâyeleri dinleyerek geçirir. Her birliğin anlatacağı o kadar çok kahramanlık hikâyesi vardır ki hepsini dinlemeye vakit bulunamaz. Gece yatarken derhal dışarı çıkılabilecek bir elbise ile yatılması tavsiye edilmiştir. Çünkü her an bir tayyare bombardımanına maruz kalma tehlikesi bulunmaktadır.⁴² Muhittin Birgen, isim vermeden tayyare saldırıları karşısında hızla sığınaklara giren grupta bulunan ve paniğe kapılan bir şairden bahseder: "Şiirlerinde hep kahramanlıktan bahseden bir şairin, top sesini duyar duymaz, don gömlek, kendisini inin ta dibine bir atışı var ki gülmemek kabil değil!"⁴³

39 Hamdullah Suphi, "Gördüklerimiz - 5," *İkdam*, nr. 6630, 20 Temmuz 1331- 2 Ağustos 1915, s. 2.

40 İbrahim Alâettin Gövsa, *Çanakkale İzleri*, s. 9.

41 Hamdullah Suphi, "Gördüklerimiz - 5," *İkdam*, nr. 6630, 20 Temmuz 1331- 2 Ağustos 1915, s. 2.

42 Hamdullah Suphi, "Gördüklerimiz - 6," *İkdam*, nr. 6633, 23 Temmuz 1331- 5 Ağustos 1915, s. 2.

43 Burada bahsi geçen şair büyük ihtimalle şiirleri kahramanlık öğeleri ile yüklü M. Emin Yurdakul'dur. Bkz. Muhittin Birgen, *İtihat ve Terakki'de On Sene, İtihat ve Terakki Neydi?*, s. 215.

Esad Paşa kurmay subayları ile birlikte (Necmettin Özçelik Arşivi)

Esad Paşa, hatıralarında edebi heyetin 16 Temmuz günü karargâhını ziyaret ettiğinden bahseder ve bazı şairlerin isimlerini belirtir. Esad Paşa, Bigalı Kışlası'nda kurulan silah tamirhanesinin açılışına katılmak zorunda olduğunu söyleyerek heyetten müsaade ister ve edebi heyetle ilgilenmesi için Kurmay Başkanı Fahreddin (Altay) Bey'i görevlendirir. Açılış ve teftiş görevini yaptıktan sonra tekrar karargâha dönen Esad Paşa geri dönüş yolunda dere kenarında edebiyat ve sanat mensuplarıyla karşılaşmıştır.⁴⁷

Cephede on gün boyunca devam eden gezinin tamamı Ramazan ayına (1333 hicri) denk gelmiştir. Gündüzleri savaş alanlarını gezen edebi heyet mensupları akşam ve geceleri de karargâhta savaşılanların canlı hatı-

sekizini ise heyet mensupları oluşturmaktadır. Toplam 19 kişi olan heyetten bu kare içinde yer almayan muhtemelen gezinin fotoğraflarını çeken kişidir.

47 "Esad Paşa'nın Çanakkale Hatıraları-10; Savaş Meydanında Geri Verilen Rütbe," *Hayat*, Sayı: 36, 4 Eylül 1959, s. 15.

ralarını dinleyerek geçiririr. Kafiye 17 Temmuz günü ağır yaralı askerlerin kaldığı çadırları ziyaret eder. Düşman milletlerin savaş hukukuna uymayan fiillerine bizzat şahit olan İbrahim Alaaddin (Gövsâ), çadırlarda “tüyleri ürperten korkunç yaralıları vardı” derken yaralı askerlerin metanetine de vurgu yapar.⁴⁸ Hamdullah Suphi de hastanedeki baştabibin zehirli kurşunlar, çiviler hakkında anlattıklarını etrafıca kaydetmiştir.⁴⁹

Zabitlerle konuşan heyet mensupları onlardan birtakım hediyeler de alırlar. Bu hediyeler günün anlamına uygun bir şekilde genelde düşmandan elde edilen askeri mühimmattır. Ancak heyet üyelerinin askerlerden aldığı en değerli hediye ise hatıra defterlerine aldıkları imzaları olur.⁵⁰ Gezinin son günlerinde ise en şiddetli çarpışmaların yaşandığı Seddülbahir’e gidilir. Burada siperlere kadar inen edebiyatçı ve sanatçılar, kendilerini savaşın tam ortasında bulurlar. 18 Temmuz 1915’te gerçekleşen bu ziyarette, edebi heyeti I. Tümen Kumandanı Yarbey Cafer Tayyar Bey gezdirir.⁵¹ Heyet içinde yer alanlardan Ali Canip (Yöntem), gezinin bu kısmını “Seddülbahir Grubunu Ziyaret” başlıklı yazısında ‘heyecanla anlatır.⁵² Cephede Esat Paşa, Cevat Paşa gibi kumandanlarla⁵³ görüşme imkânı bulan heyet üyeleri, 19. Tümen Kumandanı Yarbey Mustafa Kemal’i de ziyaret etmek isterler, ancak güvenlik gerekçesi ile bu görüşme gerçekleşmez. Mustafa Kemal’le sadece Ali Canip (Yöntem) ve Mehmet Emin (Yurdakul) telefonla görüşebilir. Mustafa Kemal, edebi heyeti karargâhına davet eder ancak Esat Paşa yollar ateş altında olduğu için grubun gidişine izin vermez. Heyet üyeleri Esat Paşa’nın karargâhındayken öğle vakti uzaklardan gelen bando sesiyle birlikte başlayan düşman yayılım ateşinin sebebini sorarlar. Esat Paşa da, Mustafa Kemal’in, askerlerine bando eşliğinde yemek yedirdiğini ve İngilizlerin de Mustafa Kemal’e kızdıkları için müzik başladığında gemilerden

48 İbrahim Alâettin Gövsâ, *Çanakkale İzleri*, s. 63.

49 Hamdullah Suphi, “Gördüklerimiz - 6,” *İkdam*, nr. 6633, 23 Temmuz 1331- 5 Ağustos 1915, s. 2.

50 Aynı yer.

51 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Çanakkale Cephesi Harekâtı*, C: 5, III. Kitap, s. 600; İbrahim Alâettin Gövsâ, *Çanakkale İzleri*, s. 48.

52 *Yeni Mecmua Çanakkale Özel Sayısı*, (haz. M. Albayrak- A. Özyurt), Yeditepe Yay., İstanbul 2006, s. 182-187.

53 Çanakkale Savaşlarının üst düzey kumandanları için bakınız: Hülya Toker, *Çanakkale Muharebelerine Katılan Komutanların Biyografileri*, ATASE Yay., Ankara 2014; *Çanakkale Muharebeleri’nin İdaresi, Komutanlar ve Stratejiler*, (Ed. L. Erdemir & K. Solak), Çanakkale Valiliği Yay., Ankara 2015.

Esat Paşa kurmay subayları ile birlikte silah tamirhanesinin açılışında (Necmettin Özçelik Arşivi)

ateş ile karşılık verdiğini belirtir; bu usulün Mustafa Kemal'e mahsus bir gelenek olduğu ve her öğlen tekrarlandığını söyler.⁵⁴

Esat Paşa'nın kardeşi Seddülbahir Grup Kumandanı Mehmet Vehip [Kaçı] Paşa, heyete düşmandan ganimet olarak alınan silahları gösterir.⁵⁵ Heyet, burada Vehip Paşa ile birlikte makinalı tüfeğin önünde bir fotoğraf çekirmiş ve bu fotoğraf, *Harp Mecmuası*'nın üçüncü sayısında yayınlanmıştır.⁵⁶

19 Temmuz 1915 Pazartesi günü heyet üyelerinden bir kısmı Anadolu yakasına geçerek Çanakkale Boğazı'nın girişindeki istihkâmları ziya-

54 Ali Canip, "Devirlerden Hatıralar," *Yakın Tarihimiz*, nr. 1, 1 Mart 1962, s. 3-5.

55 Heyetin, Vehip Paşa ile karşılaşmasını Muhittin Birgen anlatır: "Nihayet, işte Vehip Paşa. Etrafında erkânharbiyesi, bizi karşıyorlar. 'Aman, efendi, bu taraftan; öte taraf ateşe maruzdur!' diye keskin bir dere içinde, büyük istiglamit küçük bir şelalenin önündeyiz. Burası Vehip Paşa'nın kumandanlık makamıdır." Bkz: Muhittin Birgen, *İtihat ve Terakki'de On Sene, İtihat ve Terakki Neydi?*, s. 218.

56 *Harp Mecmuası*, nr. 3, Kanun-ı Sani 1331, s. 45.

ret etmek ister. Diğerleri karayolu ile Gelibolu üzerinden İstanbul'a geri dönmüşlerdir.⁵⁷ Çanakkale tarafına geçenler ziyaretlerini gerçekleştirdikten sonra 22 Temmuz Perşembe akşamı *Başra* torpidobotu ile cepheden ayrılırlar. İbrahim Alaaddin (Gövs) denizyolunu tercih edenler arasında yer almaktadır.⁵⁸ 23 Temmuz 1915'te İstanbul'a ulaştıkları anlaşılan⁵⁹ heyet üyelerinin dönüşü *Türk Yurdu*'nda "Çanakkale'ye Giden Heyet-i Edebiyenin Avdeti" başlığıyla haber verilmiştir.⁶⁰ Heyet üyeleri İstanbul'a döndüklerinde sıcaklığına "Orduya Hitabe-i Şükran" başlıklı bir beyanname yayınlar.⁶¹ Muhtemelen yolculuk sırasında kaleme alınan bu beyannameye oldukça duygulu ve coşkulu ifadelerle yer verilmiştir:

Ey vatanın kurucu ve kurtarıcı kahraman ordusu, biz memleketin düşünen ve duyan evlatları namına size geldik, (...) biz geldik, muharebe meydanlarını dolaşıp yiğitliklerinizin şerefli örneklerini gördük, şimdi göğüslerimiz kabararak İstanbul'a dönüyoruz. Orada gözlerimizle gördüğümüz bütün kahramanlıklarınızı bütün kardeşlerimize söyleyeceğiz. (...), Sen var ol, düşmanlarımız kahrolsun.

Gazetelerde yayınlanan bu hitabenin ertesi gün cephedeki askerlere de dağıtıldığı, 27. Alay 3. Tabur Kumandanı Binbaşı Halis Bey'in 25 Temmuz 1915 tarihli raporunda bu yazıya yer vermesinden anlaşılmaktadır.⁶²

Türk Yurdu'nda çıkan bir haberde heyet mensuplarının Türk Ocakları gibi yerlerde duygularını dile getirecekleri belirtilmiştir.⁶³ Bu konuda

57 Gezinin resimler eşliğinde kısa bir anlatımı için bakınız: Elvan Topallı, "Cephede Bir Edebi Heyet," *Çanakkale 1915 Dergisi*, Sayı: 8, Yıl: 4, Mart 2011, s. 52-56; Beşir Ayvazoglu, "Edebi Heyet Çanakkale'de," *Türk Edebiyatı*, Sayı: 492, Ekim 2014, s. 12-19.

58 İbrahim Alâettin Gövs, *Çanakkale İzleri*, s. 57 ve 72.

59 Heyetin dönüşü *Sabah* gazetesinde şu ifadelerle yer almıştır: "Çanakkale saha-i harbini ziyaret etmek üzere cepheyi mezkûreye azimet eylemiş olan heyet-i edebiye evvelki gece şehrimize avdet eylemiştir.", *Sabah*, 11 Temmuz 1333- 24 Temmuz 1915.

60 "Çanakkale'ye Giden Heyet-i Edebiye'nin Avdeti," *Türk Yurdu*, Cilt: 8, Sayı: 10, Temmuz 1331, s. 183-184.

61 "Orduya Hitabe-i Şükran," *İkdam*, nr. 6621, 11 Temmuz 1331, s. 1; Orduya Hitabe-i Şükran," *Sabah*, nr. 9289, 11 Temmuz 1331, s. 4.

62 Halis Ataksor, *Çanakkale Raporu, Binbaşı Halis Bey'in Savaş Notları*, (haz. Serdar H. Ataksor), 3. Baskı, Timaş Yay., İstanbul 2008, s. 274-275.

63 "Çanakkale'ye Giden Heyet-i Edebiye'nin Avdeti," *Türk Yurdu*, Cilt: 8, Sayı: 10, Temmuz 1331, s. 183-184.

Türk Ocağında herhangi bir faaliyet tespit edilememiştir. Heyet-i edebiye mensuplarının katılımı ile Darülfünun konferans salonunda bir toplantı tertiplenmesi düşünülmüş ve bununla ilgili olarak Darülfünundan gerekli hazırlıkların yapılması talep edilmiştir. Müdafaa-i Milliye Cemiyeti tarafından 18 Temmuz 1915'de Maarif Nezaretine gönderilen yazıda; milli bayram gününe denk gelen "23 Temmuz" Cuma günü⁶⁴ gündüz beylere, akşam hanımlara olmak üzere konferans salonunun hazır edilerek cemiyetin kullanımına tahsis edilmesi talep edilmiştir.⁶⁵ Darülfünun Umum Müdürlüğünden görüş alan Maarif Nezareti,⁶⁶ konferans salonuna ordu tarafından daha önceden el konulduğu ve Darülfünun binası (Zeynep Hanım Konağı) ile birlikte hastane⁶⁷ olarak kullanıldığı ve adı geçen salonun yaralıları ait elbise ve özel eşyaların muhafaza edildiği bir depo olarak kullanıldığı belirtilmiştir. "Acil" koduyla bildirilen 20 Temmuz 1915 tarihli yazıda konferans salonunun ordu tarafından tahliye edilse bile birkaç günde temizlenip hazırlanmasının mümkün olmadığı belirtilmiştir.⁶⁸ Gazete ve arşiv taramalarımızda daha sonraki günlerde böyle bir konferansın tertiplendiğine dair bir bilgiyi tespit edemedik. Türk Ocağında Hamdullah Suphi, Mehmet Emin gibi önde gelen Türkçü aydınlar tarafından münferit toplantılar yapılmış olabilir.⁶⁹

Heyet-i edebiye mensuplarının İstanbul'a döndükten sonra gidiş amaçlarına uygun olarak savaş alanlarında duyduklarını, gördüklerini ve hissettiklerini anlatacak eserler ortaya koyması beklenmekteydi. Bu eserlerin ağırlıklı olarak sanatın edebiyat, resim ve musiki dallarında olması

64 Burada heyetin dönüş tarihi belgede 9 Temmuz 1331/22 Temmuz 1915 şeklinde planlandığı söyleneceği yukarıda bahsi geçen gazete haberinden ve İbrahim Alaaddin'in ifadelerinden heyetin ancak 22 Temmuz 1915 akşamı Çanakkale'den ayrıldığı anlaşılmaktadır. Bkz. İbrahim Alâettin Gövsa, *Çanakkale İzleri*, s. 72.

65 BOA, MF. MKT, 1210-57, (1333 N 7), lef 1.

66 BOA, MF. MKT, 1210-57, (1333 N 7), lef 2.

67 Darülfünun binasının hastane olarak kullanımı hakkında bkz. BOA, MF. ALY. 48-122, (1331 Za 17), lef 1; MF. ALY. 52-62, (1332 M 7); Lokman Erdemir, "Çanakkale Muharebe Meydanlarından İstanbul Hastanelerine: Sağlık Hizmetleri," *SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 15, Yıl: 12/1, s. 91-113.

68 BOA, MF. MKT, 1210-57, (1333 N 7), lef 3.

69 Bu geziye katılanlar, Hüseyin Cahit gibi ferdi olarak gidenler veya hiç cepheyi görmediği halde yine de Çanakkale Savaşları üzerine yazı yazan Türkçü aydınların dönemin gazete ve dergilerinde makaleleri yer almaktadır. Bu yazıların toplu bir şekilde değerlendirmesi için bakınız: Pakize Y. Sağun, "İkinci Meşrutiyet Dönemi Basınında Türkçü Aydınların Çanakkale Savaşları'na Bakışları (1914-1916)," s. 395-418.

gerekmekteydi. Çanakkale'yle ilgili hissiyatını en geniş şekilde yazıya döken Hamdullah Suphi olmuştur. Kendisi İstanbul'a döndükten kısa bir süre sonra *İkdam* gazetesinde "Gördüklerimiz" başlığı altında hatıra ve izlenimlerini yayınlamıştır. Tefrika halinde sekiz parça olarak 28 Temmuz-10 Ağustos 1915 [15-28 Temmuz 1331] tarihleri arasında yayınlanan hatıralar⁷⁰ edebi bir üslupla kaleme alınmıştır ve Çanakkale'de yaşananları ustalıkla aktarmaktadır. Hamdullah Suphi bu hatıralarını 1929'da *Günebakan* isimli kitabında tekrar yayınlamıştır.⁷¹

Hamdullah Suphi'den sonra geniş bir şekilde bu geziden bahseden İbrahim Alaaddin (Gövs) olmuştur. Çeşitli yerlerde çıkan Çanakkale ile ilgili şiirlerini derlediği *Çanakkale İzleri* isimli eserinin girişinde ve şiirlerin açıklama kısımlarında gezi ile ilgili kıymetli bilgiler vermiştir. Bu eser, Birinci Dünya Savaşının son günlerinde hazırlanmakla birlikte ancak 1922'de yayınlanabilmiştir.⁷² Yukarıda da belirttiğimiz gibi geziye katılanların tam listesi sadece İbrahim Alaaddin'in eserinde yer almaktadır. Kendisi eseri için şu ifadeyi kullanır: "Sanattan nasibi azsa da samimiyetten hissesi çoktur."⁷³ Gerçekten de İbrahim Alaaddin'in şiirlerinde Çanakkale'de yaşananlar duygu yüklü mısralarla aktarılmıştır.

Geziye katılanlardan Yusuf Razi (Bel), *Tanin* gazetesinde "Harp Hikâyeleri- Arıburnu Cephesinde" başlıklı bir yazı kaleme alarak cephede tanık olduklarını anlatmıştır.⁷⁴ Ağaoğlu Ahmet ise *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde Çanakkale'yle ilgili makaleler kaleme almıştır.⁷⁵ Aynı şekilde Ali Canip (Yöntem) *Yeni Mecmua'nın Fevkalade Nüshası*'nda "Seddülbahir Grubunu Ziyaret" başlıklı bir yazı kaleme almıştır.⁷⁶ Geziye katılanlardan

70 "Gördüklerimiz" başlıklı hatıralar *İkdam* gazetesinin; 15 Temmuz 1331, (nr. 6625), 16 Temmuz 1331, (nr. 6626), 17 Temmuz 1331, (nr. 6627), 19 Temmuz 1331, (nr. 6629), 20 Temmuz 1331, (nr. 6630), 23 Temmuz 1331, (nr. 6633), 26 Temmuz 1331, (nr. 6636), 28 Temmuz 1331, (nr. 6638) tarihli nüshalarında neşredilmiştir.

71 Bu derlemede küçük tasarruflarla bazı kelimelerin değiştirildiği görülmektedir. Hamdullah Suphi, *Günebakan*, Türk Ocakları Yayını, Ankara 1929, s. 79-123.

72 İbrahim Alâettin Gövs, *Çanakkale İzleri*, III. Baskı, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1989.

73 İbrahim Alâettin Gövs, *a.g.e.*, s. 13.

74 Yusuf Razi, "Harp Hikâyeleri-Arıburnu Cephesinde," *Tanin*, nr. 2471, 20 Teşrin-i evvel 1331, s. 3.

75 Lokman Erdemir, *Çanakkale Savaşı: Siyasi, Askeri ve Sosyal Yönleri*, Gökkuşbu Yay., İstanbul 2009, s. 308.

76 Ali Canip, "Seddülbahir Grubunu Ziyaret," *Çanakkale: 5-18 Mart 1331-1915, Yeni Mecmua'nın Fevkalade Nüshası*, Hilal Matbaası, İstanbul 1334-1918, s. 65-68.

gazeteci Muhittin Birgen, Çanakkale müdafaası için, “o kadar heybetli idi ki onun bu mehabeti karşısında adeta herkesin dili tutuldu. Çok bir şey yazan olmadı” diyerek, Çanakkale cephesi konusunda ortaya yeterince ürün konulmadığına dikkat çekmiştir.⁷⁷

İlerleyen günlerde geziye katılan şairlerin bazı manzum eserleri gazete ve mecmualarda yayınlanmıştır.⁷⁸ Ancak kamuoyunun ve Harbiye Nezaretinin beklediği oranda eser neşredilmemiştir. Nitekim geziye katılan edebiyatçılar bu nedenle eleştirilmiştir. Ömer Çakır, *Türk Şiirinde Çanakkale Muharebeleri* isimli eserinde geziye katılan edebiyatçıların yayınladığı eserleri edebi yönden tasnif ederek incelemiştir. Müellif, edebiyatçıların kendilerinden beklenen oranda eser üretemedikleri kanaatinde-dir.⁷⁹

İlerleyen yıllarda Peyami Safa, Türk edebiyatında “harp edebiyatının” zayıf olduğunu söyleyerek Çanakkale Cephesini ziyaret eden edebiyatçıları ağır bir şekilde eleştirmiştir:

Bizim harp edebiyatımız tamtakırdır. Sebebi meydanda: Şairlerimizden ve nâsirlerimizden hiçbirisi geçen büyük harpte cepheye gitmedi. Kimi hastaydı, kimi filan paşanın kanadı altındaydı, kimi de müecceldi. Bunlardan bir kısmını Çanakkale’ye seyirci sıfatıyla götürüp getirmişlerdi. Ecnebi gazetelerin harp muhabirleri kadar bile tehlike bölgesine sokulmayan bu üdebâ-yı kirâm hazerâtı, orada rejinin kodamanlara mahsus ekstra sigaralarını tüttüre tüttüre, kardeşlerinin gözbebeklerini düşman mermilerinin nasıl söndürdüğünü bir müddet seyrettiler ve bu manzaradan yorulunca, kafa-cıklarında ikişer üçer makalecik sathî ve hafif bir intiba stokuyla İstanbul’a döndüler. Makaleler yazıldı. Bitti; unutuldu gitti.⁸⁰

Mehmet Akif ise Çanakkale Cephesine gitmemesine rağmen edebiyat otoritelerinin de kabul ettiği üzere çok anlamlı ve güzel bir şiir kaleme

77 Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki’de On Sene, İttihat ve Terakki Neydi?*, s. 216.

78 Erol Köroğlu, *Ottoman Propaganda and Turkish Identity: Literature in Turkey During the Word War I*, Tauris Academic Studies, Londra, New York 2007.

79 Ömer Çakır, *Türk Şiirinde Çanakkale Muharebeleri*, s. 46-73.

80 “Bizim Harp Edebiyatımız,” *Tasvir-i Efkar*, 16 Ocak 1941

almış⁸¹ ve “Çanakkale Şehitlerine” ismiyle bilinen şiirde Osmanlı askerinin kahramanlığını edebi bir biçimde anlatmıştır.⁸²

SURİYE İLMİ HEYETİNİN ÇANAKKALE CEPHESİNİ ZİYARETİ

Gelibolu Cephesi harp sahası gezileri harp edebiyatı oluşturma çabası dışındaki başka amaçlar için de düzenlendi. Çanakkale Savaşlarında Osmanlı ordusunun gösterdiği olağanüstü gayret ve cesaret; askeri yetkilileri yeni arayışlara sevk etmiştir. Osmanlı Erkânıharbiyesi, bu cepheden aldığı ilham ile Osmanlı coğrafyasında birlik ve beraberlik duygusunun artırılması için bazı girişimlerde bulundu. Ortadoğu’da isyan hareketlerinin gün yüzüne çıkmaya başladığı, İngilizlerin Arap kabileleri Osmanlı otoritesine karşı başkaldırmaya teşvik ettiği bir ortamda⁸³ bölgede bulunan Suriye Genel Valisi ve IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa’nın isteği, organizasyonu ve Osmanlı Erkânıharbiyesinin desteği ile Suriye, Lübnan ve Filistin bölgelerinden önde gelen âlimlerin ağırlıkta olduğu gazeteci, müftü, kadı, müderris gibi ilim adamlarının yer aldığı bir ilmi ve edebi heyet için bir gezi programı düzenlendi.

31 kişiden oluşan grup Halep’ten 29 Eylül 1915’te yola çıktı. Pozantı’dan Haydarpaşa’ya kadar trenle seyahat eden Suriye İlmî Heyeti, 7 Ekim 1915’te İstanbul’a ulaştı. Heyetin Pozantı-Haydarpaşa arası gidiş-dönüş yolculuk masrafı için 30 akçe 32.655 kuruş ve 30 paralık tutar Anadolu-Osmanlı Demiryolu Şirketine Meclis-i Vükela kararıyla gizli ödenekten aktarılmıştır.⁸⁴

81 M. Akif, Çanakkale Savaşlarının devam ettiği günlerde önce Berlin’e gitmiş oradan döndükten sonra kısa bir süre İstanbul’da kaldıktan sonra Mayıs 1915’te Necit’e gitmiştir. Buradan dönüşü Ekim 1915’in ilk haftasıdır. *Sebilürreşad*’da çıkan haberler için bakınız: M. Ertuğrul Düzdağ, *Mehmed Akif Ersoy, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996*, s. 59-71; Kadir Kon, “I. Dünya Savaşı’nda Yeni Bilgiler Işığında Mehmed Âkif’in Almanya Seyahati,” *Toplumsal Tarih*, Sayı: 217, Ocak 2012, s. 2-8.

82 M. Akif’in bu şiiri *Safahat* 6. kitapta yer almıştır. M. Akif Ersoy, *Safahat*, (haz: M. Ertuğrul Düzdağ), Fide Yay., İstanbul 2007, s. 385-387.

83 Birinci Dünya Savaşı yıllarında bu bölgede yaşanan olaylarla ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: Yüksel Nizamoglu, “I. Dünya Savaşı’nda Hicaz Cephesi,” *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti*, (Ed. A. Arslan & M. Selçuk), Kitabevi Yay., İstanbul 2015, s. 229-248; Bülent Özdemir-Eftal İrkiçatal, *İngiliz Arap Büro Raporlarında Arap Ayaklanması, Bir İsyanın Kodları*, Yitik Hazine Yay., İstanbul 2011; İsmail Gümüş, “Şerif Hüseyin İsyanı,” İstanbul Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 2013.

84 BOA. MV. 199-169.

7 Ekim sabahı Haydarpaşa İstasyonu'nda törenle karşılanan İlmi heyet mensupları, ikametleri için tahsis edilen Sirkeci'deki Şahin Paşa Konağı'na getirildiler.⁸⁵ Suriye İlmi Heyetine hükümetin gösterdiği ehemmiyet neticesinde yanlarına çeşitli dairelerden oluşan sekiz kişilik mihmandar ekibi verildi. Mihmandar grubunda belediye dairesinden, meşihattan, Dahiliye Nezaretinden, İttihat ve Terakki Merkezinden, polis müdüriyetinden yetkililer yer alıyordu. Askeri yetkililer ile birlikte mülki yetkililer de heyetin İstanbul'da en iyi şekilde ağırlanması ve çeşitli temaslarda bulunması için hazır bulundular. Heyetin İstanbul'daki temasları için dört sayfalık bir gezi programı hazırlandı. Bu kalabalık heyetin İstanbul'dan memnun ayrılması ve sağlık, güvenlik gibi her türlü ihtiyaçlarının karşılanması hedefleniyordu. Yaklaşık on gün boyunca İstanbul'da camiler, medreseler, şehitlikler, askeri makamlar başta olmak üzere birçok kurum ve kişi ziyaret edildi.⁸⁶ Heyetin İstanbul faaliyetleri gazetelere de yansdı.⁸⁷ Heyetteki ulemanın bir kısmı İstanbul'un selâtin camilerinde hutbe ve vaaz verdi ve halkla birlikte oldu.⁸⁸

Suriye İlmi Heyetinin mihmandarlığına atanan meşihat dairesinden Uryanizade Ali Vahid Efendi, Çanakkale harp gezisi hakkında en detaylı bilgileri *Çanakkale Cephesi'nde Duyup Düşündüklerim* isimli bir eserinde anlatmıştır. İstanbul'da da heyetle birlikte hareket eden Ali Vahid Efendi, Gelibolu'da ziyaretler sırasında tuttuğu notlar ile heyetin izlenimlerini, cephede askerin nasıl muharebe ettiğini, şehitleri, gazileri ve onların canlı hatıralarını tespit etti. Çanakkale'de gördüklerini, duygularını, en ince teferruatına kadar heyecanlı bir şekilde tasvir etti.⁸⁹ Eser, ziyaretten kısa bir süre sonra 25 Aralık 1915'te tamamlanmış ve 1916 başlarında İstanbul'da

85 "Suriye Heyeti Edeb-iyesi," *Tanin*, 25 Eylül 1331-8 Ekim 1915.

86 Lokman Erdemir, *Çanakkale Savaşı: Siyasi, Askeri ve Sosyal Yönleri*, s. 309-314.

87 Suriye İlmi Heyetinin İstanbul faaliyetleri için bakınız: "Suriye Heyet-i Edebiye ve İlmiyesi," *Tanin*, 26 Eylül 1331-9 Ekim 1915, s. 3; "Suriye Heyetinin Daire-i Bahriyeyi Ziyareti," *Tanin*, 30 Eylül 1331-13 Ekim 1915; "Suriye Heyeti Kirâmının Daire-i Bahriyeyi Ziyareti," *Sabah*, 30 Eylül 1331-13 Ekim 1915.

88 Suriye ulemasının vaaz ettiği camilerin listesi için bakınız: *Sabah*, 2 Teşrin-i Evvel 1331-15 Ekim 1915, s. 4.

89 Uryanizade Ali Vahid Efendi'nin eserinin eksiksiz çevirisi için bakınız: Yusuf Sağır, "Üryanizâde Ali Vahid'in 'Çanakkale Cephesi'nde Duyup Düşündüklerim' Adlı Eseri," *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Yıl: 11, Sayı: 14, Bahar 2013, s. 159-178.

neşredilmişti.⁹⁰ 36 sayfalık küçük bir risale halinde yayınlanan eserin bütün geliri Müdafaa-i Milliye Cemiyetine bağışlanmıştı.⁹¹

Heyet yoğun geçen bir buçuk haftalık İstanbul ziyaretlerinden sonra 17 Ekim 1915'te asıl hedef olan Gelibolu Cephesine gitmek için denizyoluyla Çanakkale'ye hareket etti.⁹² 18 Ekim sabahı Akbaş İskeleyi'ne ulaşıldı. V. ordu subaylarının karşıladığı heyet ordu karargâhına götürüldü. Heyet, burada Liman von Sanders ve maiyetince ağırlandı, birlikte yemek yedikten sonra istirahat etmeleri için yer gösterildi. Heyet mensupları kendilerine gösterilen ilgiden, mükellef sofralardan memnun kaldıkları gibi dinlenmeleri için gösterilen mekânın tertip ve düzeni ve yatakların, çarşafaların temizliği de dikkatlerinden kaçmadı. Askerlerin savaşın en şiddetli anlarında bile soğukkanlı şekilde hayatı devam ettirmeleri ve misafirlerini düşünmeleri onları çok memnun etmişti.⁹³

Suriye İlmî Heyetinin cephede ikinci günü kurban bayramına denk geliyordu. Trablusgarp ulemasından Şeyh Abdülkerim Efendi'nin kıldırıldığı bayram namazından sonra bayram hutbesinde cihadın önemi anlatılarak askerlere şevk verildi. Bir çam ağacının dibinde kılınan kurban bayramı namazından sonra bütün askerlerle bayramlaşma töreni icra edildi. Öğleden sonra Arıburnu Cephesine hareket eden heyet yol boyunca siperleri, mevzileri, savaş alanlarını gezdiler. Her uğradıkları yerde o bölgenin komutanları muharebe hakkında detaylı bilgiler verdi. Karşılarında devasa orduları gören heyet üyeleri Osmanlı ordusunun cesaret ve direncini takdirle andılar.

Suriye İlmî Heyeti, cephede ağır yaralıların kaldığı sahra hastanelerini gezdikten sonra 21 Ekim 1915 Perşembe günü Anafartalar Grubunu ziyaret etti. Bir gün önceden başlayan hazırlıklar neticesinde misafirler büyük bir törenle karşılandılar ve en iyi şekilde ağırlandılar. Mihmandarlık vazifesini bizzat üstlenen Anafartalar Grubu Kurmay Başkanı Binbaşı

90 Kassâm-ı Umumi Müşaviri Üryanizade Ali Vahid, *Çanakkale Cephesi'nde Duyup Düşündüklerim*, Darülhilafetil-âliyye, Necm-i İstikbal Matbaası, 1332-1334.

91 "Duyup Düşündüklerim" eseri 60 paradan satılmıştır.

92 Suriye İlmî Heyeti'nin Çanakkale Cephesi gezisi hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Serpil Sürmeli, "Çanakkale Cephesi'nde Arap İlmî Heyeti ve Üryanizade Ali Vahid Efendi'nin Anıları," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XVIII, Sayı: 53, Temmuz 2002.

93 Üryanizade Ali Vahid, *Çanakkale Cephesi'nde Duyup Düşündüklerim*, s. 5-6.

İzzeddin Bey heyetle yakından ilgilenerek onları Anafartalar Grup Kumandanı Mustafa Kemal Bey'in karargâhında ağırladı.⁹⁴ Mustafa Kemal heyete Anafartalar çıkartmasını anlattı ve durum hakkında ayrıntılı bilgi verdi. Cephe gezildikten sonra tekrar karargâha gelindi ve burada yemek sırasında Mustafa Kemal'i ve askerlerini metheden nutuklar söylendi. Heyettekiler askerlerin ilgisinden çok memnun oldular.⁹⁵ Ali Vahid Efendi, Anafartalar Grubunda gördükleri ilgiyi "O grupta da bu heyet öyle bir gün yaşadı ki dünyada tarif kabul etmez. İstikbal, hüsnü kabul, mihmandarlık, olsa da Allah için bu kadar olur" diyerek nitelendirmişti.⁹⁶

Çanakkale Müstahkem Mevkii tabyalarını ziyaret eden heyete bir ağır topçu atış gösterisi de yapıldı. Bu savaş taliminden çok etkilenen heyetin duygularını Ali Vahid Efendi, takdirkâr ifadelerle anlatmıştır:

Birden bire verilen kumanda üzerine tabya içinde bir faaliyettir başladı. Asker hemen karınca gibi topların başına üşüştü. Herkes vazife başına geçti. Kumandalar verilir, mesafeler tayin edilir, nişanlar alınır, ateşler edilir, gülleler nakil olunur. Elhasıl ortalıkta bir kıyamettir kopuyor amma, hepsi bir intizam tahtında... Bütün tabya bir saat gibi işliyordu. Faaliyet var, lakin kargaşa yok. Herkes yaptığını, yapacağını biliyor. Bu hakikaten görülmeye seza bir manzara idi. Doğrusu iftiharımızdan koltuklarımız kabardı. Ümera ve erkâna arz-ı şükran ederek ayrıldık.⁹⁷

Suriye İlmi Heyeti, 23 Ekim 1915 Cumartesi günü Çanakkale şehrini de ziyaret ettikten sonra tekrar V. ordu karargâhında toplandı ve gece Akbaş İskeleyi'nden vapura binerek İstanbul'a hareket etti ve pazar sabahı da Yeşilköy sahiline ulaştı. Ertesi gün tekrar Sirkeci'de ikamet ettikleri konağa gelen heyet üyeleri şehirde kısa bir süre kaldıktan sonra yine trenle memleketlerine döndüler. Heyetin İstanbul'da iken toplu halde çekilmiş

94 Orgeneral İzzettin Çalışlar, *On Yıllık Savaşın Günlüğü*, (Haz. İ. Görgülü-I. Çalışlar), YKY, İstanbul 1997, s. 122.

95 Üryanizade Ali Vahid, *Çanakkale Cephesi'nde Duyup Düşündüklerim*, s. 19-20.

96 Üryanizade Ali Vahid, *a.g.e.*, s. 19.

97 Üryanizade Ali Vahid, *a.g.e.*, s. 26.

bir fotoğrafı 18 Kasım 1915 tarihli *Servet-i Fünûn* dergisinin kapağında yayınlandı.⁹⁸ Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey, Meclis-i Mebusanın 8 Kasım 1915 tarihli görüşmesinde Suriye Heyetinin temasları hakkında kısaca bilgi verdi ve heyetin Gelibolu'ya yaptığı gezinin önemini belirttikten sonra heyet üyelerinin selamlarını meclise arz etti.⁹⁹ Suriye İlmi Heyeti memleketlerine döndükten sonra çeşitli mecralarda bu gezi ile ilgili görüş ve duygularını anlattılar. Heyette yer alan gazeteciler 1916 yılında bu gezi hatıralarını ve heyetin duygularını içeren *El-bi'setü'l-İlmiyye İlâ Darülhilafetil-İslamiye* [Hilafet Merkezine İlmi Yolculuk] isimli bir eser neşrettiler.¹⁰⁰ Eserin Türkçeye tam çevirisi henüz yapılmamıştır.

Suriye İlmi Heyeti üyelerinin cepheye askerleri teşvik etmek için yaptıkları konuşmaların bir kısmı basında yer aldı.¹⁰¹ Heyetin geldiği bölgeye mensup askerler ziyaret grubu ile temasa geçirildiği sırada da duygulu sahneler yaşanmıştı. Bütün heyet üyeleri ve onlara rehberlik eden mihmandarlar askerlerin kendilerini ağırlamasından ve savaş şartlarında bile her türlü detayı düşünüp gerekli hazırlıkların yapılmasından çok etkilenmişlerdi. Ancak heyeti asıl etkileyen husus askerlerin metaneti, sabrı ve daracık bir yarımada yüzbinlerce askerin adeta bir yeraltı şehri kurarak savaşın idame ve idaresi için meydana getirdikleri mükemmel organizasyondur.

MECLİS ÜYELERİNİN CEPHEYİ ZİYARETİ

Suriye İlmi Heyetinin cepheden dönüşünden kısa bir süre sonra Çanakkale Cephesini bu kez Meclis-i Mebusan ve Ayan üyeleri ziyaret ettiler. Üç üye Ayandan on beş üye de Mebusan Meclisinden olmak üzere 18 kişilik kalabalık bir milletvekili grubu Gelibolu harp sahasını ziyaret için kasım ayı başlarında bölgeye ulaştı.¹⁰² Emin Edip (Sivas), Abdullah Azmi (Kütahya), Bedi' el-Müeyyed (Şam), Kazım (Biga), Babanzade Hikmet

98 *Servet-i Fünûn*, nr. 1274, 5 Teşrin-i Sani 1331-18 Kasım 1915.

99 Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey, 8 Kasım 1915 tarihli görüşmede Suriye Heyetinin temasları hakkında kısaca bilgi vermiş ve bu heyetin Gelibolu'ya yaptığı gezinin önemini belirttikten sonra heyet üyelerinin selamlarını meclise arz etmiştir. *MMZC*, D. 3, Birleşim: 46, 26 Teşrin-i Evvel 1331-8 Kasım 1915, s. 684.

100 *El-bi'setü'l-İlmiyye İlâ Darülhilafetil-İslamiye*, Beyrut 1916.

101 *Sebilürreşad*, C.14, 29 Teşrin-i Evvel 1331-11 Kasım 1915, s. 102-103.

102 *MMZC*, D.3, Birleşim: 44, İctima senesi: 2, Cilt: 1, 22 Teşrin-i Evvel 1331-4 Kasım 1915, s. 608.

Suriye Heyet-i
Edebiyesi
(Servet-i Fünun
18 Kasım 1915)

(Süleymaniye), Necati (Bolu), Hamdullah Emin (Antalya), Veli (Aydın), Sudi (Lazistan), İlyas Sami (Muş), Şakir (Konya), Ömer (Urfa), Sabri (Saruhan), Hasan Fehmi (Sinop), Salah Cimcoz (İstanbul) gibi tanınmış mebusların da bulunduğu grup ülkenin birçok bölgesini temsil edecek şekilde seçilmişti. V. ordu birliklerini gezen grup Anafartalar bölgesinde Albay Mustafa Kemal ve karargâh subaylarınca ağırlandı.¹⁰³ Albay Mustafa Kemal'in o güne kadar yapılan muharebeleri ve düşmanın mevcut durumunu izah ederken heyet ile birlikte çekilmiş bir fotoğrafı vardır. Heyet cephedeyken hem V. Ordu Kumandanı Liman von Sanders'e hem de Meclis-i Mebusana Osmanlı

¹⁰³ On Yıllık Savaşın Günlüğü: Orgeneral İzzettin Çalışlar'ın Not Defterinden, (Yay. haz. İ. Görgülü- İzzeddin Çalışlar), 3. Baskı, Güncel Yay., İstanbul 2007, s. 124.

Mustafa Kemal cepheye gelen ziyaretçiler ile birlikte (Necmettin Özçelik Arşivi)

ordusunun harpte gösterdiği celadet, cesaret ve hamasetten dolayı birer tebrîk telgrafı yollar ve ordunun muvaffakiyetlerinin devamı temenni edilir.¹⁰⁴ Savaşın şiddeti biraz azaldığı bir zamanda bölgeye giden heyet ordu karar-gâhını da ziyaret ettikten sonra İstanbul'a dönmüştür.

Heyet İstanbul'a döndükten sonra üyelerinden Kütahya Mebusu Abdullah Azmi Efendi cephede gördüklerini ve askerın kahramanlığını meclisin 29 Kasım 1915 tarihli celsesinde kürsüye çıkarak tafsilatlı şekilde anlattı.¹⁰⁵ Abdullah Azmi Efendi, "Gördüklerimi bizzat anlatıyorum, aklın yolu birdir. Bütün stratejik noktalar bizim elimizdedir. Bunu anlamak için erkân-ı harp olmaya gerek yoktur" diyerek izlenimlerini aktarır. Cephede yaşanan

104 Telgraf metinleri için ve gezi hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Alaattin Uca, "Çanakkale Zaferi Osmanlı Parlamentosu'nda Nasıl Yankı Buldu," *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 19, Erzurum 2002, s. 255-280; Mithat Atabay, "Osmanlı Meclis-i Mebusanında Çanakkale Muharebeleri Hakkında Görüşmeler," *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 16, Ağustos 2010, s. 49-66.

105 MMZC, D.3, İçtima senesi: 2, Cilt: 1, 16 Teşrin-i Sani 1331-29 Kasım 1915, s. 48.

fedakârlığı dile getirdikten sonra yarımadanın çok iyi savunulduğunu ve düşman kuvvetlerinin daha fazla dayanamayıp çekilip gideceğini sözlerine ekler.

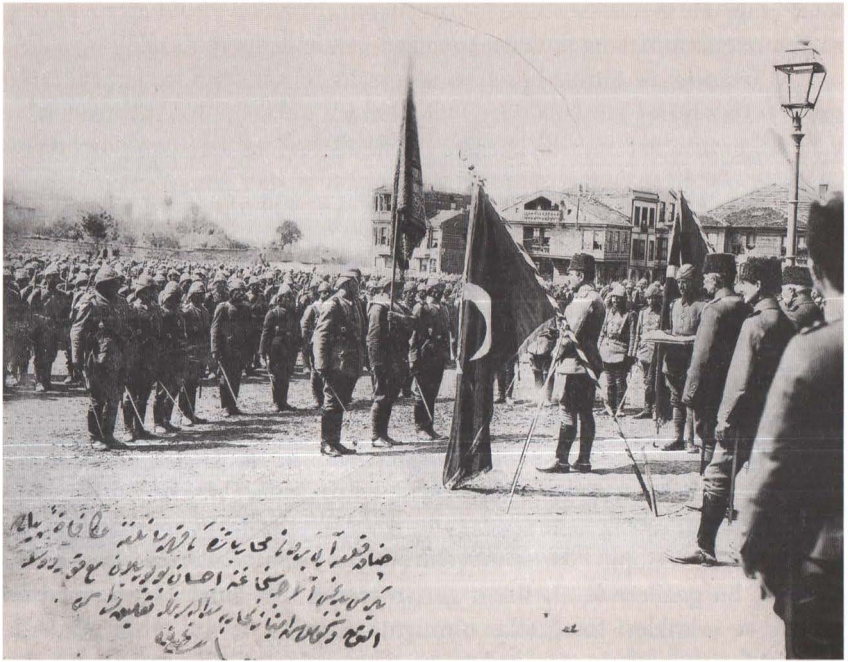
İstanbul ve Suriye heyetleri ile meclis heyeti dışında cepheyi farklı gruplar da ziyaret etmiştir. Özellikle şehzadeler, Osmanlı gazetecileri ve yabancı gazeteciler ziyaret edenler arasında yer almaktadır.¹⁰⁶ İstihbarat şubenin organize ve mihmandarlık ettiği bu geziler bazen grup halinde bazen de ferdi olarak gerçekleştirilmiştir. Misafirlerin kimi bir yakını ile görüşmüş kimi de şehidini ziyaret etmiştir. Harbiye Nazırı Enver Paşa görevi gereği başkumandan vekili sıfatıyla savaş boyunca sekiz kez cepheye gelmiş ve teftişleri sırasında bazen bu heyetlerle de temasta bulunmuştur.¹⁰⁷ Gelen ziyaretçiler arasında en ilginç Bulgaristan'da yayınlanan *Otro* gazetesi muhabiri Madam Wanda Zembrzuska'dır. İstihbarat şubenin hazırladığı görev kâğıdında¹⁰⁸ "endamı mütenâsip, kestane gözlü, sarı saçlı ve 25 yaşlarında" diye tarif edilen Zembrzuska'nın, harp muhabirleri kanununa uygun hareket etmeyi kabul etmiş, iyi hal sahibi bir kişi olduğu belirtilmiş ve V. ordu bölgesinde savaş muhabirliği yapmasına izin verilmiştir.

Ferdi ve toplu olarak gerçekleştirilen harp gezilerinin en önemli sonucu, bu gezilere katılanların geriye bıraktıkları anılar, hatıralar, izlenimler ve çektikleri fotoğraflar olmuştur. Savaşın devam ettiği günlerde yapılan bu ziyaretlerin ayrı bir önemi ve yeri vardır. Savaş tarihi araştırmaları için bu kişilerin gözlemleri ve geride bıraktıkları yazılı materyalin kıymeti ölçülemez. Harp edebiyatı oluşturmak ve Çanakkale kahramanlığını yaşatmak ve gelecek nesillere aktarmak için başlatılan çalışmalar neticesinde Gelibolu Cephesi hakkında görsel, yazılı ve sözlü birçok malzeme üretilmiştir. Heyete katılanların izlenimlerinde askeri belgelere hiçbir zaman yansımayan cephe ve cephe gerisinin sosyal hayatı ve askerin psikolojisine dair kıymet biçilemez anlatımlar yer almaktadır. Yine ordu cephe var olma mücadelesi verirken Osmanlı halkının yaşadığı deneyimler yeterince incelenmemiştir. Geziye katılanlar zaman zaman satır aralarında da olsa geçtikleri, gördükleri güzergâhlarda bölge insanı hakkında tas-

106 Savaş muhabiri Paul Schweder'in anıları için bakınız: Paul Schweder, *Çanakkale Cephesinde Türklerin Genel Karargahında*, Yeditepe Yay., (Çev. E.B. Özbilen), İstanbul 2012.

107 Lokman Erdemir, *Çanakkale Savaşı: Siyasi, Askeri ve Sosyal Yönleri*, s. 304-306.

108 BOA, DH. EUM. VRK, 25-41.

Enver Paşa, 27. Alay sancak töreninde (Necmettin Özçelik Arşivi)

virlerde bulunmuşlardır. Maalesef bu heyetlerin ürettiği malzemeler ve görsel ürünler dağınık şekilde arşivlerde meraklısını beklemektedir. 100. yıl münasebetiyle yapılacak yeni araştırmalar belki bu malzemelerin gün yüzüne çıkmasına vesile olur.

SAVAŞTA GÖRSEL PROPAGANDA HAMLESİ: MECMUALAR

Harbiye Nezareti edebi heyetten istediği verimi alamayınca bu eksikliği gidermek için yeni girişimlerde bulundu. Özellikle bu heyet içinde yer alan fotoğrafçıların çektiği resimler ve diğer cephelerden gönderilen malzemelerle birlikte görsel yanı ön planda olan bir dergi yayınlandı. Edebi heyetin gönderilmesinin planlandığı günlerde gündeme getirilen bir “harp

risalesi" neşretme fikri *Harp Mecmuası* adıyla hayata geçirildi.¹⁰⁹ Bu dergi devletin görsel propaganda çalışmalarının en önemli örneklerinden biridir. Adeta savaş içindeki devletin prestij dergisidir.¹¹⁰ Aynı dönemde diğer sanat, edebiyat ve bilim dergileri sayfa, içerik ve kalite azalmasına maruz kalırken, *Harp Mecmuası* savaşın en zor günlerinde bile üç-dört yıl ayakta kalabilmişti. *Harp Mecmuası*'nın ilk üç-dört sayısı ağırlıklı olarak Çanakkale Cephesine ayrılmıştı.¹¹¹ Dergide İstanbul edebi heyetinin cephe ziyaretlerine ait bazı fotoğraflar yayınlanmıştır. *Harp Mecmuası* ilerleyen sayılarında bütün cephelerden kahramanlık duygularına yer veren görsel ağırlıklı yayınına devam etti.

Harp Mecmuası, Kasım 1915 ile Haziran 1918 tarihleri arasında 27 sayı olarak çıktı. Baskıda kuşe kâğıt kullanıldı, Viyana'dan teknik malzeme desteği alındı, kâğıt Viyana'dan getirildi.¹¹² 1916 başlarında *Harp Mecmuası*'nın yeni sayısı için gerekli olan 20 kilo kadar mürekkep Matbaa-i Amire müdürlüğünden talep edildi.¹¹³ Derginin bütün hazırlık süreci Harbiye Nezareti genel karargâhında gerçekleşti.¹¹⁴ Bu dergi aslında bir fotoğraf dergisi gibidir. Resim altı bilgiler eşliğinde hemen hemen her sayfada cephe fotoğrafları kullanılmıştır. Düz yazılar olmakla birlikte cephelerden gelen kahramanlık hikâyeleri ve Osmanlı ordusunun kazandığı zaferler işlenmiştir. Birinci Dünya Savaşında aktif savaşa katılan bütün komutanların fotoğrafları dergide yer almış özellikle de şehitler için ayrı sütunlar ayrılmıştır.¹¹⁵ Ancak, devletin bütün imkânlarını seferber etmesine rağmen mecmuanın

109 *Harp Mecmuası*, A. Fuat Bilkan ve Ömer Çakır tarafından eserin tamamı olmamakla birlikte birçok yazı, resim ve şiirlerden oluşan bir seçki halinde 2004 yılında yeni harflerle yayınlanmıştır. Eserin girişinde dergi hakkında ayrıntılı bilgi bulmak mümkündür. *Harp Mecmuası*, (Haz: A. Fuat Bilkan ve Ömer Çakır), Kaynak Kitaplığı, İstanbul 2004; 27 sayının eksiksiz çevirisi için bakınız: *Harb Mecmû'ası*, (haz. komisyon), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2013.

110 *Harp Mecmuası*'nın savaşın görsel yanını yansıtmaya ve bu yönde yapılan propaganda çalışmaları hakkında geniş bilgi için bakınız, Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918), Propagandanan Milli Kimlik İnşasına*, İletişim Yay., İstanbul 2004, s. 187-208.

111 *Harp Mecmuası*'nın Çanakkale Savaşlarını ele alması ile ilgili kısa bir değerlendirme yazısı için bakınız: Ahmet Esenkaya, "Harp Mecmuası ve Çanakkale Muharebesini Tasvirdeki Rolü," *Türk Yurdu*, Nisan 2001, Cilt: 21, Sayı: 164, s. 35-38.

112 BOA, MF. MKT. 1211-12, (1333 L 8); MF. MKT. 1211-13, (1333 L 8).

113 Bkz. BOA, MF. MKT. 1214-42, (1334 R 18).

114 Niyazi A. Banoğlu, *Türk Basınında Çanakkale Günleri*, İstanbul 1982, s. 100.

115 *Mecmua* hakkında detaylı bilgi için bakınız: *Harp Mecmuası*, (Haz: A. Fuat Bilkan ve Ömer Çakır), Kaynak Kitaplığı, İstanbul 2004, s. 1-17.

kale: 5-18 Mart 1331-1915, *Yeni Mecmua'nın Fevkalade Nüshası* ismiyle yayınlanan bu dergi eki, üç sütunluk sayfalarla 146 sayfa olarak çıktı. 1918 yılı 18 Mart Zaferinin üçüncü yılında Mart ayına yetiştirilmek üzere hazırlanan dergi 1918 ortalarında ancak yayınlanabildi. Bu özel sayının, hangi sayıyla birlikte çıktığı belirtilmediğinden, ana dergiden müstakil olarak basıldığı anlaşılmaktadır. Mehmet Talat, "Birkaç Söz" başlıklı takdim yazısında özel sayının niçin çıkartıldığını ve savaş yıllarında yaşanan imkânsızlıkları anlatarak, İstanbul'da yaşayan bütün aydınlar Çanakkale ile ilgili çağrıda bulunduklarını ancak bazılarının cevap verme lütfunda dahi bulunmadığını söyler.¹¹⁷ Dergide bu önsözden başka, Sultan Reşad'a isnat edilen gazel ve buna Yahya Kemal tarafından yazılan tahmis¹¹⁸ dışında 69 yazı vardır. Yazıların tamamı Çanakkale şehri ve Çanakkale Savaşlarında yaşanan kahramanlıklarla ilgilidir.¹¹⁹ Heyet-i edebiyenin ürünleri kısmında belirtilen harp edebiyatı eksikliği bu özel çalışma ile bir nebze giderilmeye çalışılmıştır. Özel sayıda Çanakkale gezisine katılan yedi yazarın da eseri bulunmaktadır.¹²⁰

1918'de yayınlanan diğer bir özel sayı ise; yine savaş boyunca Çanakkale Savaşlarıyla ilgili birçok yazı, haber ve resme sayfaları arasında yer veren *Donanma Mecmuası* tarafından hazırlanır. 18 Mart Zaferi'nin her yıl dönümünde kutlamayı milli bir vazife olarak telakki eden *Donanma Mecmuası*, bu zaferin "hatıra-i mefahirini yâd eylemek maksad-ı mübec-

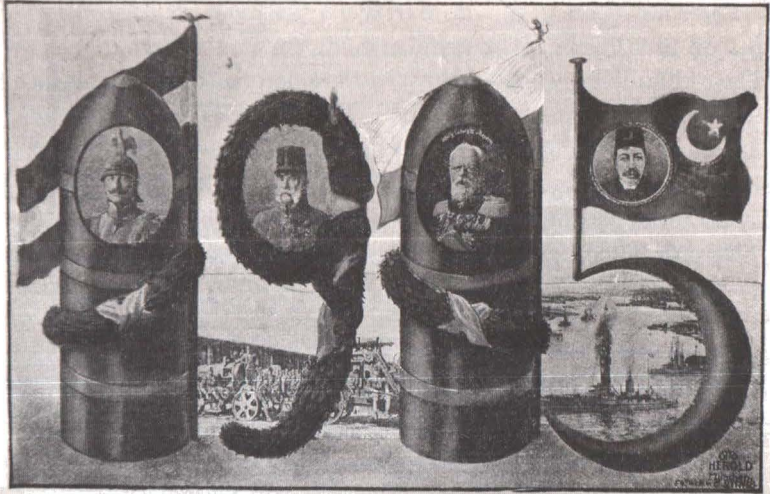
117 Mehmet Talat, "Birkaç Söz," *Çanakkale: 5-18 Mart 1331-1915, Yeni Mecmua'nın Fevkalade Nüshası*, Hilal Matbaası, İstanbul 1334-1918.

118 Divan edebiyatında bir gazelin her beytinin başına üç dize katılması durumu, beşleme.

119 *Yeni Mecmua Çanakkale Özel Sayısı* farklı araştırmacılar tarafından Latin harflerine aktarılmıştır: *Çanakkale: Yeni Mecmua'nın Özel Sayısında Nesredilen Çanakkale Savaşları Üzerine Değerlendirmeler 5/18 Mart 1331-1915*, (Neşre haz. Abdurrahman Güzel), Çanakkale On Sekiz Mart Üniv. Yay., Çanakkale, 1996, 415 sf.; *Yeni Mecmua Çanakkale Özel Sayısı*, (haz. M. Albayrak- A. Özyurt), Yeditepe Yay., İstanbul 2006, 384 sf.; *Çanakkale'yi Yaşamak: Yeni Mecmua*, (haz. H. Ersin Avcı, vd.), Emre Yay., İstanbul 2006, 486 sf.; *Çanakkale: 18 Mart 1915, Yeni Mecmua'nın Nüsha-i Fevkalâdesi*, (haz. Murat Çulcu), E yay., İstanbul 2006.

120 *Yeni Mecmua Çanakkale Özel Sayısı*'nı ilk kez günümüz harfleri ile 1996 senesinde yayınlayan Abdurrahman Güzel, bu çalışmada yer alan eserlerin tamamının bu geziye katılan münevver insanların ürünü olduğunu belirtir. Bu doğru değildir. Geziye katılanlar fotoğraf ve sinemacı dahil toplam 19 kişidir, oysa bu dergide toplam 69 farklı yazarın eseri bulunmaktadır. Yukarıdaki satırlarda da belirtildiği gibi geziye katılan yazarlardan sadece yedisinin çalışması yer almıştır. [*Çanakkale: Yeni Mecmua'nın Özel Sayısında Nesredilen Çanakkale Savaşları Üzerine Değerlendirmeler 5/18 Mart 1331-1915*, (haz. Abdurrahman Güzel), s. V-VI]. Heyet-i edebiyeden özel sayı için yazı gönderenlerin isimleri şunlardır: Enis Behiç, Mehmet Emin, Rauf Yekta, Hıfzı Tevfik, Ali Canip, Hakkı Süha, İbrahim Alaaddin.

Herzlichsten Glückwunsch zum neuen Jahre!

Mistärantlich genefmigt.

Gefetzlich gefchützt.

Çanakkale Zaferini simgeleyen kart (Başar Eryöner/Atlas Tarih)

celiyle nüsha-i fevkaladeyi tertip ve neşretmiştir.” Çanakkale 5-18 Mart Zaferi ismiyle yayınlanan özel sayıda *Yeni Mecmua*’da olduğu gibi şiir ve makalelere yer verildi. *Donanma Mecmuası*’nın 1737-1772 sayfaları arasında şiirlerle birlikte 24 adet yazıya yer verildi. Bu nüshada edebi heyette yer alan yazarlardan hiçbirinin yazısı çıkmamıştır.¹²¹

Çanakkale Savaşları ile ilgili görsel malzeme ile desteklenmiş diğer bir çalışma ise savaşın sosyal ve psikolojik boyutu ile doğrudan ilgili olan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti tarafından yayınlanan *Harbi Umumi Panoraması* isimli albümlerdir. Bu hatıra albümlerde başta Çanakkale Cephesi olmak üzere Birinci Dünya Savaşındaki bütün cephelere ait savaş resimleri yer almaktadır. Osmanlı ve müttefik askerlerinin kahramanlıkları, cephe-

¹²¹ *Donanma Mecmuası Çanakkale 5-18 Mart Zaferi* özel sayısı 2011 yılında günümüz harflerine aktarılmıştır. *Donanma Mecmuası: Çanakkale 5-18 Mart Zaferi ve Bir Destanın Hatıra Panoraması*, (Ed. Mustafa Bıyıklı), Hiperlink Yay., İstanbul 2011.

lerdeki başarıları sergilenmektedir. Panoramaların ilk sayısında yayın gerekçesi şu şekilde belirtilir:

Muazzam mütteliklerimizle bi-havlihi Teâlâ ibtidâr eylediğimiz cihâd-ı mukaddese dair hayırlı haberler hakkında bilcümle vatan-daşların fikir ve nazarında mümkün olduğu kadar bir ilm-i yakîn husûlünü teminen vekâ-yi meşhurenin fotoğraflarını albüm şeklinde peyderpey neşr ve tevzie başladık.¹²²

Osmanlı Devleti'nin ilan ettiği cihada dair hayırlı haberler vermeyi hedefleyen cemiyet yetkilileri, albümleri de 2 kuruş gibi makul bir fiyatla satışa sunarak halkın bu cihada destek vermesini talep etti. Albümler Ahmed İhsan ve Şurekası Matbaasında basıldı. İlk sayıda 34 resim kullanılmış ve genelde resimlerin altında kısa açıklamalar yer almıştır. İlk sayının resimlerine baktığımızda cihat ilanı ile ilgili birkaç resimle, Rus esirlerine dair yine az miktarda fotoğraf kullanılmıştır. Diğer resimler ise ağırlıklı olarak Avrupa cephelerinde Almanların başarılı ilk hareketlerine dairdir. Seçilen resimlerden bu albümlerin savaşın başında yani 1914 sonlarında neşredilmeye başlandığı anlaşılmaktadır. Albümlerin üzerinde herhangi bir tarih yoktur. İstanbul Atatürk Kitaplığı Koleksiyonunda bulunan 8 adet *Harbi Umumi Panoraması* albümü İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Kültür A.Ş. tarafından yayınlandı.¹²³ Nazım Polat, *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti* isimli eserinde bu albümlerin sayısının on beş olduğunu söylemektedir.¹²⁴ Milli Kütüphane başta olmak üzere Türkiye kütüphanelerindeki katalog kayıtlarında ise 16 adet eser ismi verilmektedir.

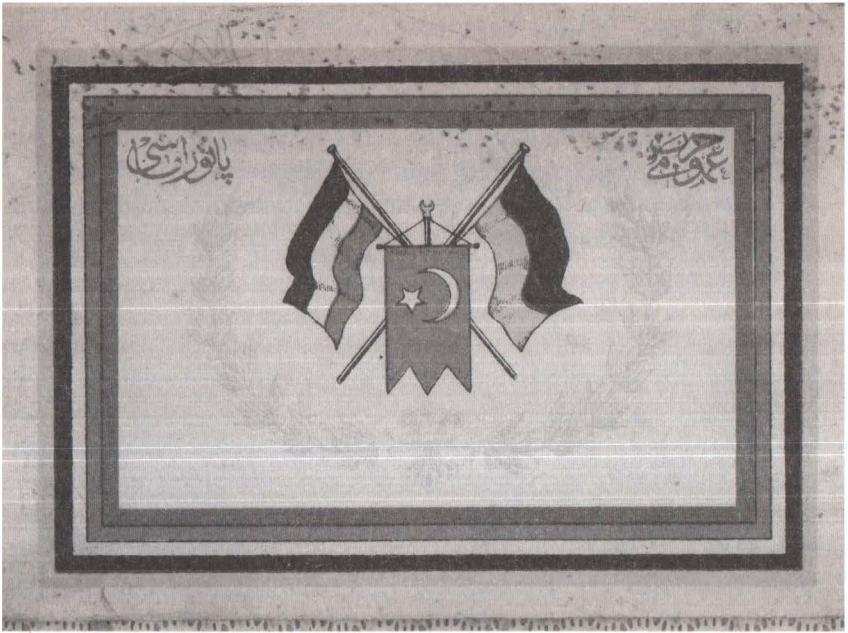
Müdafaa-i Milliye Cemiyetinin bir diğer çalışması ise doğrudan Çanakkale cephesine yöneliktir. *Harbi Umumi Panoraması* albümlerine benzeyen ve daha az sayıda fotoğraf içeren *Harbi Umumi Çanakkale Hatırası* [*Weltkrieg Erinnerung an Tschanak-kale*] isimli albümler 1916'da Berlin'de yayınlanmıştır.¹²⁵ Bu albümlerde daha çok itilaf kuvvetlerinin Gelibolu Cephe-

122 *Harbi Umumi Panoraması*, nr. 1, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, basım yeri ve tarih belirtilmemiş.

123 *Harbi Umumi Panoraması*, İBB Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2015.

124 Nâzım H. Polat, *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti*, s. 157.

125 *Harbi Umumi Çanakkale Hatırası*, No: 0-15, [Berlin], Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, [1916]= *Weltkrieg Erinnerung an Tschanak-kale*, No: 0-15, [Berlin], Ministerium für Nationale Verteidigung, [1916], aktaran:

Harbi Umumi Panoraması (Harbi Umumi Panoraması, nr. 2)

sini tahliye ettikten sonra çekilen resimler vardır. Albümlerde ağırlıklı olarak İngiliz, Fransız ve Anzak birliklerinin bıraktıkları mühimmat, yiyecek ve lojistik malzemeler yer almaktadır. Fotoğrafların altında Almanca ve Osmanlıca açıklamalar yer almaktadır. Yine bu albümlerin üzerinde de Müdafaa-i Milliye Cemiyeti logosu ve fiyatının 2 kuruş olduğunu belirten ibareler mevcuttur.

ÇANAKKALE CEPHESİNİN FİLME ALINMASI

Harbiye Nezareti, edebiyat, musiki ve resim sanatlarında verilecek eserlerin yanı sıra görsel propagandayı en iyi şekilde yapabilmek için savaş sahnelerinin filme çekilmesini de planlamıştı. O dönemde fotoğraf ve sinema birlikte ele alınmış hatta literatürde sinema fotoğraflarının alınması gibi

ifadeler kullanılmıştı. Bütün cephelerde her kolordunun emrinde fotoğrafçı istihdam edilmişti. Daha çok ihtiyat zabitlerinden seçilen bu fotoğrafçılar İstanbul'daki merkez karargâhta kısa bir kurs ve teknik destek aldıktan sonra cephelere sevk edilmişti.¹²⁶ Fotoğraf ve bunun için gerekli olan malzeme Osmanlı Devleti'nde yaygın olduğu için bu konuda fazla bir sıkıntı yaşanmamıştı.¹²⁷ Ancak savaş sahnelerinin filminin çekilmesi, o günün şartlarında çok zor başarılan bir işti. Sinemanın, Osmanlı Devleti'ne girişinin çok yeni olmasına rağmen bu alanda da bazı çalışmalar yapılmıştı. Ayrıca bu sektörün tamamen gayrimüslimlerin kontrolünde olduğu da belirtilmelidir.¹²⁸

Çanakkale cephesine gönderilen edebi heyet içinde bir fotoğrafçı ve sinemacı yer aldığını yukarıda söylemiştik. İlginç bir şekilde grup içinde geziye ait hatıra ve izlenimler kaleme alan yazarlar, bu kişilerin kim olduğuna dair herhangi bir bilgi vermezler. Gezi için davetiyelerin dağıtıldığı tarihten üç gün sonra Maarif Nezaretinin gündeme getirdiği bir talep doğrultusunda Çanakkale Cephesine gönderilen sinemacı ve fotoğrafçıların isimlerini tespit edebilmekteyiz.¹²⁹ Müdafaa-i Milliye Cemiyetinin düzenlediği ve ünlü sinemacı Sigmund Weinberg'ün şirketi adına cepheye gönderilecek kişiler Ara ve Koçu Efendiler olarak belirlenmişti. Maarif Nezaretinin, bu kişilerin "ahlak ve vatan ile olan bağları" konusunda bazı tereddütleri bulunmaktadır. Dolayısıyla bu kişilerin cepheye gönderilmesine itiraz ederek, onların yerine Türk etnisitesinden birinin gönderilmesini teklif etmişti.¹³⁰ Harbiye Nezaretinin cevabi yazısında ise

126 Askeri ve sivil fotoğrafçılar için "harp fotoğrafçılığına mahsus ruhsatname" hazırlanmış ve cepheye gönderilecek şahıs ile ilgili kişisel ve şirket bilgileri bu ruhsata işlenmiştir. Ayrıca fotoğrafçıların cepheye uyması gereken kuralları içeren 11 maddelik talimatname hazırlanmıştır. Bkz: BOA, DH. EUM. VRK, 25-51, (1334 M 19).

127 Osmanlı Devleti'nde fotoğrafçılığın seyri için bakınız: Engin Özendes, *Osmanlı İmparatorluğunda Fotoğrafçılık (1839-1919)*, İletişim Yay., İstanbul 1995.

128 Sinemanın Osmanlı Devleti'ndeki serüveni ve propaganda amacı ile ilgili kullanımı için şu eserlere bakınız: Ali Özuyar, *Devlet-i Aliye'de Sinema*, De ki yay., Ankara 2007; Süleyman Beyoğlu, "Osmanlı Sinema Tarihi Hakkında Bazı Yeni Bilgiler," *Kıtap Kokusu*, Sayı: 2, İstanbul 2000, s. 458-471; Selahattin Önder-Ahmet Baydemir, "Türk Sinemasının Gelişimi (1895-1939)," *Eskişehir Osmangazi Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 2, Cilt: 6, Aralık 2005, s. 113-135; Özde Ç. Thomen, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sinema ve Propaganda (1908-1922)," *Kurgu: Online International Journal of Communication Studies*, vol: 2, June 2010, s. 1-17; Mustafa Özen, "II. Meşrutiyet Döneminde Belgesel Sinema ve Propaganda (1908-1914)," *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı: 3, Bahar 2006, s. 91-102.

129 BOA, MF. MKT. 1210-33, (1333 Ş 25), 1ef 1.

130 Aynı belge.

Sigmund Weinberg¹³¹ ile yapılan sözleşmenin iptal edilemeyeceği ancak teknik eleman olarak Alman vatandaşı Makis Herdel ile yine güvenlik soruşturması Polis Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından yapıp sakınca görülmeyen Arakısyan Efendi'nin cepheye gönderileceği belirtilmişti.¹³² Bu belgenin verdiği bilgiler doğrultusunda edebi heyetle cepheye giden kişilerin Makis Herdel ve Arakısyan Efendi olduğunu söyleyebiliriz. Fotoğrafçının çektiği resimlerden bazıları *Harp Mecmuası* ve gazetelerde yayınlanmıştır. Çanakkale Cephesinden sinematograf makinası ile alınan sessiz film görüntüleri ise İstanbul'da Ferah Tiyatrosu'nda 2 Eylül 1915 [20 Ağustos 1331] Perşembe gündüz ve akşam olmak üzere iki seansta halka gösterilmiştir. Sinema gösterisinin ilanında "Çanakkale harp mın-tıklarını gösteren sinema şeritlerinin ilk defa olarak irae edileceği" yani gösterileceği belirtilmişti.¹³³

Çanakkale cephesine gönderilen bu ilk sinemacıdan sonra Maarif Nezaretinin de sinema görüntüleri almak için bölgeye bir fotoğrafçı/sinemacı gönderme düşüncesi vardır. Darülmualimin-i Aliye fotoğraf muallimi Necati Bey'in cepheye gönderilmesi meselesi Maarif ve Harbiye Nezaretleri arasında uzun yazışmalara sebep olmuştu.¹³⁴ Burada bakanlık tıpkı Harbiye Nezareti gibi, sorumluluğu altındaki mekteplerde harpteki kahramanlıkları göstermek istemektedir. Nezaret özellikle Çanakkale Savaşlarında ısrar etmektedir.

Savaşta askerin kahramanlığı en iyi ve canlı şekilde ancak sinema tekniğiyle anlatılabilirdi. Fotoğraf muallimini sinemacı olarak cepheye göndermek olanakların ne kadar az olduğunu göstermesi bakımından da dikkat çekicidir. Nitekim nezaret, Necati Bey'in bu işte gayrimüslimler kadar uzman olmadığını ancak onlardan daha fazla vatanperver ve vazifeşinas olduğunu vurgulamıştır. Cephe filmlerinin alınmasını "milli" bir görev olarak gören nezaret, Necati Bey'in gidiş amacını "Harekât ve muvaffaki-

131 Sigmund Weinberg ve Türkiye'deki sinema faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Burçak Evren, *Türkiye'ye Sinemayı Getiren Adam Sigmund Weinberg*, Milliyet Yay., İstanbul 1995.

132 BOA, MF. MKT. 1210-33, (1333 Ş 25), lef 2.

133 Sinemanın, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti menfaatine gösterileceği belirtilmiştir. Zaten adı geçen filmler cemiyet tarafından Harbiye Nezareti adına çekilmekteydi. *İkdam*'da çıkan ilan için bakınız: "Çanakkale Harp Menazırı," *İkdam*, nr. 6660, 19 Ağustos 1331.

134 Ali Özüyar, "Çanakkale Cephesi'ni Filme Alan Muallim Necati, Ateş Hattında İlk Kameraman," *Atlas Tarih*, Sayı: 6, 2011, s. 82-85.

yet-i askerimize dair mektep şâkirdanına sinema göstermek gibi milli bir emel ile Çanakkale'ye"¹³⁵ şeklinde belirtmiştir. Ancak Necati Bey'in cepheye gidişi kolay olmamıştır.

Harbiye Nezareti, Temmuz ayında Çanakkale'ye giden bir ekip olduğu için Necati Bey'in III. ordu nezdinde görev yapmasını teklif etmişti.¹³⁶ Maarif Nezareti, başta Doğu Cephesinin uzaklığını ve masrafları bahane ederek "gönülsüz" davranmışsa da askeriye'den gelen görüşe karşı çıkmamış ve Necati Bey'i III. ordu bölgesine göndermeyi kabul etmişti.¹³⁷ Yine Harbiye Nezaretinin yönlendirmesiyle cephelere gidecek olan sinemacıların Harbiye Nezareti namına Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ile bir sözleşme imzalamaları gerekmektedir. Bu sözleşmede sinema çekimi ile ilgili teknik şartlar ve hangi koşullarda vazife yapılacağına dair bilgiler yer alır.¹³⁸

Maarif Nezareti, "ne gibi şeraitle gönderileceği ve ne suretle ifa-yı hizmet edeceğini" öğrenmesi için Necati Bey'i Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ile görüştürmüştü.¹³⁹ Bu arada Maarif Nezareti, "bu kadar uzak bir yol için nezaretin ihtiyar-ı masraf edecek parası olmadığını" gerekçe göstererek Necati Bey'in, yol masrafları ve çekim için gerekli sinema şeritlerinin Harbiye Nezaretince karşılanması şartıyla cepheye gönderilmesine razı olmuştu.¹⁴⁰ Ancak iki kurum arasında yazışmalar Temmuz ayında devam etmiş ve Maarif Nezareti, Necati Bey'i Doğu Cephesine göndermemek için çeşitli "bahaneler" üreterek işi yokuşa sürmüştü. Ağustos ayında ise Maarif Nezaretinin isteği kabul edilmiş ve Necati Bey'in masrafları kendi bakanlığınca karşılanmak üzere Çanakkale Cephesine gönderilmesi kararlaştırılmıştı.¹⁴¹

Savaşın olanca şiddetiyle devam ettiği günlerde sinema için gerekli olan film tedariki de problem olmuş, sürecin uzaması üzerine Necati Bey'in gayretleriyle Galata'da bir şubesi bulunan Gaumont sinema şirke-

¹³⁵ BOA, MF. MKT. 1210-63, (1333 N 25).

¹³⁶ BOA, MF. MKT. 1210-33, (1333 Ş 25), lef 2.

¹³⁷ BOA, MF. MKT. 1210-33, (1333 Ş 25), lef 3.

¹³⁸ BOA, MF. MKT. 1210-33, (1333 Ş 25), lef 4.

¹³⁹ BOA, MF. MKT. 1210-33, (1333 Ş 25), lef 5.

¹⁴⁰ BOA, MF. MKT. 1210-63, (1333 N 13).

¹⁴¹ Kararnamesinde şu ifadelere yer verilir: "Çanakkale cephe-i harbine sinema ahzı için azimet edecek olan Darülmuallimin-i Âliye fotoğraf muallimi Necati Bey'e harcırah ve mesarif-i zaruriyesine medar olmak üzere bin kuruş maktuen itası tensip edilmiş." Bakınız: BOA, MF. MKT. 1211-43, (1333 L 18).

tinden metresi beş kuruştan olmak üzere 200 metre film satın alınmıştır. Ödemeler Necati Bey'in görevli olduğu okul müdüriyetince yapılmıştı.¹⁴²

29 Ağustos'ta ödeme emri çıkan Necati Bey'in Eylül ayında cepheye ulaştığı anlaşılmaktadır. Sinema ve fotoğraf çekmek üzere Gelibolu'ya gönderilen Necati Bey bütün tehlikeleri göze alarak avcı hatlarına kadar gidip savaş resimleri çekti.¹⁴³ Cephede görevli subaylardan İzzettin Çalışlar günlüğünde Necati Bey'in faaliyetlerinden şu şekilde bahsetmektedir:

8 Eylül 1915; (...) sinema almak üzere ordudan Necati Bey isminde birisi geldi, grup heyetinin birkaç vaziyette resmi alındı, 59. Alay tarafından bazı harekât gösterildi.

10 Eylül 1915; yanımda *Tanin* muhabiri Ekrem Bey ve sinemacı Necati Bey vardı, Kayacık ağılına bir müçtemi top ateşi açtırdık, sineması alındı.¹⁴⁴

V. ordu karargâhında istihdam edilen Necati Bey, refakatine verilen askerlerle Gelibolu'yu dolaşp çok değerli sahneleri filme aldı. Bazen de ordunun talim provaları, askere yemek dağıtımını, askerin dinlenmesi ve topçu atışları gibi özel düzenlemelerin görüntülerini çekti.

Necati Bey'in yanında götürdüğü bütün filmleri "cephe-i harpte hakiki muharebe" resimleri çekerek bitirdikten sonra İstanbul'a döndü.¹⁴⁵ Ancak bu filmlerin menfiden müspete (negatiften pozitif) çevrilmesi ayrı bir sorun olarak ortaya çıkmaktaydı. Necati Bey, İstanbul'a geldikten sonra bir müddet de bunlarla uğraştı ancak gerekli donanım bulunmadığı için başarılı olamadı. Bu konuda iki nezaret arasında yazışmalar devam etti, sonunda yine İstanbul piyasasından ve Avrupa'dan teknik destek alındı.

Necati Bey'in Anafartalar Grubunda Kurmay Başkanı İzzeddin Bey'in refakatinde çeşitli manevraların, birliklerin fotoğrafını alması ve bu konuda çok hevesli davranması Grup Kumandanı Albay Mustafa Kemal

142 Maarif Nezareti tarafından gönderilen 25 Ağustos 1915 tarihli tezkirede film şeritlerinin acilen satın alınması belirtilmektedir. BOA, MF. MKT. 1211-34, (1333 L 14).

143 BOA, MF. MKT. 1210-33, (1333 Ş 25), lef 6.

144 On Yıllık Savaşın Günlüğü: Orgeneral İzzettin Çalışlar'ın Not Defterinden, s. 147.

145 BOA, MF. MKT. 1210-33, (1333 Ş 25), lef 6.

Bey'in dikkatini çekmişti. Albay Mustafa Kemal, fotoğraf muallimi Necati Bey'in savaş alanlarında resim çekmekte gösterdiği cesaret ve arzudan bahsederek savaşta kahramanlık göstermiş erkân-ı harbin, subayların ve askerlerin resimlerinin çektirilmesi için orduda daimi bir fotoğrafçıya ihtiyaç olduğunu ve bu iş için Necati Bey'in uygun bir kişi olduğunu, 12 Eylül 1915 tarihinde V. Ordu Kumandanlığına bildirmişti.¹⁴⁶ V. Ordu Kumandanlığı Albay Mustafa Kemal'in bu teklifini uygun gördü ve ordunun "tebcil" edilmesi (yüceltilmesi) ve namının ilelebet yaşatılması için yayınlanması planlanan harp risalesinde kullanılacak fotoğrafların çekimi için esasen ordunun daimi bir fotoğrafçıya ihtiyacı olduğunu belirterek "gayret ve fedakârlığı" nedeniyle "şayan-ı takdir" bulunan Necati Bey'in istihdamını Başkumandanlık Vekâletine arz etti.¹⁴⁷ Zaten Enver Paşa da kendisinin tebrik edilmesini istemişti.¹⁴⁸ Necati Bey'in tekrar cepheye gönderilmek üzere karargâha gelmesi talep edildi.¹⁴⁹ Maarif Nezareti 6 Ekim 1915 tarihli yazısında Necati Bey'in cepheden getirdiği filmlerin henüz negatiften pozitifte çevrilmediğini ve yeni film tedarik edilmeksizin cepheye gönderilmesinde bir fayda olmayacağını bildirdi.¹⁵⁰ Harbiye Nezareti de kendilerinde de hiç film kalmadığını Maarif Nezaretinin Avrupa'dan film getirmesini istedi.¹⁵¹ Maarif Nezareti, film sorununu çözmek için Selanik Postanesi üzerinden Avrupa'ya sinema filmi sipariş etti.¹⁵²

11 Ekim 1915 tarihli kararnameden anlaşıldığı üzere ihtiyaç duyulan malzemeler zor da olsa temin edilerek Necati Bey'in tekrar Gelibolu'ya gönderilmesine karar verildi. Yine masrafları için kendisine bin kuruş ödenek ayrıldı.¹⁵³ Tekrar cepheye gönderilen Necati Bey burada çeşitli birliklerin

146 ATASE, K. 3438, D. 24, F 22, [İsmail Sabah, "Çanakkale Savaşlarının Eğitim Kurumuna Etkisi (1915-1916)," Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Çanakkale 2013, s. 149]

147 ATASE, K. 3438, D. 24, F 22-5, [İsmail Sabah, a.g.t., s. 150].

148 Başkumandan Vekili Enver Paşa imzasıyla gönderilen 3 Ekim 1915 tarihli tezkire için bakınız: BOA, MF. MKT. 1210-33, (1333 Ş 25), lef 6.

149 BOA, MF. MKT. 1210-33, (1333 Ş 25), lef 6.

150 Maarif Nezaretinin 6 Ekim 1915 tarihli Başkumandanlık Vekâletine hitaben yazılan tezkiresi için bakınız: BOA, MF. MKT. 1210-33, (1333 Ş 25), lef 7.

151 BOA, MF. MKT. 1213-56, (1334 S 18), lef 1.

152 Harbiye Nezaretinden gelen 28 Eylül 1331/ 11 Ekim 1915 tarihli evrakın üzerine eklenen not için bakınız: BOA, MF. MKT. 1213-56, (1334 S 18), lef 1.

153 BOA, MF. MKT. 1210-33, (1333 Ş 25), lef 8.

Osmanlı subayları (Necmettin Özçelik Arşivi)

ve düşman hatlarının görüntülerini almaya devam etti. Ancak Necati Bey “menazır-ı mühimme-i askeriye” fotoğrafları alırken bir obüs parçası isabetiyle bacağından yaralandı¹⁵⁴ ve İstanbul’a geri dönmek zorunda kaldı.

Necati Bey’in hizmetlerinden son derece memnun olan Başkumandanlık Vekâleti, V. ordu fotoğrafçısı olarak istihdam edilen Necati Bey’in görev süresini uzatarak savaş bitinceye kadar cephede kalmasını istedi. Necati Bey’in önemli harp manzaraları dışında, subayların da resimlerini çekmek ve gerektiğinde farklı cephelerde görevlendirilmek üzere ordu emrinde ve cephede tutulması da belirtilmişti.¹⁵⁵ Maarif Nezareti ise Necati Bey’in yaralı olduğunu ve cephenin zahmetine tekrar katlanacak sıhhatе sahip olmadığını bildirdi. Ayrıca Necati Bey’in ameliyatı sırasında 12 lira kıymetindeki fotoğraf makinasının da kırıldığı belirtilerek makinanın

154 BOA, MF. MKT. 1213-56, (1334 S 18), lef 3.

155 Harbiye Nezareti müsteşarı tarafından imzalanan 22 Aralık 1915 tarihli evrak için bakınız: BOA, MF. MKT. 1213-56, (1334 S 18), lef 2.

tazmin edilmesi talep edildi.¹⁵⁶ Necati Bey'in sağlık durumu hakkında araştırma yapan Harbiye Nezareti, yaranın cepheye gitmeye mani teşkil etmeyecek kadar hafif olduğunu belirterek kendisinin bir an önce vazifesinin başına dönmesini talep etti. Harbiye Nezareti, ifadelerini sertleştirerek, hem fotoğrafı alınacak birçok askeri manzara bulunduğunu hem de Necati Bey'in "cihet-i askeriyeenin" emrinde bir nefer olduğunu ve ayrıca kırılan makine hakkında gerekli incelemenin yapılacağını, Necati Bey'in bir an evvel genel karargâha gönderilmesini bildirdi.¹⁵⁷ Harbiye Nezaretinin ısrarı karşısında geri adım atan Maarif Nezareti, Necati Bey'in cepheye gönderilmesini kabul etti ancak kendisine yeni bir makine tedarik edilmeden gönderilmesinde bir fayda olmayacağını da belirtti.

Harbiye Nezaretinin baskıları sonucunda üçüncü kez Gelibolu'ya gitmesi kararlaştırılan Necati Bey, bin kuruş denek tahsis edilerek tekrar Çanakkale Cephesine gönderildi.¹⁵⁸ Necati Bey bu cepheden kara savaşlarının sonra ermesiyle geri döner. Bu son görevi sırasında harp sahalarına ait yirmi bir sinema filmi çekip İstanbul'a göndermiştir.¹⁵⁹ Bunların sinemalarda gösterilebilmesi için yine negatiften pozitifte aktarılması gerekmektedir. Bunun için bir Amerikan vatandaşından yararlanıldı. Mr. Wilson negatifleri banyo ederek gösterime hazır hale getirdi. Maarif Nezareti, Harbiye Nezaretinin arşivinde olan bu filmleri okullar kapanmadan önce öğrencilere göstermek düşüncesiyle,¹⁶⁰ Necati Bey'in çektiği filmleri talep etti.¹⁶¹ Bu arada Necati Bey'in çektiği savaş fotoğraflarından dördü de Sultan Reşad'a takdim edilmişti.¹⁶²

¹⁵⁶ Maarif Nezareti, Necati Bey'e "birkaç ay müsaade" verilmesini talep eder, 26 Aralık 1915 tarihli yazı için bakınız: BOA, MF. MKT. 1213-56, (1334 S 18), lef 3.

¹⁵⁷ 1 Ocak 1916 tarihli ve Enver Paşa'nın imzasını taşıyan bu yazı için bakınız: BOA, MF. MKT. 1213-56, (1334 S 18), lef 5.

¹⁵⁸ 30 Kanun-ı evvel 1331/12 Ocak 1916 tarihli kararname için bakınız: BOA, MF. MKT. 1213-56, (1334 S 18), lef 7.

¹⁵⁹ Belgede "melfuf pusulada esamisi muharrer" şeklinde ifadeler bulunsa da bu resimlerin listesinin yer aldığı evrak ilgili dosyada bulunmamaktadır. Bakınız: BOA, MF. MKT. 1216-34, (1334 B 24), lef 1.

¹⁶⁰ Maarif Nezaretinin 27 Mayıs 1916 tarihli tezkiresi için bakınız: BOA, MF. MKT. 1216-34, (1334 B 24), lef 1.

¹⁶¹ Maarif Nezareti evrakında G Dernekleri Müfettiş-i Umumiliğinin okullara yönelik eğitici sinema gösterimleri olduğu bilinmektedir. BOA, MF. MKT. 1223-24, (1335 Ca 5).

¹⁶² Sultan Reşad'a arz ve takdim etmek üzere Teşrifat Müdür-i Umumisi İsmail Cenani Bey'e teslim edilen Çanakkale harbi fotoğrafları için bakınız: BOA, MF. MKT. 1213-56, (1334 S 18), lef 4. Bugün

Necati Bey, Çanakkale Savaşları sona erdikten sonra aynı yıl (1916) içinde Bağdat'a gitti,¹⁶³ oradan Babil harabelerinin bulunduğu bölgeye geçerek "asar-ı atikanın" fotoğraflarını çekti.¹⁶⁴ 1917'de ise Kafkas Cephesinde görevlendirildi.¹⁶⁵ Ayrıca özel izinlerle Anadolu'nun çeşitli yerlerinde çekimler yaptı.¹⁶⁶ Anlaşıldığı üzere Necati Bey'in çekim faaliyetleri savaş boyunca devam etmişti.

ALMAN İSTİHBARAT SUBAYI: S. A. URICH

Almanya sinema aracılığıyla Osmanlı ordusunun kahramanlığını kendi halkına göstermek ve harbe dair bilgi vermek için ülkesinde bir istihbarat odası açmayı ve sinematografla film göstermeyi planlamıştı. Bu amaçla Osmanlı cephelerinden görüntü almak üzere sinema tekniğinden anlayan istihbarat subaylarını gönderdi. Haziran 1915'te geleceği belirtilen Alman istihbarat subaylarına gerekli kolaylığın gösterilmesi için Dahiliye Nezaretinden yardım istendi.¹⁶⁷ Bu subaylardan, Kasım ayında İstanbul'a gelen S.A. Urich, Çanakkale Cephesine gönderildi.

Böylece Necati Bey'den sonra Çanakkale Cephesine gönderilen ikinci sinemacı Alman istihbaratından S.A. Urich oldu. Bu istihbarat subayının Türkiye'ye geliş amacı, Osmanlı ordusunun "meydan-ı harpteki vaziyetini" filme alıp Alman sinemalarında halka göstermektir. Urich 1915 Kasım ayının son günlerinde İstanbul'dan torpidobotla Gelibolu Cephesine gönderildi.¹⁶⁸ Harbiye Nezareti "suret-i mahsusada" yani özel izniyle V. ordu karargâhına gönderilen Alman istihbarat subayına cephede Almanca bilen bir Osmanlı subayı refakat etti.¹⁶⁹ Urich için hazırlanan ruhsat-

Dolmabahçe Sarayı'nda yer alan Milli Saraylar Arşivinde Çanakkale Savaşları ile ilgili resim, tablo ve üzerine Çanakkale işlenmiş halı gibi bazı eserler mevcuttur. Bakınız: Ayşe Fazlıoğlu, "Dolmabahçe Sarayı'nda Çanakkale Haritalı Bir Halı ve Çanakkale Savaşı'nın Türk Sanatına Etkileri," *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, sayı: 3, Mart 2005, s. 58-73.

163 Necati Bey'in Bağdat'ta iken merkez ile irtibatı kesilmiş ve kendisinin nerede olduğu Bağdat Vilayeti'nden sorulmuştur. *BOA, DH. ŞFR.* 67-101, (1334 L 26).

164 *BOA, DH. ŞFR.* 530-104, (1332 A 21).

165 *BOA, MF. MKT.* 1216-34, (1334 B 24), lef 4.

166 Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde çekim yapmak üzere verilen müsaade yazıları için bakınız: Hüdavendigâr Vilayeti; *BOA, MF. MKT.* 1216-34, (1334 B 24), lef 6; Kastamonu çevresi: *BOA, MF. MKT.* 1229-120, (1335 Z 5); Anadolu: *BOA, MF. MKT.* 1234-8, (1336 B 14).

167 *BOA, DH. EUM. KLU.* 9-9, (1333 Ş 6).

168 *BOA, DH. EUM. VRK.* 25-51, (1334 M 19), lef 1.

169 Gösterilen yer.

name¹⁷⁰ ve talimatnameden cephede yapacağı faaliyetlerden ve Harbiye Nezaretinin amaçlarından haberdar oluyoruz. Bu talimatnamede Urich'in cephede çekim yaparken uyması gereken kurallar da belirlenmişti. Urich, henüz İstanbul'dayken, Karargâh-ı Umumide kendisine, cepheye gittiği zaman neler yapacağı ve nasıl hareket edeceği konusunda talimat verilmiş, makinasındaki film şeritleri mühürlenerek ve bunların cephede ordu komutanının yanında açılması belirtilerek farklı alanlarda film çekmesi engellenmişti.¹⁷¹

Urich'in cephede en iyi sahneleri çekebilmesi için yol boyunca bütün ulaşım kaynaklarından ücreti mukabili yararlanma imkânı sunuldu. Hatta karargâhlardaki otomobillerden bile yararlanmasına izin verildi. Yine cephe yakınındaki mülki ve askeri makamların kolaylık göstermesi istendi. Özellikle "*haiz-i ehemmiyet*" olan fotoğrafların İstanbul'a acilen ulaştırılması için hem postanenin hem de diğer memurların kendisine yardımcı olması istendi.¹⁷²

Harbiye Nezareti tarafından Urich'e verilen özel bir talimatnamede Alman istihbarat subayının Çanakkale Cephesinde çekeceği harp sahneleri özenle seçilmişti.¹⁷³ Öncelikle piyade birliklerinin hücum kalkışları, topçu ve makinalı tüfek birliklerinin atış sahneleri, geri hizmetler başlığı altında askerin harbe nasıl hazırlandığını gösteren sahneler ön plana alınmıştı. Sıhhiye revirlerindeki sağlık hizmetleri, sahra mutfaklarında yemek pişirilmesi, askere yemek dağıtımı, sıhhiye hamamları seçilmişti. Tayyarelere karşı alınan tedbirler¹⁷⁴ ve top ateşi, gazilerin ve üst düzey komutanların toplu resimleri, yol üzerindeki seyyar bataryalar, nakliye katarları ve askeri posta teşkilatı özellikle erlere mektup dağıtımı gibi sahneler ve askerlerin istirahat etmesi gibi ordunun bütün yönlerini gösterecek sahnelerin seçi-

170 Urich için hazırlanan ruhsatnameden, onun 35 yaşlarında orta boylu, beyaz tenli ve Almanya doğumlu olduğunu, Protestan mezhebinden, Almanca, İngilizce ve İsveç lisanları bildiği anlaşılmaktadır. BOA, DH. EUM. VRK. 25-51, (1334 M 19), lef 1.

171 BOA, DH. EUM. VRK. 25-51, (1334 M 19), lef 3.

172 BOA, DH. EUM. VRK. 25-51, (1334 M 19), lef 3.

173 Urich'in cephede çekeceği sahnelerin listesi için bakınız: BOA, DH. EUM. VRK. 25-51, (1334 M 19), lef 2.

174 Tayyareye karşı top ateşinde "tayyarenin tavanına tesadüf ettirmek" gibi çok zor bir hedef gösterilmiş ise de daha sonra bu maddenin üstü çizilmiş ve yerine "siperlere bomba" atışı maddesi eklenmiştir. BOA, DH. EUM. VRK. 25-51, (1334 M 19), lef 2.

Cephede posta hizmetleri
(Necmettin Özçelik Arşivi)

mine özen gösterilmişti. Bu çekimlerin yapılması için birlik komutanları tarafından askere özel manevralar da yaptırılmıştı. Gerçekten de Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Alman halkına gösterilecek bu sessiz belgesel tarzındaki film şeritlerinin özenle seçildiğini görmekteyiz. Halkın desteğini en üst seviyede tutmak isteyen Osmanlı Erkânıharbiyesi, ordunun harbe hazırlık ve bizzat harp sahnelerinin/manevralarının filme alınmasına izin vererek hatta teşvik ederek askerin moralini üst seviyede tutmaya çalışmıştı.

Alman sinematograf Urich, Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesinden gerekli izni aldıktan sonra V. ordu karargâhına girdi ve burada kendisine yardımcı olmak üzere verilen subayla birlikte çeşitli büyüklükteki askeri birliklerin çekimlerini yaptı. Urich'in yanında götürdüğü makinasında kırk sekiz renksiz film yer almaktaydı. Urich, diğer fotoğrafçılar gibi cephe çekim yaparken koluna beyaz zemin üzerinde kırmızı renkle işlenmiş "H.F." (Harp Fotoğrafçısı) harflerinin bulunduğu kolları takmıştı.¹⁷⁵ Böylece cephe kendisine verilen izin ve imkânlarla rahatça çekimler yapmıştı.

Güvenlik ile ilgili detaylı kuralların yer aldığı talimatnamede özellikle yabancıların askeri sırlara vakıf olmadan ordunun savaşma azmini gösteren sahneleri filme alması için bütün mülki ve askeri erkân seferber edilmişti. Çoğunluğu yabancı unsurlardan meydana gelen bu teknik elemanların ordunun bütün imkânlarından faydalanmasına zemin hazırlanmıştı. Muhtemelen çekilen filmlerin birer kopyası da istihbarat şubede kalmıştır.

Necati Bey'in ve Alman istihbarat subayı Urich'in cepheden aldığı görüntülerin İstanbul'da gösterildiğine dair gazetelerde ilanlar yer almıştır. Bu sinema gösterimlerine karargâh subaylarının da katıldığı görülmektedir. Çanakkale'de Esat Paşa'nın kurmay başkanlığı görevini yürüten Yarbay Fahrettin (Altay) Bey, eylül başlarında Harbiye Nezareti müsteşar muavinliği görevine atanarak İstanbul'a gelmiş ve İstanbul'da bulunduğu günlerde cephe kumandanı Esat Paşa'ya yazdığı mektubunda sinemada Çanakkale Savaşlarını izlediğini söylemiştir.¹⁷⁶ Fahrettin Bey; kumandanını ve cephe arkadaşlarını sinemada gördüğünde duygulanmış ve bu duygularını 10 Ekim 1915 tarihli mektubunda şöyle aktarmıştır:

Bu gece sinemaya gitmiş idim. Bizim karargâhta alınan şeritleri seyrettim. Efendimizi ve kendimi ve diğer rüfekayı gördüm. Pek güzel çıkmıştır. Merhum Haydar Beyi de top başında gördüm. Sinema ne iyi bir şey; ölüleri diriltiyor. Oraya göndermeye çalışıyorum. Bakalım inşallah muvaffak olurum.¹⁷⁷

175 BOA, DH. EUM. VRK. 25-51, (1334 M 19), lef 3.

176 Haluk Oral, *Anbümü 1915*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2012, s. 405.

177 Fahrettin Bey'in mektubu Harp Akademileri Kütüphanesinde bulunan Esat Paşa'nın daktilo ile yazılmış hatıralarında yer almaktadır. Orgeneral Yanyalı Esat Bülkat, *Çanakkale Hatıraları*, Harp Akademileri Arşivi, s. 743. (Aktaran: Haluk Oral, *Anbümü 1915*, s. 405).

Tayyareye karşı top atışı (Necmettin Özçelik Arşivi)

Fahrettin Bey, bir yandan hazırlanan sinema şeritlerini cepheye göndermeye uğraşırken bir yandan da V. ordu kurmay başkanından bu şeritlerin cepheye gönderilmesi için Harbiye Nezaretinden talepte bulunulmasını istemiştir. Fahrettin Bey, filmi çekilen harp sahnelerinin cephede askerler üzerinde çok tesirli olacağını ve daha fazla film çekilmesine vesile olacağını düşünmektedir ve bu fikrini V. ordu kurmay başkanlığı ile paylaşmıştır.

MERKEZ ORDU SİNEMA DAİRESİ

Harbiye Nezareti, Çanakkale Cephesi tecrübesinden hareketle bütün cephelerdeki kahramanlıkları tespit edip, bunların kayıt altına alınması için sinema ve fotoğraf sanatından faydalanmıştı. Emri altındaki askerler içinde bu konularda teknik bilgi ve tecrübeye sahip personel İstan-

bul'da bulunan Karargâh-ı Umumide toplanmıştı. Burada hazırlık kursu mahiyetinde bir kısım teknik bilgiler ve malzeme ile donatılan askerler çeşitli cephelere gönderilmişti.¹⁷⁸ Harbiye Nezareti İstihbarat Şube kanalı üzerinden yürütülen çalışmaların daha kalıcı, profesyonel bir şekilde yapılması ve günden güne artan malzeme ve yetişmiş personel ihtiyacını karşılamak üzere kurumsallaşma yoluna gidilmişti. Enver Paşa'nın Almanya gezisinde gördüklerinin de etkisiyle tıpkı Alman ordusunda olduğu gibi Osmanlı ordusu bünyesinde bir Merkez Ordu Sinema Dairesi (MOSD) açılması kararlaştırılmıştır.¹⁷⁹ Bu dairenin başına Macaristan vatandaşı Sigmund Weinberg, yardımcılığına da ilk sinemacılarımızdan ihtiyat zabiti Fuat Bey (Uzkinay)¹⁸⁰ atanmıştır. Başkumandanlık Vekâleti binasının (bugünkü İstanbul Üniversitesi merkez kampüsü) içinde açılan Ordu Sinema Dairesi faaliyetlerine başlamıştır. Fuat Bey'in müdürlüğü zamanında ona yardımcı olmak üzere burada yine bir ihtiyat zabiti olarak orduda görevli olan Cemil Bey (Filmer) de çalışmıştır. Kendisi hatıralarında, çekilen sıkıntıları ve imkânsızlıklar içinde nasıl çalıştıklarını anlatır.¹⁸¹ Kolordulardan seçilecek kabiliyetli ihtiyat zabitlerinin bir süre ordu sinema merkezinde eğitim aldıktan sonra çekim için gerekli aletlerle birlikte harp sahalarına gitmeleri sağlanmıştır. "Film çekmek, yıkamak, pozitif basmak ve bunu projeksiyonda göstermek işin esasını" oluşturmaktaydı diyen Cemil Bey, Fuat Bey'le arkadaşlık kurduklarını ve mesleğin sırlarını öğrendiğini belirtir.¹⁸²

Çanakkale Cephesinde gerek fotoğrafçı Necati Bey'in ve gerekse de Alman istihbarat subayı Ulrich Efendi'nin çektiği filmler neticesinde "Anafartalar Muharebesinde İtilaf Ordularının Püskürtülmesi, Çanakkale Muharebeleri" gibi filmler ortaya çıkmıştır.¹⁸³ Kaynaklar bu filmlerin günümüze ulaştığı-

178 Çanakkale Cephesine gönderilen fotoğrafçılar arasında Velid Ebuzziya ve Burhan Felek gibi dönemin yazarları da vardı. Velid Ebuzziya'nın çektiği fotoğraflar *Tasvir-i Efkâr*'da yayınlanmıştır. Bkz. Engin Özendes, *Osmanlı İmparatorluğunda Fotoğrafçılık (1839-1919)*, s. 202 ve 210.

179 Battal Odabaş, "Türk Sinemasının Kuruluşunda Ordunun Rolü, Belge(sel) Film Kurtuluş Savaşı Filmleri," *İ.Ü. İletişim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 24, yıl: 2006, s. 205-212.

180 Fuat Uzkinay'ın sinema çalışmaları konusunda ayrıntılı bilgi için bakınız: Nijat Özen, *İlk Türk Sinemacısı Fuat Uzkinay*, Türk Sinematek Yay., İstanbul 1970.

181 Cemil Filmer, *Hatıralarım*, İstanbul 1984, s. 85-90.

182 Cemil Filmer, *Hatıralarım*, s. 86-87.

183 Nijat Özen, *İlk Türk Sinemacısı Fuat Uzkinay*, s. 42-43.

na dair net bir ifade kullanmasa da Osmanlı dönemine ait bazı belgesel görüntülerin Kara Kuvvetleri Foto Film Merkezinde bulunduğu bilinmektedir.¹⁸⁴

RESİM ALANINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR VE ŞİŞLİ ATÖLYESİ

Harbiye Nezaretinin faaliyetlerinden bir diğeri de ressamlardan Çanakkale kahramanlıklarını eserlerine yansıtmasını talep etmek oldu. Bunun için ordunun emrindeki asker ressamlardan yararlanıldığı gibi sivil resamlara da çağrı yapıldı. Edebi heyet içinde iki ressamın yer aldığından daha önce bahsetmiştik. Çallı İbrahim ve Nazmi Ziya bu geziye katılarak cepheyi yakından görme fırsatını elde etmişlerdi.

Bu dönemde Nazmi Ziya Bey¹⁸⁵ Maarif Nezareti, İstanbul Maarif Müdürlüğü emrinde tedrisat-ı ibtidaiye müfettişliği görevini yürütmektedir. Harbiye Nezaretinin 5 Temmuz 1915 tarihli davetine icabet eden Nazmi Bey heyet-i edebiye ile Çanakkale Cephesine giderek savaş alanlarını görme imkânını bulmuştu. Çanakkale Savaşları üzerine çalışma yapan ressamlarla ilgili bir tez hazırlayan Mert Yavaşca, N. Ziya'nın bu alanda bir eserine yer vermemiştir.¹⁸⁶ Belki de Maarif Nezareti adına yurtdışında görevlendirilen Nazmi Ziya Bey, savaş resimleri yapmaya imkân ve zaman bulamamıştı.¹⁸⁷ Gezide yer alan diğer ressam Çallı İbrahim ise *Siperde*, *Siperde Şafak*, *Çadı-
nın Önünde*, *Gece Baskını*, *Topçu Baskını*, *Yaralı* gibi önemli eserler verdi.¹⁸⁸

Geziye katılan iki ressam dışında görevi gereği cephede bulunan iki ressam daha bulunmaktadır. Muvazzaf subay olarak orduda vazifeli olan Mehmet Ali Bey (Laga), Çanakkale Savaşlarının devam ettiği günlerde Çanakkale mevki-i müstahkem ressamlığı görevine atanmıştı.¹⁸⁹ Mehmet

184 Battal Odabaşı, "Türk Sinemasının Kuruluşunda Ordunun Rolü, Belge(sel) Film Kurtuluş Savaşı Filmleri," s. 211.

185 Nazmi Ziya'nın biyografisi ve sanatı için şu esere bakılabilir: Bedri Rahmi, *Nazmi Ziya*, Güzel Sanatlar Akademisi Neşriyatı, İstanbul 1937.

186 Mert Yavaşca, "Türk Resim Sanatı'nda Çanakkale Savaşları," Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2010, s. 35-73.

187 Geziden döndükten kısa bir süre sonra Avrupa'ya tahsil için gönderilen öğrencilerin refakat etmek üzere görevlendirilen N. Ziya, öğrencileri Viyana, Budapeşte, Cenova gibi şehirlere yerleştirdikten sonra Almanya'ya geçmiştir. Burada Maarif Nezareti adına bazı işleri takip etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: BOA. MF. MKT, 1213-15, (1334 M 9); MF. MKT, 1210-55, (1333 Za 28).

188 Mert Yavaşca, *Türk Resim Sanatı'nda Çanakkale Savaşları*, s. 68-73.

189 Mehmet Ali Laga'nın sicil kayıtlarından elde edilen bilgilerle hazırlanmış biyografisi ve Çanakkale Cephesine tayini için bakınız: Elvan Topallı, "Yeni Bilgiler Işığında Ressam Mehmet Ali Laga," *Uludağ*

Ali Bey bu dönemde Çanakkale Savaşları ile ilgili yüz kadar esere imza attı. Resimler Çanakkale Deniz Müzesinde sergilenmektedir.¹⁹⁰ Çanakkale Savaşı ile ilgili dokuz eseri Viyana Sergisinde yer aldı.¹⁹¹ Çanakkale Cephesinde görevli diğer bir ressam da ihtiyat zabiti Hayri Bey'dir (Çizel). Hayri Bey cephede çok sayıda kroki, çizim ve suluboya çalışmaları yaptı.¹⁹²

Asker ressamlarla birlikte sivil ressamların eserlerinin de yer aldığı ve Galatasaraylılar Yurdu olarak bilinen sergilerin açılması 1916 yılına denk gelmektedir.¹⁹³ Osmanlı Ressamlar Cemiyetinin girişimleriyle açılan sergiye kırk sekiz ressam katılmıştı.¹⁹⁴ Bu sergiler ilerleyen yıllarda gelenek haline gelmiş ve geniş ölçüde savaş tablolarına yer verilmişti.¹⁹⁵

Harbiye Nezaretinin bütün ressamları cepheye götürmesi mümkün olmadığı için onlara yeni imkânlar sunacak önemli bir proje hayata geçirilmişti. Dönemin Kadıköy Belediye Reisi Celal Esad Bey (Arseven), kendisi de sanatçı olduğu için Harbiye Nezareti Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şube Müdürü Miralay Seyfi Bey ile dostluğunu da değerlendirerek nezaretin çalışmalarına destek vermişti. Celal Esad Bey, *Sanat ve Siyaset Hatıralarım* isimli eserinde bu faaliyetleri anlatmaktadır.¹⁹⁶

Harbiye Nezareti, ressamların rahatça ve birlikte çalışabilecekleri bir resim atölyesi inşası için Şişli civarında bir arsayı tahsis etmiş ve 1917 yılı için-

Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 14, Yıl: 9, 2008/1, s. 45-70; aynı konuda biraz daha özet bilgiler için bakınız: Elvan Topallı, "Mevki-i Müstahkem Ressamı: Mehmet Ali Laga," *Çanakkale 1915 Dergisi*, Sayı: 4, 2009.

190 M. İzzet Çetin, *Ressam Mehmet Ali Laga ve Çanakkale Resimleri*, Çanakkale Deniz Müzesi Kütüphanesi, Çanakkale 1988.

191 Mert Yavaşca, *Türk Resim Sanatı'nda Çanakkale Savaşları*, s. 25.

192 Hayri Çizel hakkında bakınız: Gül Sarıdikmen, "Çanakkale Savaşlarında Bir Asker Ressam: Hayri Çizel (1891-1950)," *Çanakkale*, Çanakkale On Sekiz Mart Üniv. Yay., Çanakkale 2008, s. 899-924; Gül Sarıdikmen, "Süngüsü Firca Olan Mehmetçik ... Hayri Çizel," *Çanakkale 1915 Dergisi*, Sayı: 3, Yıl: 2, Ağustos 2009, s. 54-59. Hayri Çizel'in resimlerinin sanat yönünden değerlendirilmesi için bakınız: Mert Yavaşca, *Türk Resim Sanatı'nda Çanakkale Savaşları*, s. 27-29.

193 Mekteb-i Sultani binasının Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından hastane olarak kullanılan kısmında, serginin düzenlenmesi için elektrik tesisatının yapılması gerekmektedir. Bunun için Evkaf-ı Hümayun elektrik mühendislerinden Burhaneddin Bey görevlendirilmiştir. 11 Eylül 1916 tarihli Maarif Nezareti tezkiresi için bakınız: BOA, MF. MKT 1219-13, (1334 Za 13).

194 Ahmet Kamil Gören, *Türk Resim Sanatında Şişli Atölyesi ve Viyana Sergisi*, Şişli Belediyesi Resim ve Heykel Müzeleri Derneği, İstanbul 1997, s. 40.

195 1916'daki bu sergide yer alan Çallı İbrahim, Avni ve Fehiman'a teşvik için gümüş Sanayi-i Nefise Madalyası verilmiştir. İrade-i Seniyesi için bakınız: *Takvim-i Vekayi*, nr. 2617, 3 Ağustos 1332, s. 1.

196 Celâl Esad Arseven, *Sanat ve Siyaset Hatıralarım*, (haz. Ekrem Işın), İletişim Yay., İstanbul 1993.

de Şişli Atölyesi inşa edilmişti.¹⁹⁷ Karargâh-ı Umumi, gündeme uygun şekilde bu atölyede öncelikle savaş resimlerinin çizilmesini teklif etmişti.¹⁹⁸ Atölyede çalışacak ressamların cephe hayatını ve savaş ortamını canlandıracak bazı malzemelere ihtiyacı bulunmaktaydı. Harbiye Nezareti, resamlara model sağlamak için çaba harcamış ve Çanakkale Cephesi başta olmak üzere bütün cephelelerdeki savaş ortamını canlandırabilmeleri adına atölyeye top arabaları ile süvari ve piyade askerleri göndermişti. Yine nezaretin girişimiyle Almanya'dan boya, muşamba fırça gibi malzemeler tedarik edilmişti.¹⁹⁹ Kendilerine tanınan imkânlarla hırsla çalışmaya başlayan ressamlar arasında şu isimler vardı: Çallı İbrahim, Hikmet Onat, Namık İsmail, Ali Sami Boyar, Mehmet Ruhi Arel, Ali Cemal Benim ve Sami Yetik.²⁰⁰ Şişli Atölyesinde üretilen eserler ve diğer ressamların yaptığı tablolar önce Galatasaraylılar Yurdunda sergilenmiş, daha sonra bu eserlerin yurtdışında sergilenmesi de gündeme gelmişti.

Harbiye Nezaretinin teklifi ve Celal Esad Bey'in desteği ile hem Şişli Atölyesinde üretilen eserler hem de kendi imkânları ile çalışan ressamların savaş konulu eserlerinin müttefik ülkeler başkentlerinde sergilenmesi de düşünülmüş ve sergi için Celal Esad ve Namık İsmail görevlendirilmişti.²⁰¹ Bu amaçla yapılan hazırlıklar neticesinde 1918 yılında Viyana'da bir sergi düzenlendi.²⁰² Sergide teşhir edilen 142 eserden 48'i savaş konuludur. Bunlardan 17'si Çanakkale Savaşlarıyla ilgilidir. Bu sergi ile hem müttefik ülkelerin kamuoyunun desteğini sağlamak hem de Türk milletinin sadece savaşta kahraman olmadığını "sanatın bütün şubelerinde de medeni bir millet" olduğunu ispat etme gayesi güdülmüştü.

Viyana'dan sonra Berlin'de benzer bir sergi açma girişimi vardır. Berlin'de Alman Kızılhaç'ının düzenlediği sergiye Almanya ile birlikte, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti davet edilmişti. Osmanlı

197 Şişli atölyesi hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Ahmet Kamil Gören, *Türk Resim Sanatında Şişli Atölyesi ve Viyana Sergisi*, Şişli Belediyesi Resim ve Heykel Müzeleri Derneği, İstanbul 1997.

198 Celal Esad Bey her ne kadar "ressam arkadaşlar ile oturduk, tabloların konusunun harp ve onunla ilgili sahneler olmasına karar verdik" dese de aslında bu istek Harbiye Nezaretinden gelmektedir. Bakınız: Celâl Esad Arseven, *Sanat ve Siyaset Hatıralarım*, s. 127.

199 Celâl Esad Arseven, *Sanat ve Siyaset Hatıralarım*, s. 126-127.

200 Mert Yavaşca, *Türk Resim Sanatı'nda Çanakkale Savaşları*, s. 34.

201 Ahmet K. Gören, *Türk Resim Sanatında Şişli Atölyesi ve Viyana Sergisi*, s. 57.

202 Sergi hakkında basında çıkan haberler ve sergi kataloğu için bakınız, Ahmet K. Gören, *a.g.e.*, s. 57-82.

Devleti, 5 Aralık 1915 tarihli Meclis-i Vükela kararı ile daveti kabul etmiş ve bu işle ilgili olarak Hilal-i Ahmer Cemiyeti ile Harbiye ve Bahriye Nezaretlerini görevlendirmişti. Almanya'nın davetini ileten Berlin sefirinin telgrafında sergiden beklenenleri net olarak görebilmekteyiz. Büyük bir alan tahsis edilen ve Alman halkının yoğun bir şekilde ziyaret etmesi beklenen sergiye gönderilecek eserlerin büyük bir özenle seçilmesi istenmişti. Top, silah, mermi ve diğer mühimmatla birlikte, sancak, düşmandan ele geçen silahlar ve ordunun muhtelif sınıflarına ait asker elbiselerinin en güzel örneklerinin gönderilmesi de istenmişti. Teşhir edilecek malzemelerle Osmanlı askerinin Avrupa halkına yakından tanıtılması ve onun kahramanlığının sergilenmesi düşünülmüştü.²⁰³

Berlin sergisi için seçilecek eserleri tespit etmek için Müze-yi Hümayun Müdürü Halil Edhem Bey [Eldem] başkanlığında bir komisyon²⁰⁴ kurulmuş ve gerekli hazırlıklara başlanmıştır. 1917 Mayıs ayında açılması planlanan sergi için Hariciye Nezareti, Almanya'da bulunan askeri ve sivil yetkililerle yazışarak kurumlar arası gerekli irtibatı sağlamıştı. Bu sergiye gönderilecek sanat eserleri yanı sıra başta padişah, sadrazam ve hükümet üyeleri olmak üzere ordu kumandanlarının ve meclis üyelerinin de resimleri talep edilmişti.²⁰⁵ Büyük ölçüde hazırlıkları tamamlanan bu sergi, savaşın müttefikler aleyhine sonuçlanacağının anlaşılması üzerine gerçekleştirilemedi. Viyana'dan sonra Berlin'e geçen ve orada temaslarda bulunan Celal Esad Bey hatıralarında bu projenin akamete uğraması sonucu yurtdışında yaşadığı sıkıntıları anlatmaktadır.²⁰⁶ Sergide Çanakkale Savaşlarına ait tabloların yer alacak olmasına rağmen esas hedef Osmanlı Devleti'nin medeni bir ülke olduğu fikrini²⁰⁷ sanat eserleri vasıtasıyla Avrupa'ya göstermekti.

203 BOA, MV, 199-141 (1334 M 27).

204 Komisyon üyelerinin listesinin yer aldığı evrak ilgili dosyada bulunamamış ancak yazının havale edildiği şahıs ve kurumlardan yola çıkarak bu komisyonda başkan Halil Bey, teşrifat müdürü İsmail Cenani Bey, İstanbul mebuslarından İsmet ve Salih Cimgöz Beylerin yer aldığı söylenebilir. Bakınız: BOA, MF, MKT. 1223-11, (1335 Ca 3), lef 1.

205 Asrın meşhurlarının yer alacağı sergide Osmanlı devlet ricali ve askeri yöneticilerin imzalı ve tarihli fotoğraflarının istendiği Hariciye Nezaretinin 6 Haziran 1916 tarihli yazısı için bakınız: BOA, BEO, 4408-330558, (1334 C 8).

206 Celâl Esad Arseven, *Sanat ve Siyaset Hatıralarım*, s. 63.

207 Belgede aynen şu ifadeler yer verilir: "Osmanlı terakkîyât-ı ahire-i fikriyesini irâe ve temsil edecek asâr-ı nefiseden bir sergi vücûda getirilmesi." BOA, MF, MKT. 1223-11, (1335 Ca 3), lef 1.

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşında birçok cephede aynı anda savaşı sürdürebilmek için bütün imkânlarını seferber etmişti. Yüzbinlerce askerin silah altına alındığı bir dönemde savaşa katılan kuvvetler gün geçtikçe erimekteydi. Cephede askerin moralini yüksek tutmak ve halkın yeni neferler göndermesini sağlamak için sadece yasal düzenlemelerle yetinilmemiş, bütün savaşan ülkeler gibi harp propagandasına ağırlık verilmişti. Modern teknikler ve imkânlar gerektiren böyle bir topyekûn harp konusunda Osmanlı Erkânıharbiyesi müttefiki Almanya'nın da desteğiyle bazı faaliyetler gerçekleştirmişti. Osmanlı askeri tarihinin en önemli sayfalarından birini oluşturan Çanakkale müdafaası, bütün cephelere ilham verecek kahramanlıklarla doluydu. Harbiye Nezareti, askerin bu olağanüstü gayretini ve kahramanlığını gelecek nesillere aktarmak için sanatın imkânlarından faydalanmak ve savaşın bütün boyutlarıyla kayıt altına alınmasını sağlamak için büyük çaba harcadı. Harbiye Nezareti, desteklediği çalışmalardan istediği verimi tam olarak alamamış olsa da, günümüze ulaşan savaşla ilgili her türlü malzemenin bu projenin birer ürünü olduklarını unutmamalıyız. O dönemdeki durumu özet olarak aktaran bilgiler, dönemin tanıdığı olan ve Avrupa cephesinde savaş muhabirliği yapan gazeteci Ahmed Emin'in (Yalman) *Turkey in the World War* isimli eserinde yer almaktadır. A. Emin savaş propagandası konusunda Türkiye'nin daha çok cephelerdeki olumsuzlukları gizlemeye yönelik çalışmalar yaptığını söyler, harp risalesi ve harp edebiyatına yönelik cephe gezilerinden, sanatçılar için oluşturulan yapay savaş ortamlarından, istihbarat bürolarından da bahseder, ancak bütün bu girişimlerin Almanlara nazaran çok cılız kaldığını belirtir.²⁰⁸

208 Ahmed Emin, *Turkey in the World War*, Yale Univ. Press, New Haven, 1930, p. 230.

EĞİTİM VE TOPLUM: BİR NESLİN YOK OLUŞU

Şu hukuk tahsilim hep kara günler içinde geçiyor. İlk girdiğim sene Balkan Harbi çıktı. Onun kargaşası arasında ilk iki sınıfı bitirdim. İmtihanların akabinde seferberlik ve sonra harp. Dört buçuk seneye yakın harp. Mağlup olduk. Mütareke dırıltıları arasında İstanbul'un işgali yetmiyormuş gibi Adana'nın ve şimdi de İzmir'in işgali. Ve bu belalar arasında üniversite tahsili. Ne karışık ve karanlık şans.

İ. HAKKI SUNATA¹

Louvain şehri [Belçika], harikulade kiliseleriyle, eski evleriyle, dillere destan gotik tarzdaki hükümet konağıyla ve 1425'te kurulmuş üniversitesiyle tanınan bir yerdi. Kampüsteki tarihi Cloth Hall binasında bulunan üniversite kütüphanesinde 200.000'i aşkın sayıda değerli ilahiyat çalışmasının ve klasiklerin yanı sıra zengin koleksiyonu bulunmaktaydı. Ancak 1914 Ağustos'unun sonlarında havayı bir duman kokusu kaplarken Louvain'ı saran alevler kilometrelerce uzaktan görülebiliyordu. (...) İnsanlar kaçmaya çalışırken, kentin büyük bölümü zengin kütüphanesi de yok olup gitti. Belçika'nın çoğu kesimi gibi Louvain de Almanların Büyük Savaş'ta Fransa'yı işgali sırasında geçeceği yolun üzerinde olma bahtsızlığını yaşıyordu. (...) 25 Ağustos gece yarısı Alman askerleri kütüphaneye girip her tarafa benzin dökmeye başladılar, sabah olduğunda bina bir enkaz halindeydi, koleksiyonu da artık yok olmuştu. Alevler günlerce sürdü (...)

MARGARET MACMILLAN²

GİRİŞ

Dört yıldan uzun süren ve siyasi, askeri, iktisadi ve içtimai sonuçlarının ve etkilerinin günümüze kadar devam ettiği Birinci Dünya Savaşının³ Osmanlı eğitim sistemi üzerindeki etkilerini değerlen-

1 İ. Hakkı Sunata, *İstanbul'da İşgal Yılları*, 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2009, s. 52.

2 Margaret Macmillan, *Barışa Son Veren Savaş*, Çev. Belkıs Ç. Dışbudak, Alfa Yay., İstanbul 2014, s. 14-17.

3 Birinci Dünya Savaşı hakkında Türkçe literatür için bakınız: Ömer Turan, "Turkish Historiography of the First World War," *Middle East Critique*, Vol. 23, No: 2, 2014, p. 241-257.

dirmek bir bölümünün sınırları içinde mümkün değildir. Ama Çanakkale Savaşının bile eğitim sistemi üzerindeki yıkıcı etkisini görmeyi başarırsak, savaşın bütününün yaratmış olduğu etkiyi tahayyül etmek kolaylaşacaktır. Üstelik Osmanlı payitahtı İstanbul, Osmanlı eğitim kurumlarının sayıca ve nitelikçe en fazla yoğunlaştığı Osmanlı kentidir.

Ancak savaşın eğitim ve eğitim kurumları üzerindeki etkilerini incelediğimiz bu bölümde kendimizi İstanbul, yüksek tahsil ve Çanakkale Cephesi ile sınırlasak da Birinci Dünya Savaşı bir bütündür. Savaş dönemi ve öncesinde çıkarılan kanunlar da genel ve kapsayıcıdır. Dolayısıyla konunun incelenmesi sırasında kaçınılmaz olarak bazı zorluklar yaşanmıştır. Bu nedenle zaman zaman Çanakkale Cephesinden uzaklaşmak ve savaşın tamamıyla ilgili genel yorumlara da yer vermek gerekecektir.

Çanakkale Savaşları, Osmanlı son dönem harpleri içinde en kapsamlı ve aynı zamanda en şiddetli savaşlardan biridir. Bu cephe Birinci Dünya Savaşının seyrini değiştirdiği gibi Osmanlı toplumunun kaderini derinden etkilemiştir. İtilaf devletlerinin hedefinde İstanbul, yani devletin merkezi bulunmaktaydı. Bütün planlar Boğaz'ın geçileceği üzerine yapılmıştı. Ancak Osmanlı ordusunun bu cephede verdiği mücadele bütün tarafları şaşırttı. Kimse bu kadar üstün bir performans beklemiyordu. Osmanlı tebası bile hayretini gizlememişti. Osmanlı ordusunun yaptığı bir ölüm kalım mücadelesiydi ve etkileri uzun süre devam eden bir sürecin başlangıcıydı.

SEFERBERLİĞİN BAŞLAMASI

Seferberlik günleri, örfi idarenin de geçerli olduğu bir nevi askeri yönetimin hâkim olduğu bir zaman dilimidir. Ülke kaynakları kullanılırken daima askeriye'nin, ordunun ihtiyaçları ilk sırada yer almıştır. Bunun en iyi göstergesi savaş bütçesinin genel bütçeye oranıdır. Savaş yıllarında Meclis-i Vükelanın kararlarının analitik bir analizi yapıldığında bunların genel itibarıyla savaşın idamesi ve savaş nedeniyle ortaya çıkan sorunların çözümüne yönelik olduğu görülmektedir. Ülkenin bütün kaynakları öncelikle ve ehemmiyetle ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için planlanır ve kullanılırdı. Tekâlif-i Harbiye Kanunu zaten bunun en iyi uygulamasıdır.⁴ Bu kanun askeri otoriteye halkın elin-

4 "Tekâlif-i Harbiye'nin Suret-i Tarhı Hakkında Kanun" için bakınız: *Düstur*, II, C. 6, s. 1011-1012.

deki her türlü emtiaya çeşitli oranlarda el koyma yetkisi vermektedir. Yani örfi idarenin yetkisi sadece işe, seferberlik ve güvenlikle sınırlı değildi.

Askeri organizasyonun ve ordunun harekât halinde olması için gerekli en önemli unsur, insan gücü ve bu gücün cepheye sevk ve idaresidir. Askeri yönetim sisteminde yer alan menzil teşkilatı, ahz-ı asker şubeleri, merkez kumandanlıkları, iç güvenlikle jandarma teşkilatı, örfi idare mahkemeleri bu sistemin işlemesi için temel unsurlardır.⁵ Ancak harbiye teşkilatının merkez ve taşra şubelerinde istihdam ettiği ve kullandığı mekânlar açısından doğrudan askeriyeyle ait olmayan birimlerde en büyük kalemi Maarif Nezareti teşkilatı karşılamıştır. Okullara, mimari açıdan kullanıma uygun ve kamu binaları oldukları için askeri otorite tarafından sıklıkla el konulmuş, geçici kullanım hakları alınmıştır. Bu binalar öncelikle hastane, kumanda merkezi, karargâh merkezi, talimgâh, üsera kampı, darüleytam, mülteci ve muhacirlere sığınak gibi çok fonksiyonlu kullanımlara tabi tutulmuştur.

Seferberlik başladığında Dersaadet ahz-ı asker meclislerinin toplantılarını yapmak ve mükelleflerin askerlik işlemlerini takip etmek için elverişli ve korunaklı bina olmadığını belirten Harbiye Nazırı Enver Paşa, okullar tatildeyken Fatih Merkez Rüştiyesi, Vefa İdadisi, Koca Mustafa Paşa ve Soğukçeşme Rüştiyelerinden münasip birer dershanenin ahz-ı asker meclislerine tahsis edilmesini rica etmiştir.⁶ Bu sınıfların askere alma işlemlerinde muayene-i intihaiye (son muayene) bitimine kadar kullanılacağı belirtilmiştir. Maarif Nezareti de ordunun talebini 1914-1915 eğitim döneminin başlangıcında (Eylül başında) iade edilmek şartıyla kabul etmiş ve okul müdürlerinin bilgilendirilmesi ve gereğinin yapılması için konuyu İstanbul Maarif Müdürlüğüne havale etmiştir.⁷ Birçok vilayette okullara askeri amaçlarla el konulduğunu, çünkü buralardaki en geniş ve kullanışlı binaların okullar olduğunu Ahmet Emin (Yalman) da belirtmiştir.⁸

5 Birinci Dünya Savaşında Osmanlı seferberliği üzerine yapılan kapsamlı ve güncel bir çalışma için bakınız: Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015. Ayrıca, Stanford J. Shaw, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu: Birinci Cilt, Savaşa Giriş*, Tercüme: Beyza S. Aydaş, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2014, s. 109-308.

6 Enver Paşa imzalı ve 19 Temmuz 1914 tarihli yazı için bakınız: BOA, MF. MKT. 1199-61, (1332 Ş 26), lef 1.

7 BOA, MF. MKT. 1199-61, (1332 Ş 26), lef 2.

8 Ahmed Emin, *Turkey in the World War*, Yale Univ. Press, New Haven, 1930, p. 224.

Seferberlik ilanından kısa bir süre önce Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın gönderdiği bir yazı maarif teşkilatının ülke çapında nasıl seferber edildiğini göstermesi açısından son derece önemlidir. Bu yazı hazırlıkların seferberlik ilan edilmeden önce yapıldığını göstermektedir. Zaten Balkan Savaşlarından sonra 1914 yılı tamamen askeri hazırlıklarla geçmişti.⁹ Bu hazırlıklarda Balkan bozgununda yaşanan acı tecrübelerin tekrar etmemesi için bazı önlemler de alınmıştı. Harbiye Nezareti, yazışmalarında sık sık Balkan hezimetine atıfta bulunmaktadır.¹⁰

28 Temmuz 1914 tarihli yazıda, bütün mekteplerdeki muallimler, camii ve mescit gibi kutsal mekânlardaki din görevlilerinin halk üzerindeki tesiri ve önemi belirtildikten sonra öğretmenlerin ve vaizlerin seferberlik için yapmaları gerekenler açıklanmıştır. “İslamın ve hükümet-i Osmaniye'nin temin-i bekâ ve selameti” için muallim ve vaiz efendilerin hazırlanan liste çerçevesinde milleti savaşa hazırlık için teşvik etmesi ve yüreklendirmesi talep edilmiştir.¹¹

Harplerde maneviyatın önemine değinildikten sonra Müslümanların din, devlet ve vatan uğruna savaşmaları gerektiği, eğer bu duygularla hareket edilmezse mağlubiyetin muhakkak olacağı belirtilmiştir. Eli silah tutan her ferdin “cengâverliğe” hazırlanması gerektiği önemle vurgulanmıştır. Son Balkan Savaşında Avrupalı devletlerin Hristiyanlık namına nasıl hareket ettiği ve Balkan devletlerine yaptıkları yardımlar belirtilmiştir. Vatan, millet duyguları zayıf olan Osmanlı askerlerinin Balkan Savaşında silahını ve cephanesini bırakarak firar etmesi koca Rumeli'nin elden çıkmasına ve İslamın her türlü şenaat ve zulümlere maruz kalmasına neden olmuştur.¹² Balkan Savaşlarında yaşanan hezimetin nedeni askerin manevi duygularının ve vatan sevgisinin eksik olmasına bağlanmıştır. Harbiye nazırına göre; orduda itaat ve fedakârlık olmadan muzaffer olmanın imkânı

9 1913 ve 1914 senelerinde orduda yapılan modernizasyon çalışmaları için bakınız: Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, 3. Baskı, Çev. M. Tanju Akad, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, s. 17-74.

10 BOA, DH. İD. 224-3, (1333 S 9).

11 BOA, MF. MKT. 1200-1, (1332 N 7), lef 2.

12 Balkan Savaşlarında yaşanan felaketler için bakınız: Edward J. Erickson, *Büyük Hezimet: Balkan Harpleri'nde Osmanlı Ordusu*, Çev. Gül Ç. Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2013.

yoktur. Askeri talim ve terbiyede bu duyguların aşılması hedeflenmektedir. Ancak bunların kısa süreli ve kısıtlı eğitimlerde elde edilmesi mümkün değildir. Onun için bu hasletlerin mekteplerde, evde ve kutsal mekânlarda verilmesi gerekmektedir. Mükellef olan her fert sıra kendisine geldiğinde ve çağrıldığında vatan millet aşkı ve fedakârlık hisleri ile dopdolu olması gerekmektedir. Bu duygularla yetiştirilen nesillerin askerlik için pratik faydası olacak bazı eğitimleri okullarda, derneklerde ve ibadet mahallerinde öğrenmesi, ayrıca halkın ordu için vatan için bazı fedakârlıklar yapması istenmiştir. Enver Paşa bu yazısının ehemmiyeti hususunda gerekli özenin gösterilmesini birkaç kez vurguladıktan sonra ilgililere tebliğ edilmesi ricaıyla şu hususları sıralamıştır:¹³

- Öncelikle bütün gençlerin beden terbiyesi ile yetiştirilip çevik, kuvvetli ve her zorluğa aşacak dirence sahip olması,¹⁴
- Ata binmek, at beslemek ve bunların dinen gerekli olduğunun ve ehemmiyetinin vurgulanması ve ecdadın at sevgisi, merakının çocuklara izah edilmesi,
- Kılıç, tüfek, revolver gibi silahların mükemmelen kullanılması ve iyi nişan almanın öğretilmesi,
- Yukarıdaki askeri ve bedeni tecrübelerin elde edilmesi için Osmanlı Güç Derneklerine¹⁵ üye olunması ve yeni derneklerin teşkil edilmesi,
- Seferberlikte önemli olan hızlı hareket edip bir an önce hazır olmaktır. Geç kalmanın acı tecrübeleri Balkan Savaşında görülmüştür.
- Harp aynı zamanda fedakârlık demektir. Bütün millet canıyla malıyla orduya yardım etmeli, bütün halkın elinde bulundurduğu öküzünü, atını, arabasını ve bir çuval da olsa zahiresini kanunlar dairesinde ve senet karşılığında orduya teslim etmesi gerekir.

¹³ BOA, MF. MKT. 1200-1, (1332 N 7), lef 1.

¹⁴ Yiğit Akın, *Gürbüz ve Yavuz Evlatlar: Erken Cumhuriyet'te Beden Terbiyesi ve Spor*, İletişim Yay., İstanbul 2005.

¹⁵ Dünya Savaşında Güç Dernekleri için bakınız: Sanem Y. Ateş, *Asker Evlatlar Yetiştirmek: II. Meşrutiyet Dönemi'nde Beden Terbiyesi, Askeri Talim ve Paramiliter Gençlik Örgütleri*, İletişim Yay., İstanbul 2012.

Görüldüğü gibi seferberliğe hazırlığın önemli hususlarını içeren millet-i müsellaha ruhunu yansıtan ve tekâlif-i harbiyenin nüvelerini taşıyan bu maddeler maarif teşkilatı vasıtasıyla bütün ülkeye yayılmış ve öğretmenler, vaizler yoluyla halka anlatılması istenmiştir. Maarif Nezareti ordunun taleplerini içeren bu altı maddelik listeyi teksir ederek bütün maarif müdürlüklerine ve okullara göndermiştir.¹⁶ Okul müdürleri de bunları öğretmenlere dağıtmıştır. İstanbul'da Darülmuaallimât müdürünün bu listeyi kadın öğretmenlere de dağıtması ilgi çekicidir.¹⁷ Muallimler ve din görevlilerinin en ücra yerlere kadar ülkenin her noktasında var olduğunu düşündüğümüzde bu yöndeki faaliyetlerin etkili olacağı söylenmelidir. Osmanlı seferberliğinde imkânların kısıtlı olmasından dolayı sözlü propagandanın azımsanmayacak oranda etkili olduğu ve halkın bu şekilde motive edilmesinde önemli mesafeler kat edildiği bilinmektedir.¹⁸

ÇANAKKALE CEPHESİNİN AÇILMASINDA SONRA YAŞANANLAR

Çanakkale Savaşlarının birinci kısmı olan deniz savaşları sırasında başkent İstanbul'da idari ve askeri önemler alınmış ve şehrin savunulması planlanmıştı. Ocak, şubat ve mart aylarında devam eden hazırlıklar incelendiğinde bunların şehrin savunulmasını amaçladığı görülmektedir. Bu tedbirler içinde birtakım önemli şahısların ve evrakların taşınması da gündeme gelmişti. Hazine, kıymetli eşyalar ve mukaddes emanetler Konya'ya nakledilmiş, hükümet üyelerinin de Eskişehir'e nakledilmesi planlanmıştı. İtilaf donanması Boğaz'ı geçtiği takdirde acilen devlet adamlarının tahliye edilmesi planı içinde dönemin Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey ile birlikte hareket edecek maarif bürokratlarının isimleri ve adresleri polis müdürlüğüne bildirilmişti.¹⁹ Acil tahliye sırasında bu şahısların evlerinden alınması ve durumdan haberdar edilmesi istenmişti. Bu önlemler ilk bölümde etraflıca anlatılmıştı.

¹⁶ BOA, MF. MKT. 1200-1, (1332 N 7), lef 3.

¹⁷ BOA, MF. MKT. 1200-1, (1332 N 7), lef 9.

¹⁸ Seferberlikte sözlü propagandanın önemi için bakınız: Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, s. 89-95.

¹⁹ Maarif Nezareti tarafından Polis Müdüriyet-i Umumiyesine 4 Mart 1915 tarihinde "mahrem" kodlu yazı ile bildirilmiştir. BOA, MF. MKT. 1206-12, (1333 R 10).

İtilaf devletlerinin Çanakkale Cephesindeki bombardımanları sırasında, “fevkalade hal” nedeniyle ve okulların tatil edilmesi durumunda mekteplerde yatılı kalan öğrencilerden velisi veya yakını olmayan kimsesiz çocukların mağdur olmaması ve açlık çekmemesi için bu çocukların bulunduğu kurumların en az bir ay yetecek kadar un, şeker, pirinç, yağ gibi temel gıda malzemelerini stoklaması ve ilgili personelin okulda istihdam edilmesi için yazışmalar yapılmıştı. Her kurum da kaç kişilik yetim barındırmak zorunda olduğunu ve müstahdemlerin listesini bildirmişti.²⁰

Buna göre Çamlıca İnas Numune Mektebi, Darümuallimin, Darümuallimât, İstanbul, Galatasaray, Kadıköy, Nişantaşı, Bezmialem Valide Sultanileri ve Darüleytam müdürlüğü gerekli hazırlığı yaparak ihtiyaçlarını ve mevcut durumlarını bildirmişlerdir. Mart 1915 tarihi itibarıyla yukarıda zikredilen okullarda 740 kimsesi olmayan bakıma muhtaç öğrenci bulunmaktadır. 3 Mart 1915 tarihli polis müdürlüğüne gönderilen “gizli” yazıda şu satırlara yer verilir:

(Düşman donanmasının İstanbul’a gelmesi ihtimali üzerine kimsesizlikleri hasebiyle) mekâtib-i leylide ibate ve it’ama mecburiyet hâsıl olacağı tahmin olunan kız ve erkek öğrenciler ile müstahdemlerin adedini gösterir cetvel gönderilmiştir. Şehir halkının iaşesi ve muhafazası için alınan tedbirler arasında adı geçen mekteplerin de nazarı dikkate alınması ve bunların mevkilerine göre tebligat yapılması...²¹

Alınan tedbirler göstermektedir ki Osmanlı Devleti en zor şartlarda bile tebaasını korumak için gerekli tedbirleri almış ve şehrin savunulması için hazırlıklar yapmıştır. Özellikle kimsesiz çocukların uzun sürecek bir şehir savunmasında aç kalmamaları için en az bir ay yetecek gıda depolaması yapılmıştır.

Yine Maarif Nezareti 1914-1915 yeni eğitim döneminin açılışı sırasında yatılı okullarda kalan öğrenciler için bazı tedbirlerin alınması konusunda yetkilileri uyarmıştır. Bilindiği üzere örfi idare gereği halkın temel

20 BOA, MF. MKT. 1206-12, (1333 R 10).

21 BOA, MF. MKT. 1206-12, (1333 R 10).

ihtiyaçları arasında yer alan ekmeğin hükümetin kontrolü altında üretimi ve dağıtımı yapılmaktaydı. Şehir halkının açlık çekmemesi için askeri otorite ile koordineli çalışan şehremaneti ve polis müdürlüğü mevcut kaynakları iktisatlı bir şekilde kullanıyordu. Fırınlara verilecek günlük un miktarı belliydi. Ancak halk bazen fırınlarda ekmek bulamadığı gibi yatılı okulların ekmek ihtiyacı da problem olabiliyordu.

İstanbul (Galata), Galatasaray (Beyoğlu), Kadıköy, Nişantaşı, Bezmialem Valide Sultan (Cağaloğlu), Çamlıca İnas (Acıbadem) sultanilerinde, Darülmualliminde (Kadıköy-Moda), Darülmuallimâtta (Çapa) ve Darüleytamlarda (Kadıköy-Moda, Galata, Yedikule) kayıtlı yatılı öğrencilerin aç kalmaması için 4 Ekim 1915 tarihinde konuyu Harbiye Nezaretine bildiren Maarif Nezareti, fırınlara okulların ihtiyacı kadar fazladan un verilmesini talep etmişti.²² Altı gün sonra bu yazıya cevap veren Harbiye Nezareti, şehremanetinin bu konuda gerekli işlemleri yapacağını belirtmişti.²³ 17 Ekim’de bu sefer şehremanetine başvuran Maarif Nezareti okulların isimlerini ve bulundukları mahalleri de liste halinde göndermiş ve ekmek talebini yenilemişti.²⁴ Şehremaneti ise 30 Ekim’de verdiği cevapta Beyoğlu, Kadıköy, Beyazıt, Fatih ve Üsküdar belediye dairelerine gerekli talimatların verildiği “ahalinin isyanına sebep vermemek şartıyla” gerekli yardım ve kolaylığın gösterileceğini hatta ihtiyaç duyulursa zabitanın da yardımcı olacağını belirtmişti.²⁵ Okulların bulunduğu belediye daireleri bilgilendirilerek bunların ekmek ihtiyacının en yakın mahaldeki fırınlardan temin edilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak Maarif Nezaretinin bütün uyarılarına ve gayretlerine rağmen fırınlara kısıtlı miktarda un verildiği için Nişantaşı Sultanisi öğrencileri 1 Kasım 1915 gecesi ekmek bulamadıkları için aç yatmışlardır. Nezaret bütün yazışmalara rağmen öğrencilerin aç kalmasını 2 Kasım tarihli yazısı ile şehremanetine bildirerek Nişantaşı Sultanisinin bulunduğu bölgedeki Meşrutiyet Mahallesi fırıncısı Remzi Efendi’ye yatılı okulun günlük ekmek ihtiyacı için fazladan her gün bir çuval un verilmesini rica etmiş ve bu aksaklıkların devam etme-

22 BOA, MF. MKT. 1212-49, (1333 Za 25), lef 2.

23 BOA, MF. MKT. 1212-49, (1333 Za 25), lef 3.

24 BOA, MF. MKT. 1212-49, (1333 Za 25), lef 4.

25 BOA, MF. MKT. 1212-49, (1333 Za 25), lef 5.

mesini temenni etmiştir.²⁶ Diğer okulların bulunduğu bölgelerdeki fırıncıların listelerinin de gönderileceği belirtilmiştir. Sene başında gerekli tedbirleri alan ve İstanbul'un savunması konusunda hazırlıklar yapan dönemin idarecilerinden Süleyman Kâni Bey de hatıralarında Üsküdar tarafı için “bugünlerde halkın işesi ve asayişin muhafazası en mühim ve mesuliyetli işimiz olacaktı” demektedir.²⁷ İdareciler halkın ve öğrencilerin açlık çekmemesi için gerekli tedbirleri alsalar da zaman zaman aksamalar yaşanmıştır.

Çanakkale Savaşları devam ederken itilaf devletlerinin uluslararası hukuk ihlalleri yaptığı bilinmektedir. Özellikle Çanakkale şehrinde sivil yerleşim yerlerinin bombalanması, hastanelerin ve yaralı taşıyan gemilerin hedef seçilmesi savaş hukukuna uymayan faaliyetler olarak tarihe geçmiştir. Çanakkale’de ve Marmara Denizi’nde yaşanan hukuk ihlallerine karşı Harbiye ve Hariciye Nezaretlerinin tarafsız devletler nezdinde sayısız uyarı girişimleri bulunmaktadır.²⁸ Bu konuda Osmanlı Devleti, itilaf ve ittifak devletlerince de kabul edilmiş olan 1907 Lahey Anlaşmasına atıf yapmaktaydı. Bu anlaşma gereğince tarihi eserler, eğitim, din ve sanat kurumlarının ve sivil yerleşimlerin hedef olarak vurulmaması ve bu gibi binaların tanınması ve tespiti için birtakım işaretler konulması kabul edilmişti. İstanbul’da deniz harekâtının devam ettiği şubat ayında Maarif Nezareti kendi sorumluluğu altındaki bütün mektep binalarına, Müze-yi Hümayuna ve tarihi eserlere binaların tanınması için tedbir amaçlı olarak tahta levhaların hazırlanması ve gerektiğinde asılmasını talep etmiştir. Bütün kurum müdürlerine “gayet mahrem ve müsta’cil” koduyla gönderilen yazı üzerine ilgili okul idarecileri şekli tespit edilmiş olan işaretleri hazırladıklarını belirtmişti.²⁹

26 BOA, MF. MKT. 1212-49, (1333 Za 25), lef 6.

27 Süleyman Kâni İrtem, *Meşrutiyetten Mütarekeye (1909-1918)*, (Haz. O. S. Kocahanoglu), Temel Yay., İstanbul 2004, s. 614.

28 Çanakkale Savaşlarında İtilaf donanması ve ordularının yaptığı hukuk ihlalleri konusunda şu çalışmalarda detaylı bilgi bulunmaktadır. *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri I ve II*, TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Gen. Müd., Ankara 2005; Ahmet Tetik-M. Şükrü Güzel, *Osmanlılara Karşı İşlenen Savaş Suçları (1911-1921)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2013; Tülay Alim Baran, “Çanakkale Savaşında Hukuk İhlalleri,” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 73, Cilt: 25, Mart 2009; Mesut Erşan, “Çanakkale Muharebelerinde Savaş Hukuku İhlalleri,” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 73, Cilt: 25, Mart 2009, s. 164-179; Cemalettin Taşkıran, “Çanakkale Savaşlarında İtilaf Devletlerinin Hasta ve Yaralılarına Saldırıları,” *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Sayı: 1, Mart 2003, s. 103-113.

29 BOA, MF. MKT. 1206-12, (1333 R 10).

Yine Maarif Nezareti, 4 Mart 1915 tarihinde düşman donanmasının İstanbul önlerine gelmesi ve şehrin işgale uğraması ihtimaline karşı kendisine bağlı okul, matbaa, müze gibi kültür ve eğitim kurumlarında özellikle okullardaki eşyaların demirbaş listelerinin yedeklenmesini talep etmişti. Resmi evrakların içinde özellikle diploma ve muhasebe kayıtları gibi önemli belgelerin nasıl muhafazası mümkün ise o şekilde hareket edilmesi ve mümkünse defter ve kayıt evraklarının bir sandık içinde saklanması “ehemmiyetle tavsiye” edilmiştir.³⁰

OKULLARIN HASTANE OLARAK TAHSİS EDİLMESİ

Harbiye Nezareti, Osmanlı Devleti'nin silahlı tarafsızlık döneminde tedbir amaçlı bir kısım eğitim kurumlarını hastane olarak belirlemişti, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti³¹ ve şehremanetinin de yardımları ile seferberlik günlerinde tespit edilen mekânlarda hazırlıklara başlanmıştı. İlk etapta İstanbul'da Tıp Fakültesi (700 yatak), Kondüktör Mektebi (100 yatak), Darüşşafaka (500 yatak), Darülfünun (Zeynep Hanım Konağı) (500 yatak), Baytar Mektebi (250 yatak), İstanbul Sultanisi (300 yatak) ve Beyoğlu Sultanisi (500 yatak), Kabataş İdadisi (250 yatak), Kuleli, Jandarma gibi askeri okullar hariç olduğu halde savaşın başında İstanbul'da 11 binden fazla yatak kapasiteli hastaneler hazırlanmıştı.³² Bu sayının yarısına yakını okul binalarından karşılanmıştı. Çanakkale'de kara savaşları başladığı andan itibaren İstanbul'a yaralı akını başlamış ve bunların tedavisi için yeni mektepler tahsis edilmiş ve mevcutların da kapasitesi artırılmıştı. İstanbul İnas Sultanisi gibi kızların devam ettiği okullar da hastane olarak hizmet vermişti. Gazetelere verilen ilanlarda 1914-1915 eğitim döneminde İstanbul'daki sultani mekteplerden sadece Mercan, Gelenbevi, Davut Paşa'da eğitime başlanacağı diğerlerinin hastane ola-

30 BOA, MF. MKT. 1206-12, (1333 R 10).

31 Cemiyetin savaş yıllarındaki faaliyetleri için bakınız: Mesut Çapa, Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti (1915-1925), Ankara 2010; Seçil Akgün-Murat Uluğtekin, Hilâl-i Ahmer'den Kızılay'a, c. I, Ankara 2000; Cemal Sezer, “Birinci Dünya Savaşı'nda Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Sağlık Alanındaki Faaliyetleri, *History Studies*, Volume: 4, Issue: 4, November 2012, s. 373-384.

32 Lokman Erdemir, *Çanakkale Savaşı: Siyasi, Askeri ve Sosyal Yönleri*, Gökkuşbu Yay., İstanbul 2009, s. 346-347; Ahmet Esenkaya, “Çanakkale Muharebelerinde Cephe ve Cephe Dışında Sağlık Hizmetleri,” *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Yıl: 9, Sayı: 10-11, Bahar-Güz 2011, s. 25-70.

rak hizmet vereceği açıklanmış, öğrencilerin en yakın sultanilere devam etmeleri istenmişti.³³

Hilâl-i Ahmer'in kontrolünde olan hastanelerin toplam kapasitesi 5500 olmuş ve bu hastanelerde yaklaşık 20 bin yaralı tedavi edilmiştir.³⁴ Çanakkale Cephesinde muharebenin şiddeti arttıkça, bölgeden yaralı ve hasta sevkıyatı da artmıştı. 25 Nisan'da başlayan çıkartma harekâtı Osmanlı ordusunda önemli kayıplara neden olmuştu. Çanakkale'deki sahra hastanelerinin yetmemesi sonucunda yaralılar gemilerle İstanbul'a nakledilmişti. Bu arada yukarıdaki satırlarda belirtildiği gibi itilaf donanmasının Boğaz'ı geçme ihtimali karşısında ocak, şubat ve mart aylarında İstanbul'da alınan tedbirler doğrultusunda Hilâl-i Ahmer Cemiyeti de sağlık malzemelerini ihtiyaten Eskişehir'e göndermişti.³⁵ Kara savaşlarının 18 Mart saldırısından kısa bir süre sonra başlaması İstanbul'daki yetkilileri hazırlıksız yakalamıştı. Yine de kriz iyi yönetilerek yaralılara acil müdahalelerin yapıldığı anlaşılmaktadır.³⁶ Bu konuda Kemal Özbay *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri* kitabında şunları yazar:

Hasta ve yaralıların sürekli olarak İstanbul'a tahliyesi karşısında, İstanbul hastaneleri kâmilan dolmuştu. Beliren ihtiyacı gidermek için şehrin muhtelif yerlerinde Ordu ve Kızılay yardımı ile Balkan savaşında olduğu gibi resmi ve özel okul, kurum ve binalar hastane haline sokulmuştu.³⁷

Çanakkale Cephesinden İstanbul'a yoğun yaralı nakli Harbiye Nezareti ile Maarif Nezaretini karşı karşıya getirmişti. Harbiye Nezaretinin İstanbul Sultanisi'nin bir gecede boşaltılması için 30 Nisan 1915 tarihli talebi Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey'in itirazına neden olmuştu. Çünkü

33 İsmail Sabah, "Çanakkale Savaşlarının Eğitim Kurumuna Etkisi (1915-1916)," Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Çanakkale 2013, s. 11.

34 Osmanlı Hilâl-i Ahmer Mecmuası, nr. 5, s. 114; L. Erdemir, "Çanakkale Muharebe Meydanlarından İstanbul Hastanelerine: Sağlık Hizmetleri," s. 100.

35 Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti 1335 Senesinde Münakıd Hilâl-i Ahmer Meclis-i Umumiye Heyet-i Muhteremesine Takdim Edilen 1330-1334 Senelerine Ait Merkez-i Umumi Raporu, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul 1335, s. 9.

36 A. Erenkaya, "Çanakkale Muharebelerinde Cephe ve Cephe Dışında Sağlık Hizmetleri," s. 49-58.

37 Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, C. 1, İstanbul 1976, s. 233.

İstanbul Sultanisinde Balkan Savaşlarında şehit olan askerlerin kız çocukları barınmaktaydı ve sayıları da 200 kadardı. Ahmet Şükrü Bey, aynı gün acil kayıtlı cevap yazısında kimsesiz yetim çocukların bir gecede nasıl tahliye edileceğini ve nereye yerleştirileceğini sormuş, başkumandanlık tarafından gönderilen “memur-ı mahsus bu yetimleri sokağa mı bırakacak” diyerek tepkisini göstermişti.³⁸ Ahmet Şükrü Bey İslam mekteplerinin tahliyesi ve bunlara el konulması yerine Beyoğlu’ndaki gayrimüslim ve ecnebi müesseselerine öncelikle el konulması gerektiğini söylemişti.

Harbiye Nezareti ise Balkan Savaşları sırasında hazırlanan liste üzerinden okulların hastane olarak kullanıldığını belirtmiş, “yetim kız çocukları için maarif idaresi tarafından bir konak kiralanabilir ancak bir bakanlık emri ve isteğiyle oteller işgal [binalarına el konulamaz anlamında] olunamaz, fakat okullar tatil edilebilir” diye sert bir cevap vermişti. Harbiye Nezareti, diğer ecnebi okullara da sıra geleceğini belirtmiş ve “bu gece gelecek yaralıları sokakta mı bırakalım” diye sormuştu.³⁹ Ahmet Şükrü Bey ise, aynı gün verdiği ikinci cevabi yazısında savaşa komuta eden karargâh-ı umuminin uygulamalarını eleştirmeye devam etmiş ve plansız, danışılmadan iş yapıldığını vurgulamıştı. Ahmet Şükrü Bey, öncelikle İstanbul’da birkaç kolordunun askerini barındıracak kadar boş hane olduğu halde yaralıların sokakta kalma ihtimalinin belirtilmesine şaşırıldığını ve utandığını söylemişti. Otellere el konulamamasının hikmetini anlayamadığını belirterek İstanbul Sultaniyesi’nin acil olarak tahliye edilemeyeceğini yinelemişti.⁴⁰ Burada Ahmet Şükrü Bey’in eleştirileri gerçeği yansıtmaktadır. Çünkü –her ne kadar basında çok yer almasa– Çanakkale bombardımanının devam ettiği günlerde birçok kamu görevlisi ailesini Anadolu içlerine göndermişti. Yine İstanbul’da en az altı kolorduya sahip iki ordunun bulunduğu ve İstanbul’da yeterince askeri tesis ve kışla olduğu bilinmektedir. Ancak Harbiye Nezaretinin asıl isteği hem İstanbul Limanı’na yakın hem de sağlık hizmetlerine uygun ve tıbbi malzemenin bulunduğu mekânlara öncelikli olarak el konulmasıdır.⁴¹

38 ATASE, K. 2418, D. 25, F. 3-9. (Aktaran: İ. Sabah, a.g.t, s. 13).

39 ATASE, K. 2418, D. 25, F. 3-9a. (İ. Sabah, a.g.t, s. 13).

40 ATASE, K. 2418, D. 25, F. 3-7. (İ. Sabah, a.g.t, s. 13).

41 İstanbul’da işgal edilen bütün mekânların listesi için bakınız: A. Esenkaya, “Çanakkale Muharebelerinde Cephede ve Cephe Dışında Sağlık Hizmetleri,” s. 49-58.

Karadeniz (İstanbul) Boğazı'nı savunan birliklerde görevli olan topçu yedek subayı Bolvadinli Mehmet Sinan Bey o günlerin şahidi olarak günlüğüne şu satırları eklemişti:

İşte biz buralarda neşe ve istirahat içinde Rus taarruzunu karşılamak için dururken, Çanakkale dört beş defa dolmuş boşalmış, İstanbul hastaneleri ve hatta kışlaları, bazı apartmanlar yaralı ile dolmuş, hafif yaralılar derhal tedavi edilerek geri cepheye sevk edilmiş.⁴²

İstanbul'da şehremanetinin desteği, kadın cemiyetlerinin girişimi ve halkın ileri gelenlerinin gayretleri ile muhtelif kapasitedeki birçok resmi ve hususi okul, kurum ve bina hastane olarak kullanılmaya başlanmıştı.⁴³ 1916 ortalarına kadar İstanbul'daki hastanelerde yüz bine yakın hasta ve yaralı tedavi edilmişti.

İdarecisi, öğretmeni, öğrencisi, mezunu, memuru ve okul binalarıyla ordunun yükünü önemli bir oranda hafifleten maarif teşkilatı; cephe gerisinde ve cephede savaşın idamesi için bütün imkânlarını seferber etmişti. Ancak ilkokul öğretmenlerinin bile askere alınması, yine öğretmen yetiştiren kurumların mezun verememe ihtimali karşısında Maarif Nezareti eğitimin tamamen kesilmemesi için Harbiye Nezaretine gerekli uyarıları yapmıştı.

Harbiye Nezareti ve onun teşvik ve yetkilendirmesiyle Hilâl-i Ahmer Cemiyetinin ısrarlı istekleri ve savaşın şiddetlenmesi dolayısıyla söz verilen zamanda tahliye edilemeyen binalar karşısında Maarif Nezareti yine Harbiye Nezaretine dünyadaki uygulamalardan da örnek vererek maarif imkânlarının sınırsız bir şekilde kullanılmasına itiraz etmişti.

Ahmet Şükrü imzalı 30 Ağustos 1915 tarihli bir yazıda, okulların açılma zamanı gelmesine rağmen henüz tahliye edilmeyen okul binalarından, eğitime başlamalarına birinci derecede ihtiyaç duyulan Galatasaray, Kadıköy ve Bezm-i Âlem Sultanileri ile Darülfünun binasının (Zeynep Hanım Konağı) acilen tahliye edilmesi taleplerine olumlu bir cevap alınmadığı belirtilmişti. Maarif nazırı savaşan devletlerin hiçbirinde resmi

42 M. Sinan Özgen, *Bolvadinli Mehmet Sinan Bey'in Harp Hatıraları*, (Yay. Haz. Servet Avşar vd.), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2011, s. 17.

43 L. Erdemir, "Çanakkale Muharebe Meydanlarından İstanbul Hastanelerine: Sağlık Hizmetleri," s. 101.

eğitim kurumlarına el konulmadığını, askeri sağlık hizmetleri için hususi mektep binalarına el konulduğunu söylemişti. Avrupa'da eğitimin devam etmesi için bütün kurumların gerekli hassasiyeti ve fedakârlığı gösterdiğini belirtmişti. Avrupa'da incelemelerde bulunan ve son olarak da İtalya'ya uğrayan Maarif Nezareti müşaviri de benzer izlenimlerini aktarmıştı.

Ahmet Şükrü Bey; Balkan Savaşları ve Dünya Savaşı nedeniyle üç seneden beri eğitimin düzenli olarak yapılamadığı gibi bu savaşlarda şehit olan askerlerin kimsesiz çocuklarının da yine eğitim kurumlarında istihdam edilip barındırıldıklarını söylemişti. Ahmet Şükrü Bey İtilaf kuvvetleri safında harbe iştirak eden İtalyan müesseselerinin Osmanlı sınırları içindeki binalarının değerlendirilmesini de istemişti. Harbiye Nezareti ise beş gün sonra verdiği cevapta Kadıköy Sultanisi'nin tahliye edileceğini, diğerlerinin ise bir müddet daha hastane olarak kullanılmasına devam edileceğini belirterek bazı ek tedbirlerin alınmasını tavsiye etmişti.⁴⁴

Maarif nazırının savaşlardan dolayı "üç senedir düzenli eğitim yapamadık" açıklamasını, eğitim istatistikleri ve kurumların mezuniyet rakamları doğrulamaktadır. Maalesef savaş zamanında istatistik de tutulamamıştır ve arşivlerde ancak münferit bazı cetvellere rastlanmaktadır.

Maarif Nezareti bir yandan yaşanan olağanüstü durum ve bir yandan da askeriye'nin baskısı ile çıkan harp kanunlarının neticesi olarak eğitimin birçok kurumda durma noktasına gelmesi karşısında ne yapacağını bilemez hale gelmişti.

1914-1915 eğitim sezonunun bitmesine sadece 25 gün kalmışken, mekteplerin tatil edilmesi, "ümid-i istikbali millet olan yüzlerce evlâd-ı vatanın, hayat-ı tahsillerinde bir devre-i tevakkuf" olacağı açık ise de "devlet-i ebed-i Osmaniye'nin temin-i bekâ ve selameti" için girmiş olduğu "şu muharebe-i azîmede" hilafet merkezinin muhafazası için bütün gayretlerini ortaya koyan askerlerin tedavisi için yer tahsisinin de yerine getirilmesi gereken önemli bir vazife olduğu belirtilmiştir.

Burada son olarak el konulan yabancı eğitim kurumlarından kısaca bahsetmek gerekir. İstanbul başta olmak üzere Osmanlı coğrafyasında faaliyette olan yabancı okulların çoğu savaş başladığında faaliyetlerini

44 I. Sabah, *a.g.t.*, s. 27-28.

durdurmak zorunda kalmıştı. Osmanlı Devleti, bu eğitim kurumlarına el koymuş ve binalarını çeşitli şekillerde değerlendirmişti. Birçoğu yine hastane veya eğitim amaçlı olarak kullanılmıştı. İstanbul'da yoğun şekilde faaliyette bulunan Fransız, İngiliz, Rus ve daha sonraları İtalyan mekteplerine Meclis-i Vükela kararıyla el konulmuş, bina içindeki malzemelerin demirbaş listesi tutularak kayıt altına alınmıştı.⁴⁵ Bu şekilde İstanbul'da ellisi Fransız, altısı İngiliz, üçü Rus ve sekizi İtalyan olmak üzere toplam 67 eğitim kurumuna el konulmuştu. Bunların bir kısmı hususi mekteplere tahsis edilmişti.⁴⁶ Kadıköy, Galata, Bebek, Yedikule ve Küçükçekmece'de bulunan Fransız, İtalyan ve İngilizlere ait mekteplerin bir kısmı da boşaltılarak Darüleytama tahsis edilmişti.⁴⁷ Bu okulların idareci ve personeli ile öğretmenleri memleketlerine iade edilmişti.⁴⁸ Düşman devlet ve tebaasına ait okullar hakkında yapılan işlemlerle ilgili arşivde müstakil bir çalışma yapmaya yetecek kadar belge bulunmaktadır. Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey'in ısrarla gündeme getirdiği yabancı okullara el konulması meselesi savaş boyunca etraflıca uygulanmış bir politikadır. Bu uygulamaların da etkisiyle itilaf devletleri Dünya Savaşı sona erdikten sonra işgal döneminde ilk iş olarak bu kurumların iadesini ve tekrar faaliyetlerine başlamasını sağlamış, ayrıca Osmanlı kurumlarına misliyle el koymuştu.

MEZUN VE ÖĞRENCİLERİN SİLAH ALTINA ALINMASI

Dünya Savaşı boyunca üç milyona yakın nüfus silah altına alındı. Mükellefiyet-i Askeriye Kanununa⁴⁹ muhatap olan en önemli kesim ise yaşları 20 ile 27 arasında olan genç nüfus idi. Oranlara bakıldığında seferberliğin asıl yükünü gençlerin çektiği görülmektedir. Her ne kadar askerlik kanunu 45 yaş daha sonra 50 ve üstünü kapsasa da en fazla silah altına alınan kesim gençlerdi. Osmanlı Devleti'nde okumakta olan öğrencilerden

⁴⁵ BOA, MF. MKT. 1203-1, (1333 M 1).

⁴⁶ BOA, MF. MKT. 1202-75, (1332 Z 30).

⁴⁷ BOA, MF. MKT. 1203-30, (1333 M 14).

⁴⁸ BOA, MF. MKT. 1203-37, (1333 M 17). Bu uygulamadan istisna tutulan ve görevlerine devam ettirilen bazı Fransız muallimlerin de olduğu görülmektedir. Galatasaray Sultanısindeki uygulamalar için bakınız: BOA, MF. ALY. 80-1, (1333 B 6).

⁴⁹ 12 Mayıs 1914 tarihli "Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkatı" için bakınız: *Düstur*, II. Tertip, cilt: 6, s. 662-704.

ve yeni mezunlardan askerlik çağında olanların neredeyse tamamı askere alınmıştır. Müslüman nüfustan askerlik şartlarını taşıyanların büyük çoğunluğu askere alma çağısına cevap vererek bu vazifeye katılmışlardır.

Daha savaş başlamadan yenilenen Mükellefiyet-i Askeriye Kanununa göre hizmet-i maksure olarak adlandırılan kısa dönem askerliği için yüksekokul, üniversite mezun ve müdavimleri, lise mezunları ve son iki sınıf müdavimleri bu kanuna göre askere çağrılmıştır. Burada kanunların tanımladığı kapsam oldukça geniştir. Bütün resmi, hususi ve yabancı mekâtib-i âliye, Darülfünun, Sultaniler, yedi senelik idadiler ve 6. sene imtihanını veren talebe-i ulûm yani medrese öğrencileri. Tahsil-i âli diye tanımlanan yükseköğrenim mezunları ve hangi sınıfta olduğu fark etmesizin eğitime devam eden öğrencilerin tamamı bu çağrıya cevap vermek zorundadır. Sultani ve idadilerin mezunları istisnasız askere alınırken okula devam edenlerden son iki sene yani 11 ve 12. sınıflar askere çağrılmıştır. Daha sonra ihtiyaç arttıkça 10. sınıflar da mükellef tutulmuştur. Gayrimüslimlerin açtığı hususi mektepler ve yabancı devlet tebaasına ait veya doğrudan ecnebi devletlerin açtığı okulların öğrencilerinin de bu mükellefiyete tabii olmalarına rağmen buralardan fazla katılım olmadığı bilinmektedir. Savaşın yükü daha çok Müslüman tebaanın omuzlarına yüklenmişti. Kısa dönem askerlik süresi bir yıl olarak planlansa da savaş boyunca askerlerin terhisı geciktirilmiş hatta savaş bitene kadar terhis edilmeyeceklerine dair karar alınmıştı.⁵⁰

1913-1914 eğitim istatistiğine göre İstanbul'daki, Darülmualimin-i Âliye, Orman Mektebi, Halkalı Ziraat Mektebi, Ticaret Mektebi, Mühendis Mektebi, Kondüktör Mektebi gibi yüksekokulların sayısı, 16'sı Maarif Nezaretine, altısı diğer nezaretlere bağlı olmak üzere toplam olarak 22'dir. Bu okullardaki toplam öğrenci sayısı da 5522'dir. 1913-1914 eğitim döneminde mezun olanların sayısı ise 627'dir.⁵¹ Sekizi İstanbul'da faaliyet gösteren Sultanilerin ülke genelinde toplam sayısı 36'dır ve bu okullara 9134 Müslüman öğrenci kayıtlıdır. Bu öğrencilerden 136'sı diploma almıştır.⁵² İstan-

50 BOA, MV. 1916-116, (1333 R 09).

51 Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri*, Ankara 2000, s. 272.

52 M. Alkan, *a.g.e.*, s. 226.

bul'da mezun olanların sayısı ise 33'tür. İstanbul'da faaliyet gösteren sekiz Sultani, 600 kadar öğrencisini başta Çanakkale olmak üzere çeşitli cephe-
lere göndermiştir. Ülke genelinde idadilerin sayısı 59'dur. Darülfünunda
ise 1913-1914 eğitim döneminde mezun ve öğrencilerin sayıları şöyledi:⁵³

Fakülte	Toplam öğrenci	1913 mezunu	1914 mezunu
İlahiyat	318	54	33
Edebiyat	201	30	8
Fen	99	4	4
Hukuk	2201	506	189
Tıp sivil	592	76	84
Tıp askeri	306	22	31
Eczacı M.	129	11	11
Dişçi M.	54	28	48
	3900	731	408

Darülfünün ile birlikte bütün yüksekokullarda yaklaşık 10 bin kadar öğrencinin kayıtlı olduğu anlaşılmaktadır. Bunların tamamı potansiyel olarak seferberlik muhatabıdır. Sultaniler ise II. Meşrutiyetle birlikte yaygınlaşmaya başladığı için mezun vermeye henüz başlamışlardır. Bu okullarda son iki sınıfa (ilerleyen tarihlerde 10. sınıflara da) kayıtlı öğrenci sayıları net olarak bilinmemektedir. Ancak mezun sayıları son derece sınırlıdır. Öte yandan idadi ve sultani mezunları zaten büyük oranda yüksekokullara veya yurtdışına gitmektedir. Osman Kafadar ve Ahmet Esenkaya'nın verdiği bilgilere göre askeri okullar, mesleki teknik eğitim okulları, taşra medreseleri ve diğer yüksekokullarda öğrenci sayısı 45 bin civarındaydı ve bunların en az yarıya yakını askere alınmıştı.⁵⁴ Savaşa katılan diğer ülkelerde de durum farklı değildi ve öğrenciler, gönüllü veya zorunlu statüde askere alınmışlardı.⁵⁵

53 M. Alkan, *a.g.e.*, s. 269.

54 Osman Kafadar-Ahmet Esenkaya, "Çanakkale Savaşlarında Kaybedilen Eğitim Görmüş Nesiller Üzerine Düşünceler ve Öneriler," *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Sayı: 2, Mart 2004, s. 153-154.

55 İngiltere'de devlet okullarına devam eden öğrencilerin Birinci Dünya Savaşındaki rolü için bakınız: Steve Hurts, *The Public Schools Battalion in the Great War*, Pen & Sword Books, South Yorkshire 2007; Donald Hankey, *A Student in Arms*, New York 1917.

2 Ağustos 1914'te ilan edilen seferberlik⁵⁶ gereği kanunun kapsamı biraz daha genişletilerek 1887 ile 1894 tarihleri arasında doğan sekiz tertip tahsilli gençlik askere alınmıştır. İlk planda 20 ile 27 yaş arası eğitim görmüş kişiler askere çağırılmıştır.⁵⁷ Çanakkale Muharebelerinin devam ettiği günlerde rumi 1311 (1895) doğumluların muayene süreleri erkene alınarak askere alma yetkisi Harbiye Nezaretine verilmişti.⁵⁸ 23 Ağustos 1915'te rumi 1312 (1896) doğumlular da silah başına çağırılmıştır.⁵⁹ Cephelerde artan zayıatlar karşısında bir ay sonra (23 Eylül 1915'te) rumi 1313 (1897) doğumluların da celbine karar verilmişti.⁶⁰ Son iki tertip 19 ve 18 yaşlarındaki gençleri kapsamaktadır. Bu yaş grubunda doğrudan idadi ve sultani öğrencileri bulunmaktaydı.

Yüksek eğitim mezunu veya öğrencileri, sultani ve idadi mezunlarıyla bu okulların son iki sınıfının öğrencileri ve medrese öğrencileri arasındaki askerlik şartlarına sahip bütün gençler askere alındılar. Bu eğitimli genç nesil ordunun ihtiyacı olan genç subayları yetiştirme politikasının gereği olarak, belli bir program dahilinde eğitim gördükten sonra ihtiyat zabıt namzetleri veya ihtiyat küçük zabıt namzetleri olarak kıtalara tayin edildiler.⁶¹ Orduda yedek subay statüsünde görev yapan bu öğrenciler üstlerinin takdir ve tayinleri neticesinde takım ve bölük komutanlıkları vazifelerini icra etmişlerdi. 27 yaş üstü tahsilli gençler ise yedek subay olarak kabul edilmeyip doğrudan er statüsünde değerlendirilmiştir.

Öğrencilerle ilgili bu genel bilgiler verildikten sonra öncelikle darülfünun öğrencileri olmak üzere eğitimli gençlerin durumu hakkında kaynakların elverdiği ölçüde bazı tespitlerde bulunabiliriz.⁶²

56 BOA, HR. SYS. 2097-1-8, lef 28-29; BEO, 4303-322677; MV. 236-17; "Seferberlik," *Tanin*, 3 Ağustos 1914.

57 BOA, DH. İD 37-206 lef 36.

58 BOA, İ. DUİT. 76-12.

59 BOA, DH. İUM E-30-75 lef 16.

60 BOA, DH. İUM E-30-75 lef 12.

61 Mehmet Beşikçi, "İhtiyat Zâbiti'nden Yedek Subay'a: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Zorunlu Askerlik Kategorisi Olarak Yedek Subaylık ve Yedek Subaylar 1891-1930," *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı: 13, Güz 2011, s. 45-89.

62 Öğrencileri askere alındığı için eğitim öğretim faaliyetlerinin aksamasına taşradan bir örnek olarak da Balıkesir Sultanisi'ndeki durum için bakınız: Cemile Şahin, "Çanakkale Savaşları'nın Eğitim Öğretim Üzerindeki Etkisi: Karesi İdadisi ve Sultânisi Örneği," *SDÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 26, Ağustos 2012, s. 7-20.

İttihatçıların Osmanlı devlet ve toplumuna getirmek istedikleri yenileşme hareketinin önemli bir ayağı da eğitim alanıydı. II. meşrutiyetten itibaren toplumu yönlendirecek bütün kurumlar bu yenileşmeci gözle düzenlenmiş ve Türk modernleşmesine öncü olacak “yeni” neslin yetiştirilmesine hız verilmişti. Maarifte yapılan reform hareketleri içinde Darülfünunun ayrı bir yeri vardı. Yenileşme hareketleri savaş döneminde de hız kesmeden devam etmişti. Ama savaş bazı alanlardaki modernleşme çabalarını hızlandırırken bazılarını da yok etmişti. Darülfünun bunun en güzel örneğini sunmaktadır. Bir yandan öğrenci yokluğu yüzünden eğitim faaliyetleri durma noktasına gelirken bir yandan da Darülfünun bünyesinde dil, tarih, eski eserler, kadınların eğitimi, yükseköğretimde özerklik gibi çok önemli girişimler yapılmıştır. O günlerin canlı şahidi ve aynı zamanda üniversite hocası olan Ahmet Emin [Yalman] *Turkey in the World War* isimli eserinde bunları ayrıntılı olarak anlatmaktadır.⁶³

Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve savaş yıllarında Darülfünun teşkilatında önemli değişiklikler yapılmıştı. Kurulduğu tarihten itibaren uzun yıllar “şube” olarak adlandırılan üniversitenin birimlerine 1913’ten itibaren artık “fakülte” denmeye başlanmıştı. II. Abdülhamid zamanından beri Darülfünunun bir şubesi olan Ulum-ı Şeriye kısmı kapatılmış, Darülfünunda ders gören Ulum-ı Şeriye öğrencileri İslah-ı Medârisin Nizamnamesi⁶⁴ hükümlerine göre yeni açılan Darülhilafetil Âliye medreselerinin yüksek kısmına nakledilmişti.⁶⁵ Bu uygulama 1924’e kadar devam etmişti. Bu dönemde İlahiyat Şubesinin tam olarak ne zaman kapandığına dair bir bilgiyi Tedrisat-ı Âliye Dairesinin Darülfünuna gönderdiği kadro cetvellerinden tespit edebilmekteyiz. 14 Ekim 1915’ten itibaren geçerli olacak yeni teşkilatlanmada İlahiyat Fakültesi kadrosu gösterilmemiş ve buna şöyle bir açıklama getirilmiştir:

Darülfünun Hukuk, Fünun, Edebiyat ve Lisan Şubelerinin bu kere tanzim olunan kadroları ı Teşrin-i Evvel 1331’den [14 Ekim 1915]

63 Ahmed Emin, *Turkey in the World War*, Yale Univ. Press, New Haven, 1930, p. 224-230.

64 *Düstur*, II. Tertip, C.6, s.1325-1330; Zeki S. Zengin, *Medreseden Darülfünun’a Türkiye’de Yüksek Din Eğitimi*, Adana 2009, s.77, s.77-78.

65 Darülhilafe Medreseleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hamit Er, *Medreseden Mektebe Geçiş Sürecinde Darülhilafe Medreseleri*, İstanbul 2003, s. 21-113.

muteber olmak üzere leffen taraf-ı valalarına tisyâr kılındı. Bunların tedkikinden anlaşılacağı veçhile Darü'l-Hilafeti'l Âliye medresesi-nin küşâdı hasebiyle vücuduna lüzum kalmayan İlahiyat Şubesi lağv edildiğinden mezkûr şube müdavimlerinin Darülhilafe Medresesine devamları muktezi bulunmuş ve keyfiyet Meşihat'ül Âliye'ye arz edilmiştir.⁶⁶

Bu açıklamadan İlahiyat Şubesinin 1915-1916 eğitim yılı başında yani en geç 14 Ekim 1915 tarihinden önce kapatıldığı anlaşılmaktadır.

Edebiyat Fakültesi yönetiminde bir Lisan Fakültesinin faaliyete geçmesi de doğrudan doğruya savaş koşullarının ortaya çıkardığı bir husustur. Seferberlik gereği sınıfların boşaldığı Müslüman öğrencilerden sağlık problemi olmayanların neredeyse tamamı askere gittiği için fakülteler öğrencisiz kalmıştı. Aynı zamanda II. meşrutiyetten itibaren sayıları belirgin bir şekilde artan gayrimüslim ve yabancı öğrenciler bu fakültenin müdavimleri olmuştu. Çünkü bu öğrenciler çeşitli biçimlerde veya “bedel-i nakdi” ödeyerek askerlik yükümlülüğünden kurtulmuştu. 1910'da açılan El sine (lisanlar) Şubesi⁶⁷ 1915-1916 ders yılı itibarıyla fakülteye dönüştürülmüş ve ders programındaki yabancı dil ve öğretim üyesi sayısı artırılmıştı. Örneğin Çince, İtalyanca, Urduca, Rumca, Ermenice, Eski Yunanca ve Latince gibi yeni lisanlar eklenmişti.⁶⁸ Devam zorunluluğu olmayan ve üç seviyede dil eğitimi verilen fakültenin kadrosunu yine Edebiyat Fakültesi öğretim üyeleri oluşturmaktaydı. Bu fakülte ilk açıldığı dönemde öğretim süresi beş yıl

66 BOA, MF. ALY. 83-68, (1333 Z 5); ayrıca şubenin 1915 tarihinde kapandığına dair (talebe künye defterlerinden tespit edilen) bir bilgi için bkz. Zeki S. Zengin, *Medreseden Darülfünun'a Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*, s.77; 1924-1925 yılına ait Talebe Rehberinde İlahiyat Fakültesinin tanıtıldığı bölümde “İlahiyat Fakültesi'nin Tarihçesi” başlıklı yazıda “1331-1915 senesinde medreselerin yeni bir şekle ifragı ve birçok dersler ilave edilince hasıl olan istighnâya binaen Darülfünun Ulûm-ı Diniye Şubesi ilga ve talebesi bilahare Sahn namı alan Darülhilafe Medresesinin kısmı Âliyesine devredilmiştir” denilerek şubenin 1915'te kapatıldığı vurgulanmıştır. Bkz. T.C. *İstanbul Darülfünun Talebe Rehberi*, 1340-1341, Yeni Matbaa, İstanbul 1340, s. 104.

67 BOA, MF. ALY. 20- 85 (1328 N 13).

68 Nitekim Meclis-i Mebusan'da “Darülfünunda Almancadan başka yabancı dil okutulmuyor, Arabi Farisi lisanlarına önem verilmiyor” eleştirilerine 10 Şubat 1916 tarihli bütçe görüşmelerinin yapıldığı toplantıda Maarif Nazırı A. Şükrü Bey cevap vermiştir: Darülfünunda Arapça ve Farsça dersleri yanında Urduca, Hintçe hatta Çincenin bile okutulduğunu belirtmiştir. Bkz. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, İçtima Senesi: 2, C. 1, 28 Kanun-ı sani 1331, Ankara 1991, s. 540.

olarak düşünölmüştü. Ancak Lisan Faköltesi mütareke dönemi şartlarının getirdiğı sıkıntılar ve kadro dışı bırakılan öğretim üyeleri yüzünden daha mezun veremeden 1919'da kapatılmış, kapsamı küçöltölerek yerine Lisan Mektebi kurulmuş, ama yüksekökol sevisindeki bu kurumun da ömrü uzun sürmemişti. Daha dar kapsamlı bir programın uygulanması da Edebiyat Faköltesine devredilmişti.

Zeynep Hanım Konağı olarak bilinen ve II. meşrutiyetten itibaren Darülfünuna tahsis edilen konak, daha önce Balkan Savaşlarında hastane olarak kullanılmıştı.⁶⁹ Hastane ser tabipliğı Çanakkale Savaşlarının devam ettiğı günlerde, İstanbul'daki I. Kolordunun emri altında ve Hilâl-i Ahmer'in kontrolünde bulunan Darülfünün binasındaki 15 müstahdemin geceleri de dahil olmak üzere hastane hizmetlerinde istihdam edilmesini istemişti.⁷⁰ Darülfünün yönetimi 1914-1915 ders yılı imtihanlarının yaklaşmakta olduğundan ve hizmetlilerin zaten geç vakitlere kadar binada çalıştıklarından bahisle bunlardan sadece yedisinin hastane işleri ile meşgul olmasına izin vermişti.⁷¹

Zeynep Hanım Konağı'nın hastane olarak kullanıldığı dönemde binanın pencerelerinden bir kısmı kırıldığından bunların bedellerini Harbiye Nezaretinden tahsil etmek isteyen Darülfünün yönetimi gerekli girişimleri yapmıştı.⁷² Bina tadilatının yetişmemesi nedeniyle 1915-1916 eğitim öğretim yılında derslere ancak ekim ayının sonlarında başlanmıştı.⁷³

TIP FAKÖLTESİ

Haydarpaşa'da faaliyet gösteren Tıp Faköltesi, Darülfünün fakölte-leri arasında yer alan, askeri ve sivil olmak üzere iki çeşit öğrenci mezun eden bir kurumdu. Kadırğa'da faaliyet gösteren eczacı ve dişçi mektepleri de Tıp Faköltesinin yönetimi altında ayrı bir müdür tarafından idare edilmekteydi. Şüphesiz Dünya Savaşından en fazla etkilenen kurum Tıp Faköltesi ve personeliydi. Aynı şekilde öğrenciler de orduda, hastanelerde ve

69 BOA, MF. ALY. 40-105; MF. ALY. 48-122; MF. ALY. 83-32.

70 I. Kolordu Kumandanlığının 22 Mayıs 1915 tarihli yazısı için bakınız: BOA, MF. ALY. 80-10, lef 1.

71 Maarif Nezaretinin 23 Mayıs 1915 tarihli yazısı için bakınız: BOA, MF. ALY. 80-10, lef 3.

72 BOA, MF. ALY. 83-32, (1333 Za 26).

73 BOA, MF. ALY. 83-32, (1333 Za 26); MF. ALY. 83-68, (1333 Z 5).

sıhhiye müfettişliklerinde çeşitli rütbelerde sıhhi personel olarak istihdam edilmişlerdi. Fakültenin askeri kısmının görevi zaten ordunun tabip subay ve diğer sağlık ihtiyaçlarını karşılamaktı. Fakülte öğretim kadrosunda askeri hekimler ve tabip subaylar da görev almaktaydı. Seferberliğin ilanını müteakip Tıp Fakültesi ihtiyat hastanesi olarak hazırlanmıştı.⁷⁴ İlk planda kapasitesi 700 yatak olarak tespit edilmişti.⁷⁵ Hastanede çoğu Balkan Savaşı gazilerinden 20 kadar hasta ile fakültenin hizmetleriyle ilgilenen 160 kadar hasta bakıcı ve hademe bulunmaktaydı.⁷⁶ İlerleyen günlerde hastanenin yatak kapasitesi artırılmıştı.

Savaş başladığında mevcut öğrencilerden son sınıfta olanlar zabıt vekili, dördüncü ve üçüncü sınıf öğrencileri başçavuş muavini, ikinci ve birinci sınıflar çavuş rütbesi ile zabıt namzedi (subay adayı) olarak istihdam edildiler. Bunlar içinde askeri öğrenciler muvazzaf, diğerleri ihtiyat olarak görevlendirildiler.⁷⁷ Savaş sırasında gösterecekleri başarıya göre ilgili kanunlar mucibince rütbe almışlardı. Savaşın başlamasıyla tıbbiyeli öğrenciler, asistan, muallim ve diğer kadrolardaki hocalarıyla birlikte aske-re alınmış ve çeşitli cephelerde sıhhi hizmetlerde ve hastanelerde istihdam edilmişlerdi. Tıp Fakültesi personel ve öğrencilerinin silah altına alınması nedeniyle 1914-1915 eğitim öğretim döneminde faaliyetine ara vermek zorunda kalmıştı.⁷⁸ Bu arada 1914-1915 eğitim öğretim döneminde muhtemelen seferberlik muafiyetlerinden faydalanan veya henüz yaşı tutmayan bazı gayrimüslim öğrencilerin mezun olduğu da anlaşılmaktadır.⁷⁹ Savaş nedeniyle artan sıhhi personel ihtiyacını karşılamak için fakültede eğitimin tekrar başlaması bir zorunluluktur. Bu durumun farkında olan idareciler eksikler olsa da 1915-1916 eğitim döneminde eğitime tekrar başlamıştı. Nitekim, Tıp Fakültesi reisinin 5 Ekim 1915'te Maarif Nezaretine gönderdiği bir yazıda "Bu sene müsaade edilirse Tıp Fakültesi tedrisatına birinci ve ikinci sınıflarda düzenli olarak, daha yukarı sınıflar için ise kısmen başla-

74 A. Süheyl Ünver, *Birinci Cihan Harbinde Tıp Fakültesi*, İstanbul 1952, s. 3.

75 Lokman Erdemir, *Çanakkale Savaşı*, s. 346-347.

76 BOA, MF. MKT. 1201-8, (1332 L 14).

77 Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, C. 2, İstanbul 1976, s. 121.

78 BOA, MF. MKT. 1201-8, (1332 L 14).

79 İsmail Sabah, a.g.t., s. 72.

nacağı” bildiriliyordu.⁸⁰ Hilâl-i Ahmer Cemiyeti ile yapılan yazışmalarda ise fakültenin teşrin-i evvel (ekim) başında eğitime başlayacağı belirtilmişti.⁸¹ Bu planlamadan da anlaşıldığı üzere fakülte yönetimi eksikleri olmasına rağmen tıp eğitimine başlamak istediğini bildirmekteydi. Dolayısıyla Tıp Fakültesinde eğitime 1916 Ekiminde başlandığı bilgisi doğru değildir. Aynı şekilde fakültenin savaş boyunca hiç mezun vermediğine dair iddialar da belgelere dayanmamaktadır. Yazının devamında maişet problemi yaşadıkları ve zor durumda oldukları için onları teşvik etmek üzere öğrencilerin Haydarpaşa civarında gayrimüslimlerce terk edilen hanelerin birinde ikamet etmelerine müsaade edilmesi talep edilmekteydi.⁸² Fakülte aynı zamanda hastane olarak da hizmet verdiği için kalacak yer problemi vardı. Öğrenciler zaman zaman aç kalma tehlikesi ile karşı karşıya kalıyorlardı. Kemal Özbay *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri* adlı kitabında şunları belirtmiştir:

Memleketin iktisadi durumu bozulmuş, açlık ve sefalet her gün biraz daha artmıştır. Okul müdürleri yokluk içinde yürütülmesine çalıştıkları bu kurumun bu ıstıraptan kurtarılması için ellerinden geleni esirgememiş bir şeyler yapmaya çalışmışlardı. (...) Öğretim hayatı ıstırap, yiyecek önemli bir problem olmuştu. Yemekler kandil yağları ile pişirilmiş ekmekler süpürge tohumu karışımından yapılmıştı. Ağır tıp tahsilini dört yılda bitirmek zorunluluğunda bırakılan ve başlıca gıdasını bu ekmekten bekleyen öğrenciler açlıktan Kadıköy, Acıbadem taraflarındaki köşklerin bahçelerinde bekçilerle kavgaya ederek sebze ve meyve toplamak zorunda kalmışlardı. Noksansız gıda yüzünden bir yılda 20’ye yakın öğrenci vereme yakalanmıştı. (...) Savaş sonlarına doğru Çanakkale’den elde edilen ganimet mallardan depolarda bulundurulmuş konserve ve tuzlu gıdaların bir kısmı okullara dağıtılınca, yiyecek işi biraz ferahlaşmıştı.⁸³

80 BOA, MF. ALY. 83-35.

81 Kızılay Arşivinden elde edilen bir belge için bakınız: İsmail Sabah, a.g.t., s. 73-74.

82 BOA, MF. ALY. 83-35.

83 Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, C. 2, s. 122.

Seferberlik günlerinde silah altına alınan Tıp Fakültesi et tedarikçisi Lütü Efendi'nin koyunlarına da ordu tarafından el konulmuş, bu durum hastane haline getirilen binada mevcut hastalar için 46 kilo kadar ete ihtiyaç olduğu için el konulan koyunların iadesi Harbiye Nezaretinden talep edilmişti.⁸⁴

Sivil öğretim üyelerinin birçoğu silah altına alınmıştı. 1915 ortalarında fakülteden gönderilen bir çizelgede 29 yaş üstü ve bedel-i nakdi harici çeşitli nedenlerle silah altına alınmaktan istisna tutulan sadece 16 öğretim elemanı bulunmaktaydı ve bunların da beşi muvazzaf subay kadrosundaydı.⁸⁵ Tıp Fakültesi kadrosu diğer fakültelerden fazla⁸⁶ olmasına rağmen orduda görevlendirilenlerin⁸⁷ sayısı o kadar fazlaydı ki fakülte meclisi reisliği için yapılan oylamada yeterli çoğunluk sağlanamadığından seçim yapılamamış ve fakültenin vekâleten idaresi kararlaştırılmıştı.⁸⁸

HUKUK FAKÜLTESİ

Hukuk Fakültesi II. meşrutiyetten sonra en fazla öğrenciye sahip ve en fazla ilgi gören fakülteydi, savaşın başında da fakülteye kayıtlı yaklaşık iki binin üzerinde öğrenci bulunmaktaydı.⁸⁹ Savaş yıllarında fakülte reisliği görevini ifa eden hukukçu Ahmet Selahattin Bey, kendi fakültesinden askere giden 1650 gence vesika verdiğini belirtmektedir. Bu öğrencilerden üç yüz kadarının döndüğünü bir o kadarının da esir düştüğünü geri kalan binden fazla hukuk öğrencisinin de cephelerde şehit olduğunu belirtmiştir.⁹⁰

Yine Erzurum bölgesinde görevli bir polis memurunun aynı zamanda hukuk 3. sınıf öğrencisi olan Nami Efendi'nin eylül imtihanlarının yapılıp yapılmayacağını sorduğu dilekçesine 1914-1915 eğitim öğretim

84 "Çok acil" kodlu ve 15 Ağustos 1914 tarihli Maarif Nezaretinin yazısı için bakınız: BOA, MF. MKT. 1200-27, (1332 N 23).

85 Tıp Fakültesi reisliği tarafından hazırlanan ve seferberlikten istisna tutulan öğretim elemanlarının isimleri için bakınız: BOA, MF. ALY. 80-32.

86 Savaş başlangıcında fakülte kadrosunda 90, Eczacılıkta 15, Dişçilikte dört olmak üzere toplam 109 öğretim elemanı bulunmaktaydı, M. Alkan, a.g.e., s. 270.

87 Neşet Ömer, Derviş ve Asaf Paşalar gibi meşhur tıpçıların orduda görevlendirilmesi hakkındaki izin yazıları için bakınız: BOA, MF. ALY. 78-52.

88 BOA, MF. ALY. 77-116.

89 1913-1914 istatistiğine göre Hukuk Fakültesinde 1644 Müslüman ve 557 diğerleri olmak üzere toplam 2201 öğrenci kayıtlıdır. M. Alkan, a.g.e., s. 269.

90 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. 3, İletişim Yay., İstanbul 2000, s. 261.

döneminde tedrisat icra edilmediği için imtihanların yapılmasına da imkân olmadığı şeklinde cevap verilmişti.⁹¹

Seferberlik emri karşısında bazı öğretim elemanları ve memurlar mazeret bildirmişlerdi. Hukuk Fakültesi öğretim üyelerinden ticaret-i berriye muallimi Ali Kemal Bey (d. 1295-Selanik), iktisat ve maliye muallimi Fazıl Bey (d. 1302-Selanik) ve fakülte kâtiplerinden Abdülvahap Efendi (d. 1301-Gostivar), muhacir olduklarını belirterek askerliklerini tecil ettirmişlerdi.⁹²

FEN FAKÜLTESİ

Edebiyat Fakültesi ile birlikte Zeynep Hanım Konağı'nda faaliyet gösteren Fünun Fakültesi, Tabiiyat ve Riyaziyat şeklinde iki farklı diploma vermekteydi. 1915-1916 eğitim öğretim yılından itibaren yeni teşkilat gereği bölüm sayısı artmıştı. Yeni teşkilat gereği Darülmualimin-i Âliye'nin yüksek kısım öğrencileri derslerini Darülfünun Fen ve Edebiyat Fakültelerinde görmekte idiler. Edebiyat Fakültesi ile birlikte ortak pedagojik derslerin de yer aldığı bir program takip edilmekteydi. Fen ve Edebiyat Fakültesi mezunları genel itibarıyla muallimlik mesleğinde istihdam edilmekteydiler. Taşra merkez okullarında öğretmene büyük ihtiyaç olduğu için bu öğrencilerin tahsillerini tamamlamaları teşvik edilmişti. Darüлмаualliminde yatılı olarak kalan ve seferberlik muafiyetinden yararlanan öğrencilerin ağırlıkta olduğu bir grup dersleri takip etme ve eğitimlerini tamamlama imkânını bulmuştur. Sayıları son derece sınırlı olan bu öğrenciler genelde Rum ve Ermeni cemaatindendir.

EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Ziya Gökalp, Köprülüzade Fuad, Faik Sabri, İsmail Hakkı, Necib Asım, Babanzade Ahmed, Akçuraoglu Yusuf, Ahmed Ağayef, Mehmet Şemseddin (Günaltay) gibi önemli bilim adamlarını kadrosunda barındıran Edebiyat Fakültesi savaş yıllarında Laleli'de bulunan Zeynep Hanım Konağı'nda eğitim öğretim faaliyetlerini devam ettirmişti. Bu dönemde fakülte müdürlüğü görevinde Mahmud Zarif Bey bulunmaktadır.⁹³

91 BOA, MF. ALY. 82-53, lef 2.

92 BOA, MF. ALY. 79-40, lef 1.

93 Darülfünun Edebiyat Fakültesi hakkında geniş bilgi için bakınız: Mustafa Selçuk, *İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi (1900-1933)*, Atam Yay., Ankara 2012.

Edebiyat Fakültesi Meclisi zabıt ceridelerinde aslında savaşın etkisini net olarak görebilmekteyiz. 1914 ve 1915 yıllarına ait Edebiyat Fakültesi Meclis-i Müderrisin toplantılarının zabıtları kaybolmuş ve kayda geçirilememiştir. Bu yıllara ait bazı toplantıların özetleri verilmiş, bazıları ise hiç yoktur. Örneğin 21 Şubat 1331 [5 Mart 1916] ile 9 Kanun-ı sani 1332 [22 Ocak 1917] tarihleri arasındaki on aylık dönemin kayıtları bulunmamaktadır. 1332-1333 (1916-1917) ders yılı zabıtlarının bulunduğu sayfanın başına eklenen “ihtar”da bu kayıplara dair bir açıklama getirilerek iki yıllık süre boyunca zabıtların zamanında deftere kaydedilemediği ve bazı müsveddelerin kayıp olduğu belirtilmiştir.⁹⁴

Ekonomik sıkıntılar yayın faaliyetlerini de kesintiye uğratmıştı; mürekkep yokluğundan dolayı⁹⁵ *Edebiyat Fakültesi Mecmuası* ve kâğıt yetersizliğinden dolayı⁹⁶ *İçtimaiyat Mecmuası* bir süre basılamamıştı. Aynı şekilde Matbaa-ı Amirede basılan ders formalarında gecikmeler yaşanmıştı.⁹⁷ Öğretim üyelerinin en temel ihtiyaçları olan kahve ve su ücretleri bile idare tarafından karşılanamamış ve hocaların maaşlarından otuzar kuruş kesinti yapılmıştı.⁹⁸ Soğuk kış günlerinde öğretim üyelerine ve fakülte personeline odun kömür yardımı yapılmış, darülmesailerin ısıtılmasında tasarruf yapılması tavsiye edilmişti.⁹⁹ Avrupa’dan ve diğer ülkelerden sipariş edilen ders araç ve gereçlerinde gecikmeler yaşanmıştı.

Edebiyat Fakültesinde öğrenciler gibi idareciler, memurlar¹⁰⁰ ve öğretim elemanları da silah altına alınmıştı. Öğretim üyelerinin birçoğu askerlik problemi yaşamış ve cepheye çağırılmıştı. Bazı öğretim üyeleri çeşitli mazeretlerle durumunu tecil ettirmişti.¹⁰¹

Tarih-i İslam muallimi Halim Sabit Efendi (d. 1299), muhacir olduğu için muaf tutulmuştu. Arapça muallimi Bağdatlı Fehmi Bey (d. 1288) yaş

94 İDF. EF. MMZD-II, Z.N.1, 9 Kanun-ı sani 1332.

95 *İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesi Meclis-i Müderrisin Zabıt Defteri, 2.defter [İDF. EF. MMZD-II], Z.N.5, 6 Şubat 1332.*

96 İDF. EF. MMZD-II, Z.N.8, 28 Şubat 1334-1918.

97 İDF. EF. MMZD-II, Z.N.9, 22 Nisan 1334-1918.

98 İDF. EF. MMZD-II, Z.N.2, 16 Kanun-ı sani 1332.

99 BOA, MF. ALY. 114-18, (1336 Ca 28).

100 BOA, MF. ALY. 80-47, (1333 B 22).

101 BOA, MF. ALY. 79-40, (1333 C 20), lef 3.

haddinden tecil edilmişti.¹⁰² Arapça muallimi Şevket Bey (d. 1288) maluliyetine binaen Aksaray askerlik şubesinden sağlık raporu almıştı. Tarih-i umumi muallimi Ahmed Ağayef (d. 1285-Kafkasya) muhacir olduğu için muaf tutulmuştu. Tarih-i Asrı Hazır muallimi Yusuf Akçura'nın (d. 1299) seferberlik müddetince ihtiyat erkânı harp yüzbaşılığı rütbesi bulunmaktaydı ve "irade-yi seniyye" ile muaf tutulmuştu. Coğrafya müderrisi Faik Sabri Bey (d. 1298), Temmuz 1330-1914 celp döneminde Üsküdar Ahz-ı Asker Şubesi sağlık kurulundan rapor alarak askerliğini tecil ettirmişti. Türk Edebiyatı müderrisi Fuad Bey (d. 1306) bedel-i nakdi ödeyerek silah altına alınmaktan kurtulmuştu.¹⁰³ Savaşın ilerleyen yıllarında Harbiye Nezareti öğretim üyelerini takip etmeye devam etmiş ve askerlik mevzuunu daima gündeme getirmişti. 1917 ortalarında Edebiyat Fakültesi mensubu altı öğretim elemanının durumu Darülfünundan sorulmuştu. Bunlardan Tarih muallimi M. Arif Bey'in Tarih-i Osmani Encümeni vazifesinden dolayı istisna edildiği, Farsça muallimi Abdulkadir Nuri Efendi'nin ise elinde "ihraç" tezkiresi bulunduğu ve bu şahısların öğretim üyesi oldukları için fakülte idaresi tarafından "tecil edilmesi lazım geleceği" belirtilmişti.¹⁰⁴

Maarif Nezaretinin eğitimin aksamaması için bazı öğretim elemanları hakkında tecil ve tehir talepleri Harbiye Nezareti tarafından "ahval-i hazıranın arz ettiği ehemmiyet hasebiyle caiz görülmemiş" gerekçesi sunularak reddedilmiş ve öğretim elemanlarının askerlik durumlarıyla ilgili sık sık çizelgeler hazırlanmış ve silah altına alınmama nedenleri izah edilmişti.¹⁰⁵

Maarif Nezaretinde müşavir olarak istihdam edilen Prof. Dr. Franz Schmidt, Almanya'da da öğretim üyelerinin silah altına alındığı ve birçoğunun da savaş meydanlarında zayii olduğunu söylemiştir:

Hali hazırda Almanya harp ile meşgul olduğundan profesörlerin intihabı hususunda bazı müşkülata tesadüf olunmuştur. Zira birçok genç Alman âlimleri harp meydanlarında bulunmaktadır. Birtakımları dahi yaralanmış veyahut telef olmuştur.¹⁰⁶

102 BOA, MF. MKT. 1224-71, (1331 C 10); MF. MKT. 1225-35, (1331 C 26).

103 BOA, MF. MKT. 1235-75, (1336 Za 24).

104 BOA, MF. MKT. 1228-119, (1335 Za 9).

105 BOA, MF. MKT. 1222-13, (1335 Ra 17), lef 4.

106 BOA, MF. ALY. 84-46, (1333).

Edebiyat Fakültesi, savaş yıllarındaki mali problemlerini öğretim üyelerinin ve idari personelin fedakârlığıyla aşmaya çalışmıştı. Ancak aşılama-yan problem; sınıflardaki öğrencilerin giderek azalmasıdır. Bundan dolayı fakültede öğrenime bir süre öğretim üyelerinden daha az sayıda öğrenciyle devam edilmişti. Öğrenci yokluğundan dolayı yeni açılan kürsüler boş kalmış, Almanya'dan getirilen müderrislerden bu nedenle faydalanılamamıştı.

Savaş başladıktan sonra yüksekokullardaki bütün Müslüman öğrenciler cepheye koşmuşlardı. Geriye sadece, gayrimüslim, yabancı ve askerliğe elverişsiz öğrenciler kalmıştır. Darülfünuna giriş şartlarında yapılan hafifletmelere rağmen Darülmualimin öğrencileri dışında fakülteye neredeyse hiç öğrenci gelmemiştir. Felsefe Bölümü öğretim üyelerinden M. Emin (Erişirgil) bu dönemde Felsefe Şubesinde sadece iki öğrencinin bulunduğunu belirtmektedir.¹⁰⁷

İnceleme imkânı bulduğumuz Edebiyat Fakültesi arşivindeki talebe kayıt ve künye defterlerinden savaşın fakülteye ve dolayısıyla eğitim sisteminde etkilerini açık şekilde tespit edebilmekteyiz. Maalesef benzeri kayıtlar diğer fakülte ve okullarda ya mevcut değil ya da araştırmacıya açık olmadığından karşılaştırma imkânı bulunmamaktadır.

Kayıtlı öğrenci sayılarının giderek azalmasını künye defterlerinden takip edebilmekteyiz. Savaş dönemi mezunları arasında yer alması gereken 1911, 1912, 1913, 1914 ve 1915 girişlilerin künye bilgileri; yaşanan sıkıntıyı en iyi şekilde göstermektedir. Rumi 1327 [1911], 1328 [1912] ve 1329 [1913] yılları arasında fakülteye kayıt olanların künyesinin tutulduğu *Darülfünun Edebiyat Şubesi Künye Defterinde*;¹⁰⁸ öğrencilere birden 74'e kadar numara verilmiş ve fakülteye 74 öğrenci kaydedilmiştir. Bu öğrencilerden sadece 14'ü eğitimlerini tamamlayabilmiştir. Üstelik 14 kişinin dördü de mütareke döneminde

107 M. Emin Erişirgil, "Ziya Gökalp," *Ülkü*, Sayı: 55, İstanbul, Kanun-ı sani 1944, s. 2.

108 *Darülfünun Edebiyat Şubesi Künye Defteri* (1329-1330) isimli defter; İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Arşivinde yer alan künye defterleri içinde en erken tarihli bilgileri içermektedir. Edebiyat Şubesi için bu defterden daha eskisi bulunmamaktadır. Örneğin II. Abdülhamid ve II. meşrutiyet devrinin ilk yıllarına ait verileri içeren defterler yoktur. 1-74 arası kayıtların yer aldığı ve öğrencilere "cedit" (yeni) numaralar yanında atık (eski) numaraların da belirtilmesinin sebebi çalışmamızın ikinci bölümünde bahsettiğimiz 1911'de Darülfünunda çıkan yangında bazı evrakların zarar görmüş olmasıdır. Bkz. İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Arşivi: *Darülfünun Edebiyat Şubesi Künye Defteri* (1329-1330), nr. 1-8/4 (15).

mezun olmuştur. Geri kalan altmış kişinin fakülteyle ilişkisi kesilmiştir. Bu öğrencilerin büyük bir kısmının cepheden dönemmediği anlaşılmaktadır. Yine 1912, 1913, 1914, 1915 ve daha sonraki yıllarda fakülteye kaydolmuş öğrencilerin künyelerinin yer aldığı *Darülfünun Ulum-ı Edebiye Şubesi Künye Defteri-II* isimli ikinci defterdeki öğrencilerin durumu daha kötüdür. Çünkü 75-94 arasında kayıtlı 20 öğrenciden; sadece bir kişi 1919'da mezun olabilmıştır. Diğer 19 öğrencinin devamsızlıktan dolayı kayıtları silinmiştir. Savaş dönemi kaydolan öğrencilerin de yer aldığı bu defterde 75-166 arası numaraların tahsis edildiği toplam 74 öğrenci künyesi bulunmaktadır. 74 kişiden yukarıda bahsettiğimiz bir öğrenci de dahil olmak üzere ancak 20 kişi müta-reke ve cumhuriyet dönemlerinde mezun olmayı başarabilmiştir. Geri kalan öğrencilerin devamsızlıktan dolayı kayıtları silinmiştir.¹⁰⁹

Bu iki künye defterindeki veriler kısmen eksiktir. Çünkü kayıtlı öğrenci sayılarının daha fazla olduğu istatistik cetvellerinden anlaşılmaktadır. 1913'te bütün sınıflarda toplam 266 öğrenci, 1914'te ise mezun olanlar çıkartılıp ve yeni gelenler eklendiğinde mevcudun 201 olduğu görülmektedir. Yeni kayıtlarla birlikte her yıl ortalama iki yüz kadar öğrenci olması gerekirken bu rakam savaşın yeni cephelere yayılmasıyla bir anda tek haneli rakamlara kadar gerilemiştir.¹¹⁰

Savaşın son senesi olan 1918'e gelindiğinde Türk Lisaniyatı, Elsine-yi Samiye Lisaniyatı ve Tarih-i Kadim, Avrupa Tarihi, Arabi, Farisi, Fransızca, Almanca ve İngilizce bölümleri kayıtlı öğrenci olmadığından dolayı açıl-mamıştı. Sadece Darülmualimin talebesine yönelik Fransızca ve Almanca dersleri sürdürülmüştü.¹¹¹ Oysa savaş yıllarında fakültenin öğretim ele-

109 *Darülfünun Ulum-ı Edebiye Şubesi Künye Defteri-II* isimli defterde 1911-1919 arası kayıtlar yer almaktadır. 130 numaradan sonra sadece çift numaralar erkek öğrencilere tahsis edilmiş, 131, 133, 135 gibi tek numaralar ise farklı bir defterde kız öğrencilere verilmiştir. Bu yüzden 75-166 arası 91 numara yer alması gerekirken toplam sayı yine 74'tür. Bkz. İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Arşivi: *Darülfünun Ulum-ı Edebiye Şubesi Künye Defteri – II* (1329-1330), nr. 1-8/5 (16).

110 1913-1914 yıllarında Edebiyat Şubesine kayıtlı öğrencilerin hangi millet ve mezhepten olduklarına dair ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri*, s. 269.

111 Maarif Nezareti her yarıyıl sonunda öğrenci yoklama listelerini fakültelerden talep etmekteydi. Edebiyat Fakültesi müdüriyeti yukarıda adı geçen zümrelerin hiç öğrencisi olmadığını ve diğer zümre-ler için de derslerin yeni teşkilat gereğince çalışma odalarında müderrislerin kontrolünde yapıldığını, dolayısıyla ayrıca yoklamaya gerek görülmediğini bildirmiştir. 26 Mart 1334-1918 tarihli müdüriyet-i umumiye'nin nezarete yazısı için bkz. BOA, MF. ALY. 115-83, (1336 B 20), lef 2-3.

manı sayısı yabancı müderrisler ve muavinlerle birlikte altmışı geçmişti. Bu sayı Darülfünun tarihi boyunca fakültenin ulaştığı en geniş akademik kadro sayısıdır.¹¹² Ancak ne yazık ki fakültenin toplam kayıtlı asli öğrenci ve mezun sayıları bu rakama ulaşamamıştır. Tarihte örneğine az rastlanacak şekilde bu dönemde; bir eğitim kurumunda akademik personel sayısı öğrencilerden daha fazladır.

Öğrenci yokluğu özellikle Alman müderrislerin konferans vermek, kitap yazmak gibi farklı alanlarda yoğunlaşmalarını sağlamıştı. Sınıflarda bulunan az sayıdaki öğrencileri bir dershanede toplayıp bütün birinci, ikinci ve üçüncü sınıflara ortak dersler veren Alman müderrisler arta kalan zamanlarda çalışma odalarında vakit geçirmiştir. Mecliste uzun süren ilmi-teorik tartışmalara zemin oluşturan Alman müderrisler, toplantılara da eksiksiz katılmayı ihmal etmemişlerdir.¹¹³

ERMENİ MUALLİM, MEMUR VE ÖĞRENCİLERİN DURUMU

Çanakkale Savaşlarının devam ettiği aylar aynı zamanda hükümetin Ermenilere karşı bazı önlemler aldığı ve Ermeni vatandaşlarını yerlerinden göçe zorladığı zaman dilimine denk gelir.¹¹⁴ Devlet idaresinde görevli memurlar da bu kararlardan etkilenmiştir.

Dahiliye Nazırı Talat Bey, 29 Nisan 1915 tarihli bir yazı ile Ermeni komitelerinin uzun bir süreden beri hükümete karşı tutumları ve Doğu Anadolu'da çıkardıkları isyanlardan bahsederek Ermeni memurlara karşı devletin beslediği iyi duygulara rağmen bu memurların çoğunun “hüsnü vazifeden ziyade azim-i milliye ile hareket eden komite mensubu olduk-

112 BOA, MF. ALY. 84-54, (1333) lef 1; MF. ALY. 134-126 (1337 Ş 16); MF. ALY. 172-11, (1341 S 12), lef 14; MF. ALY. 106-35, (1335 L 19). Ayrıca karşılaştırma için bkz. Cengiz Orhonlu, “Edebiyat Fakültesi'nin Kuruluşu ve Gelişmesi (1901-1933) Hakkında Bazı Düşünceler,” *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, İstanbul 1973, s. 64.

113 Dönemin Meclis-i Müderrisin reisi Halid Ziya, müstehzi bir edayla onların “kemal-i sadakatle” meclise katıldıklarını söylemiştir: “Alman müderrisler, başka yapılacak bir işleri olmadığından meclis müzakerelerinde daima kemal-i sadakatle hazır bulunurlardı. Riyaset mevkiinin sağ tarafında bir yarım halka teşkil ederler ve susarlardı.” Bkz. H. Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, (Haz. Özmel Akın) İstanbul 2003, s. 725.

114 1915 Ermeni olayları hakkında geniş bilgi için bakınız: Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri*, Atam Yay., Ankara 2009; Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*, TTK Yay., Ankara 2005; Recep Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)*, Toplumsal Dönüşüm Yay., İstanbul 2005; Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, BKY Yay., İstanbul 2004.

larını” belirtmiş ve yaşanan acı tecrübelerin de dikkate alınarak Maarif Nezareti bünyesinde görevli bulunan bütün Ermeni memurlar hakkında amirlerinden de görüş alınarak görevden uzaklaştırılması gerekenlerin tespit edilerek gereğinin yapılmasını istemişti.¹¹⁵

Dahiliye Nezaretinin “mahrem” kodlu yazısı üzerine Maarif Nezareti 1 Mayıs 1915’te şifre ile bütün vilayetlere bir genelge göndermiş ve “Memurîn-i maarif meyanında Ermeni var ise bunların ahvâl-i hususiye ve efkârı siyasilerine nazaran devam-ı memuriyetlerinin caiz olup olmayacağı hakkında” maarif müdürlüklerinden görüş istemişti.¹¹⁶

Ermeni memurların maarif idarelerinden ve Ermeni muallimlerin mekteplerden uzaklaştırıldığına dair bilgiler mevcuttur. Burada bu konu ile bağlantılı olarak devletin iç güvenlik birimlerinin okullardaki öğrencileri de takip ettikleri görülmektedir. Darülmuallimin-i Âliye son sınıf öğrencisi olup eğitimlerini Darülfünun Fen ve Edebiyat Fakültelerinde gören ve Darülmualliminde yatılı kalan öğrencilerle ilgili detaylı raporların tutulduğu anlaşılmaktadır.

Dahiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdür-i Umumisi İsmail Canbolat Bey tarafından bizzat Maarif Nazırı Ahmed Şükrü Bey’in şahsına özel gönderilen “mahrem” yazıda Edebiyat ve Tabiiyat üçüncü sınıfta kayıtlı sekiz talebe hakkında önemli bir kaynaktan ve “cidden calib-i dikkat” bazı “ihbar” notları paylaşılmış ve nazır bey efendiden gereğinin yapılması talep edilmiştir. Ancak sene sonu geldiğinde bu öğrenciler hakkında “dedikodu” cinsinden bu ihbarlar nedeniyle bir işlem yapılmadığı ve öğrencilerin mezun edildikleri görülmektedir.

MAAŞLARIN ZAMANINDA VE TAM OLARAK ÖDENMEMESİ, YAŞANAN PROBLEMLER

Darülfünunun bütün fakülteleri savaş yıllarında büyük zorluklar çekmişti. Savaş alanı genişledikçe ve süresi uzadıkça mali sıkıntılar artmış, memurların maaşları aylarca ödenememişti. Özellikle 200 kuruş civarında çok düşük ücretle çalışan müstahdemlerin durumu içler acısıdır. Bazıları

115 BOA, MF. MKT. 1208-38, (1333 C 16), lef 1.

116 BOA, MF. MKT. 1208-38, (1333 C 16), lef 2.

cepheden gelen yaralı askerleri evlerinde misafir eden müstahdemler şehirde baş gösteren “ğılayı isâr” (kıtlık) sebebiyle ve maaşlarının ödenmemesi yüzünden zor günler yaşamışlardı. Darülfünun Müdürü Salih Zeki Bey (Riyaziye), nezaretten “pek ziyade zaruret çekmekte ve şayan-ı merhamet bir hal-i perişaniyeye duçar olan” bu insanların zaruri ihtiyaçlarını karşılamak üzere birikmiş maaşlarından iki aylığının ödenmesini talep etmişti. Maarif Nezareti konuyu ancak Maliye Nezaretine iletmekle yetinmiş ve bu konuda bir şey yapılamamıştı.¹¹⁷

Savaş yıllarında öğretim üyeleri yarım maaş alıyorlardı, bazı dönemler bunu da alamayıp maaşlarını geriden takip ediyorlardı. Bu yüzden çok zor durumda kalan kalabalık nüfusa sahip ailelere yakacak ve gıda yardımı yapılıyordu. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Muallimi Akçuraaoğlu Yusuf, üç farklı kurumda ders vermesine rağmen eline ayda 473 kuruş geçtiğini ve müderrislikten başka geliri olmadığı için geçim sıkıntısı çektiğini belirterek, hiç olmazsa birikmiş maaşından bir miktar ödeme yapılırsa temel ihtiyaçlarını karşılayabileceğini söylemişti.¹¹⁸ Yine aynı bölümden Almanca Muallimi Cemil Bey ise evleneceğini belirterek birikmiş maaşlarının ödenmesini talep etmişti.¹¹⁹ Tarih-i Osmani Muallimi Efdalüddin Bey de geçim sıkıntısı çektiğini söyleyerek kendisine yeni ders açılmasını teklif etmişti.¹²⁰ Bu dönemde Edebiyat Fakültesinde İctimaiyat kürsüsünde Ziya Gökalp ile birlikte çalışan muallim muavini Ahmed Emin [Yalman] hatıralarında savaş günlerinde yaşadığı mali sıkıntıları anlatmaktadır:

Sonra bir de şu mesele vardı: Harbin başında bütün maaşlar, esaslı bir tasarruf tedbiri diye yarım olarak veriliyordu. Kesintilerle beraber elime 400 kuruş kadar geçiyordu. Hâlbuki talebelik zamanında

117 BOA, MF. ALY. 81-14, (1333 Ş 14); ayrıca Birinci Dünya Savaşı dönemi İstanbul'da halkın yaşadığı geçim sıkıntısı için bkz. Abdullah Saydam, “Birinci Dünya Savaşında İstanbul Halkının Geçim Sıkıntısı,” *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 19, İstanbul 1998, s. 65-77; Büşra Karataşer, “Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Döneminde İstanbul'un İlaşesi,” *Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniv. İİBF Dergisi*, Yıl: 2013, Sayı: 2, s. 97-114.

118 Yusuf Akçura'nın bir miktar ödeme yapılırsa “çok müteşekkiri olacağım” şeklinde bitirdiği 1 Temmuz 1915 tarihli dilekçesi için bakınız: BOA, MF. MKT. 1210-31, (1333 Ş 24), lef 1.

119 BOA, MF. MKT. 1220-86, (1335 M 27).

120 Efdalüddin (Tekiner) Bey uzun bir dilekçe ile savaş zamanı çektiği sıkıntıları anlatmıştır. BOA, MF. ALY. 83-16, (1333 Za 20).

(Amerika’da doktora yapmıştır) aylığım kesintisiz 95 dolar yani 2500 kuruş olduğuna göre ben talebeliğimden üniversite hocalığına yükselirken, maaşım beşte bire inmişti. Geçinmek imkânsızdı.¹²¹

Ahmed Emin geçim derdini aşmak için gazetecilik yapmış, yabancı basının temsilcilik görevlerini yürütmüştü.

DARÜLFÜNUNLA İLGİLİ DİĞER GELİŞMELER

Darülfünun için yapılması planlanan ve arsası dahi satın alınan bina savaş boyunca bir türlü yapılamamış;¹²² mütareke döneminde ise bu arsanın satılması zorunda kalınmıştı.¹²³ Aynı şekilde Emrullah Efendi zamanından beri gündemde olan Darülfünun kanunu savaş yıllarında Darülfünuna özerklik verilecek şekilde tasarlanmış, tartışılmış ve öğretim üyelerinin görüşü alınmış ancak bir türlü meclisten geçerek kanunlaşamamıştı.¹²⁴ Bu düzenleme ancak mütarekeden yaklaşık bir yıl sonra 11 Ekim 1919’da Darülfünun-ı Osmani Nizamnamesi adıyla yürürlüğe girmiştir.¹²⁵

Darülfünunda bütün bu zorluklar yaşanırken çok önemli reformlar da hayata geçirilmişti. Savaşın etkisiyle askeri alanda had safhaya çıkan

121 Ahmed Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1888-1918)*, C.1, Yenilik Basımevi, İstanbul 1970, s. 212.

122 Darülfünun binası ile ilgili krokiler ve planlar meclis toplantılarında gündeme gelmiş ve öğretim üyelerinden bina hakkında istedikleri özellikleri ayrıca yazılı olarak nezarete bildirmeleri kararlaştırılmıştır. İlgili toplantılar için bkz. *IDF. EF. MMZD-II*, Z.N.2, 16 Kanun-ı sani 1332; *IDF. EF. MMZD-II*, Z.N.5, 6 Şubat 1332; *IDF. EF. MMZD-II*, Z.N.6, 13 Şubat 1332; İ. Hakkı Baltacıoğlu, adı geçen arazinin Laleli sınırları içinde kalan Koska civarındaki binaların yanması üzerine kamulaştırıldığından bahsetmektedir. Bkz. İ. Hakkı Baltacıoğlu, *Hayatım*, İstanbul 1998, s. 209.

123 BOA, MV. 220-115, (1339 M 14); İttihat ve Terakki Cemiyetinin Sapanca Gölü çevresinde bir Darülfünun Kolonisi yapmak fikri hakkında bkz. İ. Hakkı Baltacıoğlu, *a.g.e.*, s. 209.

124 Maarif Nezareti “*Darülfünun’a verilecek şekli-i umumiyyeye nazaran bir kanun layihası tanziminin lüzumuna*” dair 22 Mart 1332 [4 Nisan 1916] tarihli bir tezkere ile bu konunun meclislerde tartışılmasını istemiştir. Darülfünun nizamnamesi çalışmaları uzun süre devam etmiş, bu konuda birçok kez fakülte meclislerinden görüş alınmış ve bu iş için komisyonlar kurulmuştur. Özellikle Edebiyat Fakültesinden Ziya Gökalp, İsmayıl Hakkı, Köprülüzade Fuad, Faik Sabri, M. Ali Ayni, M. Emin gibi öğretim üyelerinin üzerinde çok durdukları bir konu olan Darülfünun muhtariyeti meselesi ve ilgili kanun *Darülfünun-ı Osmani Nizamnamesi* adıyla ancak 1919 Ekim ayında çıkartılabılmıştır. Edebiyat Fakültesinin Darülfünun kanun çalışmaları ile ilgili raporu için bkz. BOA, MF. ALY. 109-77, (1336 M 5), lef 151; M. Ali Ayni de fakültenin gönderdiği 10 Mayıs 1332 [23 Mayıs 1916] tarihli mazbatadan bahsetmiştir. Bkz. Ayni, *a.g.e.*, s. 52-53; İ. Hakkı Baltacıoğlu, *a.g.e.*, s. 224; Fakülte meclisinde Darülfünun kanununun gündeme geldiği toplantılar şunlardır: *IDF. EF. MMZD-II*, Z.N.1, 3 Teşrin-i evvel 1334; *IDF. EF. MMZD-II*, Z.N.2, 7 Teşrin-i evvel 1334; *IDF. EF. MMZD-II*, Z.N.7, 16 Kanun-ı sani 1334; *IDF. EF. MMZD-II*, Z.N.8, 28 Şubat 1334.

125 *Darülfünun-ı Osmani Nizamnamesi (DFON)* için bkz. *Düstur*, II. Tertip, C. 11, sf. 401-409.

Almanya ile işbirliğinin sınırları eğitim alanında da etkisini göstermişti. İttihatçıların da desteğiyle Türkiye’de aktif görevlerde bulunan Alman misyon şefleri Türk eğitim sistemindeki Fransız etkisini azaltmak ve yerine Alman nüfuzunu yerleştirmek için epey çaba sarf etmişlerdi.¹²⁶ İlk planda İstanbul’da bir Alman üniversitesi kurmayı hedefleyen bu çevreler savaş nedeniyle bunun imkânsız olduğu görünce bu sefer Darülfünunda bir Alman ekolü oluşturmak için önemli çalışmalar yapmışlardı. Fen, Edebiyat ve Hukuk fakültelerinde olmak üzere yaklaşık 20 kadar Alman öğretim üyesinin savaş boyunca Türkiye’de istihdam edilmesi ve Almanya’ya öğrenci gönderilmesi bu projenin sonucuydu.¹²⁷

Darülfününun savaş dönemi uygulamalarından biri de kızların yükseköğretim haklarını elde etme mücadelesidir. İttihat ve Terakki hükümetlerinin bu dönemde yaptıkları reformlar içinde İnas Darülfünunu projesi şüphesiz çağın ilerisinde bir girişim olarak değerlendirilebilir. İngiltere’de Oxford Üniversitesine kız öğrencilerin kabul tarihi 1920’dir. Maarif Nezareti ve Darülfünün yöneticileri üniversitenin kapılarını kadınlara açmak için birtakım girişimlerde bulunmuşlardı. Maarif Nezaretinin kadınlarla ilgili projelere öncelik vermesi şüphesiz dönemin şartlarıyla doğrudan bağlantılıdır. Savaşın olumsuz etkileri yöneticileri yeni arayışlara itmişti. Erkek öğrenciler cephede savaşırken sınıflar boş kalmıştı. Nitekim Ethem Nejat bir yazısında bu durumu şu şekilde açıklamıştı:

Harb-i umumi esnasında, gerek hükümet gerek erbab-ı maarif, hanımlarla daha ziyade iştigal eyledi. Pek çok meşâgil-i harbiye ve siyasiyeye rağmen kadın maarifi pek ilerledi.¹²⁸

126 Almanların savaş zamanı Türkiye’deki eğitim faaliyetleri için bakınız: Kemal Turan, *Türk-Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi Gelişimi*, İstanbul 2000; Mustafa Gencer, *Jöntürk Modernizmi ve “Alman Ruhu,” 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim*, İstanbul 2003.

127 Birinci Dünya Savaşı yıllarında Darülfünunda istihdam edilen yabancı öğretim elemanları ile ilgili bakınız: Emre Dölen, *İstanbul Darülfünunu’nda Alman Müderrisler 1915-1918*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2013; Mustafa Selçuk, “Darülfünün Edebiyat Fakültesinde Yabancı Öğretim Üyelerinin İstihdamı (1915-1918),” *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 19, Yıl: 2011, s. 57-110.

128 Edhem Nejad, “Türkiye’de Kız Mektepleri ve Terbiyesi,” *Türk Kadını*, nr. 11, 17 Teşrin-i Evvel 1334-1918, s. 163-165.

Maarif Nezareti, savaş koşullarını hafifletmek ve yapılan yatırımların boşa gitmemesi için kadınların eğitimine ehemmiyet vererek onlar üzerine titremiş ve kısa zamanda büyük mesafeler almak için devletin bütün imkânlarını seferber etmişti.¹²⁹ Önce kadınlar serbest konferanslarla Darülfünun ile tanıştırılmış daha sonra bu dersler üniversite müfredatı şeklinde düzenlenerek planlı bir eğitim programına geçilmişti. Kızlar için üç farklı branşta diploma veren bir yapı oluşturulmuştu. 1914-1919 yıllarında Darülfünun imkânları ile Darülfünuna benzer bir eğitim sistemi benimsenmişti. Buradaki dersleri Darülfünun öğretim elemanları vermişti.

1914-1919 arasında faaliyet göstermiş nev'i şahsına münhasır bir yükseköğretim kurumu olan İnas Darülfünunu,¹³⁰ savaş boyunca süren eğitim öğretim döneminde Edebiyat, Fünun (Tabiiyat ve Riyaziyat) şubeleriyle kızlara üniversite eğitimi vermişti. Beş yıllık eğitim öğretim faaliyetleri süresince yaklaşık yüz elli kadar kız öğrenciyi kabul etmiş ve bu öğrencilerin de üçte biri üniversiteden mezun olmuşlardı. Zeynep Hanım Konağı'nda başlayan eğitim serüveni üç yıl kadar Cağaloğlu'ndaki eski Lisan ve Hukuk Mektebinde devam etmiş, kapanışından kısa bir süre önce tekrar Zeynep Hanım Konağı'na taşınmıştı.

ÖĞRENCİLERİN MAÇDURİYETLERİNİ GİDERMEYE YÖNELİK UYGULAMALAR

Sultani, idadi ve yüksekokul öğrencilerinin silah altına alınmasıyla okullar mezun veremez duruma gelmişti. Dolayısıyla Darülfünuna ve diğer yüksekokullara yeni öğrenci sağlayacak kaynaklar kesilmişti. Bu tıkanıklığı biraz hafifletmek için bakalorya sınavlarında bazı değişiklikler yapılmıştı. 1914 yılı bakalorya sınavlarına katılımın düşük olmasından dolayı sınavın tekrarlanması ve ilk sınavda başarısız olanların da sınava girmesi kabul edilmişti.¹³¹ Lise mezunlarının 1916'dan itibaren iki yıl

129 Nafi Atuf da "bu devrin en ehemmiyetli maarif tahavvülü kız mekteplerinde görülür" demek suretiyle hükümetin cesaretine vurgu yapmıştır. Nafi Atuf Kansu, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme (II. Kitap)*, İstanbul 1932, s. 82.

130 İnas Darülfünunu hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Ali Arslan, Mustafa Selçuk, Mehmet Nam, *Türkiye'nin İlk ve Tek Kız Üniversitesi: İnas Darülfünunu (1914-1919)*, İdil Yay., İstanbul 2012.

131 11 Teşrin-i evvel 1330 [24 Ekim 1914] tarihli kararname için bkz. BOA, MF. ALY. 71-95, (1332 Z 5); MF. ALY. 71-99, (1332 Z 5) ayrıca Mülâzemet Rûusunun (Bakalorya imtihanları) uygulanması gerektiği hakkında bkz. BOA, MF. ALY. 55-103, (1332 S 21).

süreyle fakültelere sınavsız kabul edilmesine¹³² rağmen öğrenci sayıları hiç artmamıştı. Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey, Meclis-i Mebusanda 1916 bütçe görüşmeleri sırasında “Darülfünunda ne kadar öğrenci bulunmaktadır?” sorusuna; bütün birimler dahil sadece 450 civarında öğrenci kaldığı cevabını vermişti.¹³³ Yine cepheden izinli olarak İstanbul’a gelen ve hocalarını ziyaret etmek için Darülfünuna uğrayan İhtiyat Zabiti İsmail Hakkı Efendi; “Darülfünun’da hemen hiç kimse yok gibi idi. Kimleri okutuyorlardı hocalar acaba? Askerlik çağına yaklaşanlar bile vaktinden evvel talimgâhlara çağrılmaya başlanmış. Harp cephesinde bunlardan habersizdik” diyerek hayretini ve üniversitede yaşanan öğrenci kıtlığını dile getirmişti.¹³⁴

Mevcut öğrencilerden askere alınanların imtihanları tehir edilmiş ve Eylül imtihanlarına girmeleri sağlanmıştı. Maarif Nezareti, hizmet-i maksureye tabi kısa dönem öğrencilerin kayıtlarının silinmemesi ve onların terhisine kadar bilgilerinin muhafaza edilmesini bir genelgeyle maarif müdürlüklerine bildirmişti.¹³⁵

Savaş devam ederken özellikle taşrada devamsızlık gösteren öğrencilerin durumu sorulmuştur. İlk planda Maarif Nezareti devamsızlık hakkında yapılacak işlemleri okul müdürleriyle maarif müdürlerinin takdirine bırakmış,¹³⁶ daha sonra öğrencilerin mağdur olmaması adına özellikle Darülfünun ve Mekâtib-i Âliye öğrencilerinin 1915 senesine mahsus olmak üzere devam şartlarının mektebe başvurdıkları tarihten itibaren aranması kabul edilmişti.¹³⁷ Yine haziran ayında gerçekleştirilen birinci devre imtihan-ı umumilerin sonuna kadar bütün ihtiyat zabıt namzetlerinin tecil-i

132 BOA, *İ.D.UİT.* 18-73, (1334 C 12); Bakalorya imtihanlarında daha sonraki tarihlerde üç kez daha bu süre uzatılmıştır. Sırasıyla kanun metinleri için bkz. Mülâzemet Rûusu Nizamnamesi: BOA, *İ.D.UİT.* 60-1, (19 C 1331); MF. ALY. 55-103, (1332 S 21); Mülâzemet Rûusu İmtihanlarına Mütedair 19 Cemaziyelahir 1331 tarihli nizamnameye müzeyyel mevadd-ı nizamiye: BOA, *İ.D.UİT.* 18-73, (1334 C 2); *Düstur*, II. Tertip, C.8, s.897, diğer ek nizamnameler için ayrıca bkz: *Düstur*, II. Tertip, C.10, s. 588 ve BOA, *İ.D.UİT.* 18-71, (21 S 1338); *Düstur*, II. Tertip, C.11, 446.

133 Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi [MMZC], Devre: 3, İçtima Senesi: 2, C. 1, 28 Kanun-ı sani 1331, s. 540; Maarif Nazırı A. Şükrü Bey, sultanilerin son sınıfında okuyan bütün öğrencilerin “hizmet-i maksureye” alındığını belirtmektedir. Bkz. MMZC, Devre: 3, İçtima Senesi: 3, C. 3, 5 Mart 1333-1917, s. 76-80.

134 İ. Hakkı Sunata, *Gelibolu’dan Kafkaslara I. Dünya Savaşı Anıları*, İstanbul 2015, s. 227.

135 BOA, MF. HFS. 5-119.

136 BOA, MF. ALY. 80-30, (1333 B 16).

137 BOA, MF. ALY. 79-3, (1333 C 10).

sevklerinin yapılması konusunda askeri otoriteyle birlikte karar verildiği belirtilmişti.¹³⁸ Hatta Sanayi-i Nefise Mektebi'nde öğrencilerin askere çağrılmaları konusu ortaya çıkınca¹³⁹ Maarif Nezareti olaya müdahale ederek sınavlar bitmeden hiçbir öğrencinin gönderilmemesi gerektiğini belirterek, böyle bir durumda derhal nezaretin bilgilendirilmesi istenmişti.¹⁴⁰ Silah altındaki öğrenci, memur ve muallimlerin devlete olan borçlarının terhis edilinceye kadar ertelenmesine de karar verilmişti.¹⁴¹

AVRUPA'YA GÖNDERİLEN ÖĞRENCİLERİN DURUMU

Avrupa'ya giden öğrenciler de mağdur olmuştu. Özellikle düşman devlet statüsüne giren İngiltere, Fransa ve daha sonra İtalya gibi ülkelerde okuyan öğrenciler eğitimlerini yarıda bırakarak geri dönmek zorunda kalmışlardı. Bu öğrencilerin hangi nezaret adına gönderilmiş ise mecburi hizmet tazminatlarının devlet tarafından kanunlar dairesinde karşılanması kabul edilmişti.¹⁴² Savaş zamanında öğrenciler ağırlıklı olarak Almanya'ya ve daha az sayıda olmakla birlikte Avusturya Macaristan İmparatorluğu'na gönderilmişti. Bu öğrenciler de gittikleri üniversitelerde büyük sıkıntılar çekmişlerdi.¹⁴³ Türkiye'den yapılması gereken ödemeler gecikmişti ve bazıları da seferberlik gereği geri çağırılmışlardı.¹⁴⁴

Ahmet Emin, *Türk Yurdu* verilerine dayanarak 1918'in sonlarında Almanya'da 2000'den fazla öğrenci bulunduğunu ve bu öğrencilerin çeşitli Alman üniversitelerinde, teknik okullarda ve kolejlerde eğitim gördüklerini belirtmiştir. Öğrencilerin çoğu erkekti ama kız öğrencilerin sayısı da sürekli artıyordu. Yine 200 kadar kimsesiz erkek çocuğu Almanya'da çeşitli

138 25 Nisan 1915 tarihli genelge için bakınız: BOA, MF. MKT. 1208-30, (1333 C 10).

139 Sanayi-i Nefise Mektebi müdürlüğünün 1 Temmuz 1915 tarihli yazısı için bakınız: BOA, MF. ALY. 81-33, 1. lef 1.

140 Maarif Nezaretinin 5 Temmuz 1915 tarihli cevabi yazısı için bakınız: BOA, MF. ALY. 81-33, 1. lef 2.

141 BOA, MV. 195-77.

142 16 Eylül 1914 tarihli Meclis-i Vükelâ kararı için bakınız: BOA, MV. 192-29.

143 Avrupa'ya eğitim görmek için giden ve savaş dönemi eğitimleri aksayan kız öğrencilerin serüveni için bakınız: Güldane Çolak, *Avrupa'da Osmanlı Kızları*, Heyemola Yay., İstanbul 2013, s. 56-109.

144 Almanya'ya gönderilen öğrencilerin savaş boyunca yaşadığı problemler için bakınız: Lale Uçan, "Problems of Turkish Students in Germany During the First World War," *I. Uluslararası Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Türk-Alman İlişkileri Sempozyumu (8-10 Ekim 2009)*, Bildiriler Kitabı, Konya Valiliği Yay., Konya 2010, s. 727-735.

endüstri kollarında çalışıyordu.¹⁴⁵ “Türkiye’de Almanca öğrenmek o günün modasıydı” diyen Ahmet Emin, ailelerin çocuklarını askerlikten kurtarmak için Almanya’ya eğitime gönderdiklerini söylemişti.¹⁴⁶ Almanya hükümeti ve Türkiye’deki Alman nüfuz çevreleri de bu öğrenci transferini desteklemişti.

SAVAŞ SONUNDA MAĞDURİYETLERİ GİDERMEYE YÖNELİK KARARLAR

Savaş meydanlarında şehit olan öğrenciler ve öğretmenler için çok fazla yapılacak bir şey kalmamıştır. Ancak, maalesef Türkiye’de Birinci Dünya Savaşı ile ilgili bütün cephelerde zayıf rakamları hâlâ tartışmalıdır. Bu nedenle hangi cephede ne kadar öğrenci ya da tahsilli gencin yitirildiğini tespit etmek bugünkü verilerle tam olarak mümkün görünmemektedir.

Daha savaş devam ederken Almanya’da Heidelberg Üniversitesi, Dünya Savaşına iştirak eden kendi öğrencileri için bir albüm hazırlamıştı. Türkiye’ye gönderilen bu eser Maarif Nezareti tarafından Darülfünuna havale edilmiş ve “Darülfünunca da böyle bir mecmuanın neşri şayan-ı temenni” olduğu belirtilmiştir. Eğer üniversite yönetimi böyle bir eser hazırlasaydı şüphesiz isimsiz kahramanlar hakkında daha fazla bilgiye sahip olacaktık. En azından Darülfünundan savaşa katılmış öğrencilerin kesin sayısını tespit edebilirdik.

Birinci Dünya Savaşı sona erdiğinde Çanakkale Cephesi dahil savaşın yarattığı tahribat biraz netleşmeye başlamıştı. Bir yandan kısa dönem yükümlüleri olan öğrenciler, öğretmenler terhis edilirken bir yandan da Maarif Nezaretine mağduriyetlerle ilgili dilekçeler gelmeye başlamıştı. Hatta bu dilekçeler cumhuriyetin ilk yıllarına kadar fakülte idarelerine gelmeye devam etmişti.¹⁴⁷ Maarif Nezareti bu taleplerle ayrı ayrı ilgilenmek yerine adil bir çözüm bulabilmek amacıyla savaşa katılan bütün tahsilli nesil için bazı tedbirler aldı. Bu tedbirler öğretmen ve öğrencilerin maaş, terfi, sınıf kaybı, mecburi hizmet, devamsızlık gibi mağduriyetlerine çare olacak türden iyileştirmelerdi. Nezaretin en yetkili ve üst düzey danışma ve karar

¹⁴⁵ Almanya’ya gönderilen yetimler ile ilgili geniş bilgi için bakınız: Nazan Maksudyan, “Mavi Kep ve Pelerin: Cihan Harbi Yıllarında Almanya’da Osmanlı Yetimleri,” *Toplumsal Tarih*, Sayı: 243, Mart 2014, s. 22-27.

¹⁴⁶ Ahmed Emin, *Turkey in the Worl War*, p. 227-228.

¹⁴⁷ Edebiyat Fakültesi üçüncü sınıfında iken askere alınan Süleyman Efendi’nin 1926’da yazdığı dilekçe için bakınız: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Arşivi: *IDF. EF. MMZD-III*, 7 Ağustos 1926.

alma birimi olan Meclis-i Maarif-i Kebir'in gündemine gelen bu konu üzerine 10 Aralık 1918'de yapılan toplantıda orta, lise ve yüksekokul mezun, müdavim ve öğretmenleriyle ilgili oybirliği ile 14 maddelik bir talimatname hazırlanmış ve bu maddeler nezaret tarafından merkez ve taşradaki bütün birimlere gönderilmişti.¹⁴⁸

18 Aralık 1918'de kurumlara gönderilen talimatnamenin ilk maddesi çok önemlidir. Ancak muhtemelen yukarıdaki albüm konusunda olduğu gibi burada yapılması istenen hususlar mütareke kargaşası içinde unutulup gitmiştir. Birinci maddede belirtilen husus şuydu: Öncelikle her kurum "şüheda-yı muhteremin ibka-yı namları," yani şehitlerin isimlerinin sonsuza kadar unutulmaması için kendi binası içinde veya girişindeki bir levhaya vatan için savaş meydanlarında şehit düşmüş öğrenci ve öğretmenlerin isimlerini yazdıracaktı. Bu konuda 1919 yılı mezuniyet döneminde Darülfünun Hukuk Fakültesinde bazı hazırlıkların yapıldığı anlaşılmaktadır. Hukuk öğrencisi İsmail Hakkı Sunata'nın anlatımına göre 1919'un Eylül ayında mezun olan öğrenciler bir çay partisi düzenlemiş ve burada Fakülte Reisi Selahattin Bey bir konuşma yapmıştı. Selahattin Bey konuşmasında mütareke dönemi mezunlarının çok çile çektiğini, harp öncesi ile şimdiki mezunlar arasında çok fark olduğunu ve birçok öğrencinin harpte kaybedilmiş olduğunu ve bu şehitlerin kimliklerinin tespit edilerek adlarının mermere yazdırılmasını ve Darülfünun içinde uygun bir yere asmak istediklerini belirtmişti.¹⁴⁹ Maalesef böyle bir uygulama, yapıldıysa bile günümüze ulaşmamıştır. Belki bu uygulamayı kısmen yapan kurumlar vardır. Onlar da muhtemelen diğer tarihi eserler gibi zayii olmuş bir istisna dışında günümüze ulaşmamıştır. Her kurumda böyle bir şuurla hazırlanmış defterler, levhalar, mermerler olsaydı bugünkü bilgilerimiz daha sağlıklı olurdu.¹⁵⁰

148 BOA, MF. MKT. 1237-7, (1337 M 14).

149 İ. Hakkı Sunata, *İstanbul'da İşgal Yılları*, s. 57.

150 Tarihi okullar içinde bu misyonu kısmen de olsa yerine getiren eğitim kurumları vardır. Örneğin Kuleli Askeri Lisesi içinde bir "Şehitler Kapısı, Yiğitler Kapısı" bölümü vardır ve burada Dünya Savaşında şehit olan bazı öğrencilerin bilgilerine yer verilmiştir. Aynı şekilde Tuzla'da bulunan Deniz Harp Okulunda Şehitler Köşesi-panosu bulunmaktadır, ancak bilgiler son derece kısıtlıdır ve bu listeler sonradan düzenlenmiştir. Günümüzde Galatasaray Lisesi olarak hizmet veren Mekteb-i Sultaninin tarihi binası içinde de şehit isimlerinin yer aldığı bir bölüm mevcuttur.

Mermer levhalardan günümüze sadece bugün Harbiye Müzesinde sergilenen kısmen tahrip olmuş iki sütun ulaşmıştır. Bu sütunlar dönemin Kara Harp Okulu olarak faaliyet gösteren Harbiye Mektebi mezunları için yapılmıştır ve üzerlerinde Çanakkale Savaşlarında şehit olan muvazzaf subayların isimleri bulunmaktadır.¹⁵¹ Savaşa katılan diğer ülkelerde savaş anıtları daha iyi korunmuş ve ölen askerlerin künyelerinin yazılı olduğu mermerler günümüze ulaşmıştır. Tarihçi Niall Ferguson İngiltere’de mezun olduğu okulun içinde Dünya Savaşına katılmış ve cephede ölen eski öğrencilerin isimlerinin yazılı olduğu granit mermerlerin bulunduğundan bahsetmektedir.¹⁵² Meclis-i Kebir-i Maarif, silah altına alınan ve savaşta hayatta kalmayı başarıp geri dönen eğitimli gençlikle ilgili olarak da özetle şu kararları almıştır:

- Askere alınan öğrenciler arasında gündüzlü okumaya imkânı olmayanlara yatılı okullarda öncelik sağlanması,
- Sultani öğrencilerinden öğretmen okullarına geçmek isteyen olursa yine bunlara öncelik tanınması,
- Öğretmen okullarında veya yatılı okullardayken askere alınan öğrenciler geri geldiklerinde öğretmenlik dışında farklı bir tercihte bulunurlarsa bu gibilerin mecburi hizmetten istisna tutulması,
- Sultanilerin 10., 11. ve 12. sınıf öğrencilerinin her türlü kayıplarını giderecek önlemlerin alınması ve onlara bütün kontenjanlarda öncelik sağlanması,
- Avrupa’da tahsilde iken askerlik hususunda zorluk çekenlere eğitimlerini bitirinceye kadar zaman tanınması.

Talimatnamenin 12. maddesi Darülfünun öğrencileri için yazılmıştır¹⁵³ ve buna göre Darülfünunun çeşitli fakültelerinde iken silah altına alınan öğrencilere hangi safhada kalmış olurlarsa olsunlar döndüklerinde

¹⁵¹ Mermer levhaların birinde on beş, diğerinde ise dokuz isim yer almaktadır. İsimler için bakınız Ek 1-A, 1-B.

¹⁵² Niall Ferguson, *The Pity of War, 1914-1918*, Penguin Books, Londra 1999.

¹⁵³ Darülfünun Edebiyat Fakültesi Talebe Rehberi, “16 Şubat- 16 Haziran 1335,” Evkaf Matbaası 1335, s. 7-8.

kaldıkları yerden sadece imtihanlara girerek bir yıl içinde mezun olma hakkı tanınmış, bu öğrenciler sınav ve ders programlarında yapılan değişikliklerden de muaf tutulmuşlardır.

Meclis-i Kebir-i Maarifin aldığı kararlar öğrenci, mezun ve öğretmenlerin çeşitli şekillerde mağdur oldukları bazı durumları kısmen telafi edecek şekildedir. Özellikle öğrencilerin giremedikleri derslerin sınavlarına bir sene içinde girmek suretiyle ilgili bölüm ve okullardan mezun olmaları sağlanarak, meslek sahibi olmalarına olanak verilmiştir. Elbette ki bütün öğrenciler okullarına geri dönememiştir. Birçok öğrenci babasıyla, ağabeyiyle, yakın akrabalarıyla birlikte bazen farklı bazen de aynı cephelerde savaşmıştır. Kimi esir düşmüş, kimi de şehit olmuştur. Geri dönenler içinde yakınlarını kaybedenler ailelerini korumak, ocaklarını devam ettirebilmek için memleketlerine gitmek zorunda kalmışlardır. Ailelerini geçindirmek zorunda oldukları için bu haklardan yararlanamayanlar da şüphesiz vardır. Örneğin Darülfünun Hukuk öğrencisi olan ve çeşitli cephelerde savaştıktan sonra İstanbul'a dönen İsmail Hakkı Sunata, ailesine bakmak zorunda olduğu için hâkim olarak tayini çıktığı halde ailesini bırakıp taşraya gidememiştir.¹⁵⁴

BİR DEĞERLENDİRME

Dahiliye Nezareti seferberliğin organizasyonunda iç güvenliğin sağlanmasında kolluk kuvvetleriyle, özellikle de Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Umumiyesi ve Polis Müdüriyeti Umumiyesi gibi birimleriyle Başkumandanlık Vekâletine diğer nezaretlerle birlikte azami derecede yardımcı olmuştur. Bahriye Nezareti dahil bütün nezaretler kendi sorumluluklarına giren alanlarda savaşın idamesi için büyük çaba harcamıştır. Ama iç ve dış güvenlikten sorumlu otoritelerden sonra en fazla yük Maarif Nezaretine düşmüştür. Bu nezaret, idarecisi, memurları, müstahdemleri ve eğitim kadrolarıyla savaşa destek verdiği gibi, başta hastane olarak kullanmak gibi çeşitli gerekçelerle birçok okul binasına da el konulmuştur. Osmanlı ordusunun insan kaynaklarının, okuma yazma oranı düşük kırsal kesimden sonra en büyük kalemini öğrenciler ve mezunlar oluşturmuştur. Osmanlı Güç Dernekleri gibi yarı sivil dernekler de yine maarif teşkilatı kaynaklarını

154 İ. Hakkı Sunata, *İstanbul'da İşgal Yılları*, s. 61-63.

kullanmıştır. Öğrencilerle ilgili şartlar o kadar ağırlaşmıştır ki eğitim öğretim kurumlarında öğrenci ve muallim eksikliğinden dolayı düzenli eğitim yapılamamıştır. Birçok okul kısmi olarak tatil edilmiş ve imtihanlar zamanında yapılamamıştır. Yine eğitim tarihi açısından son derece önemli verileri içeren istatistikler düzenli tutulamamıştır. Osmanlı maarif sisteminin en kapsamlı ve geniş istatistiği 1913-1914 eğitim dönemine aittir. Savaş yıllarında ise bu veriler derlenememiştir. Savaşın felç ettiği sosyal ve iktisadi hayatın zorlukları arasında aileler, çocuklarını yatılı kurumlara vermek için büyük uğraş vermiştir. Çünkü onların en temel ihtiyaçlarını karşılamak için başka çare bulunmamaktadır. Öte yandan savaş ortamındaki eğitim kurumları öğrencilerinin “hangi cephede, esir mi, kayıp mı, sağ mı” olduğunu araştırma ihtiyacını duymuşlardır. Ziraat nezareti kendi okullarında görevliye seferberlikte silah altına alınan personeli için *Tanin* gazetesinde ilan vermiştir. Abidin Ege, kendisi hakkında gazetede çıkan ilanı cephede görmüştür.¹⁵⁵

İttihatçıların II. meşrutiyetten beri idealleri olan yeni neslin, yeni kadının yetiştirilmesi sürecinde eğitim kurumlarında yapmak istedikleri reformlar “ahval-i hazırâ” nedeniyle genellikle yetersiz kalmıştır. Yıllarca gündemde tutulan ve kısmen gerçekleştirilen Darülfünun reformu savaş nedeniyle yeterli netice vermemiştir. Genç neslin bir anda büyük kitleler halinde silah altına alınması, bunların yarından fazlasının zayıf olarak kayıtlara geçmesi, yaralı ve hasta olarak dönenlerin de kısa sürede iyileşememeleri veya sakat kalmış olmaları toplumun görünmeyen kaybı olarak tarihe geçmiştir. Yeni kurulan devletin en fazla ihtiyaç duyduğu eğitilmiş ve genç neslin büyük bir kısmı genel savaşta yitirilmişti. Yine yıkılan şehirler, tahrip edilen eğitim müesseseleri, mütareke sonrası işgaller ve savaşın ağır ekonomik sonuçları Türkiye’nin yıllarca belini doğrultamamasına neden olmuştur. 20. yüzyılın en büyük dramı olan zorunlu göçlerle yaşanan tehcir, muhaceret ve iltica, milli sınırlar dışında kalma gibi etnik yapıyı baştan aşağı değiştiren sosyolojik ve psikolojik travmalar ülkenin geleceğini uzun seneler esir almıştır. Savaşların yeni nesiller üzerinde bıraktığı tesirler, yerlerinden yurtlarından ve emeklerinden edilen nesillerin intikam, milliyetçilik ve diğer dini sebepler nedeniyle biriktirdikleri elemeler, eğitim sistemine ve ders kitaplarına yansımıştır.

155 Abidin Ege, a.g.e., s. 268

Bu bölümde savaşın hep olumsuz yanlarını ve eğitime zararlarını ortaya koymaya çalıştık, ancak sınırlı olsa da savaş ortamının yarattığı bazı olumlu yan sonuçlar da bulunmaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi savaş şartlarında kızların eğitimi konusunda alınan mesafeler, kapasitesi büyüyen ordunun sıhhi hizmet imkânlarıyla birlikte ülkenin en ücra köşelerine kadar nüfuz etmesi ve hayatında hiç tabip görmemiş kesimlerin ayağına tıbbi hizmetlerin ulaşması bunlar arasındadır. Nitekim Sıhhiye Umum Müdür Vekili Dr. Adnan [Adıvar] Bey meclis görüşmelerinde bu hususa dikkat çekmiştir.¹⁵⁶

¹⁵⁶ MMZC, 3. Dönem, 49. Birleşim, 5 Mart 1333/1917, s. 48.

ÇANAKKALE CEPHESİNDE İAŞE

Osmanlı ordusu Birinci Dünya Savaşında her biri farklı özelliklere sahip cephelerde, karlı dağlarda, büyük nehirlerde, kızgın çöllerde çok soğuk ve çok sıcak iklimlerde muharebe etmiş, ordunun bu farklı özellikler gösteren cephelerde iaşesiz kalmaması için ülkenin bütün kaynakları seferber edilmişti. Ancak lojistik ve ikmal hizmetlerinde bazen aşılamayan problemler yaşanmıştı. Boğazların kapalı, sahillerin abluka altında olduğu koşullar altında ve uzun süren bir savaşta temel ihtiyaç maddelerinin temininde zorluklar ortaya çıkmıştı. Her şeyden önce ülke ekonomisi zarar görmüş ve tarımsal üretim düşmüştü.

Osmanlı ordusunun mücadele ettiği cephelerde askerin karşılaştığı salgın hastalıklar, iklim şartları ve ikmal vasıtaları gibi çeşitli problemler bulunmaktaydı. Muharip orduların en temel ihtiyaçları silah, mühimmat ve lojistik destektir. Sıhhiye, nakliye ve iaşe hizmetlerinin aksamadan ve zamanında cepheye ulaştırılması kazanılacak veya kaybedilecek bir savaşın en önemli amillerindendir. Osmanlı ordusunun Dünya Savaşındaki lojistik hizmetleri cepheden cepheye farklılık göstermektedir. Bunlar içinde Doğu Cephesi en zor şartların hâkim olduğu bölgedir. Mevcut erzakın cephe hattına ulaştırılması harbin kendisi kadar meşakkatliydi ve kayıplara neden olmaktaydı. Doğu Cephesindeki III. ordunun lojistiğini etraflı bir şekilde inceleyen Tuncay Öğün'ün, bölgedeki ikmal faaliyetleri hakkında ulaştığı sonuç da son derece çarpıcıdır; “Bir askerin cephede savaşması için 11 askerin ona geride hizmet etmesi gerekmektedir.”¹ Bu oran çok yüksektir ve bölgedeki ikmalin zorluğunu göstermektedir. Tren ve karayolu ulaşımının son derece kısıtlı olduğu doğu bölgesinde nakliye işinde kullanılan hayvanlar yolculuk sırasında taşıdığı erzakın iki mislini tüketmişti. Hayvanların yetmediği yerlerde insan kolları oluşturulmuştu. Çok küçük yaştaki çocuklar bile orduya erzak taşıymıştı.² Aynı şekilde Suriye, Filistin, Sina ve Kanal

1 Tuncay Öğün, *Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1999.

2 Tuncay Öğün, “Savaş Omuzlayan İsimsiz Kahramanlar,” Osmanlı'nın Cihan Harbi, *Derin Tarih*, Özel Sayı:1, Kasım 2014, s. 68-73.

Cephelerinde de benzer ikmal problemleri yaşanmıştı. Kanal Harekâtında askere sıcak yemek verilememiş, peksimet, hurma ve zeytin dağıtmakla yetinilmiştir.³ Yine çöl yürüyüşünde ordu susuzluk çekmişti.

Bu cepheler içinde ikmalî en iyi planlanan ve lojistiği mümkün olduğu kadar iyi gerçekleştirilen cephe Çanakkale Cephesidir. Bunun da en büyük sebebi Gelibolu Yarımadası'nın coğrafi olarak başkent İstanbul'a yakın olması ve Marmara bölgesinde yer almasıdır. Marmara'da denizaltı tehlikesi nedeniyle aksamalara rağmen deniz nakliyatının gerçekleştirilmesi, yine Uzunköprü-Sirkeci tren hattının varlığı bu cephenin diğer bütün cephelerden daha fazla ve daha hızlı ikmal edilmesini sağlamıştı. Osmanlı Erkânıharbiyesinin seferberlikten hemen sonra ihdas ettiği Menzil Müfettişliği teşkilatı, cephede savaşan ordunun temel gıda ihtiyaçlarını büyük oranda karşılayabilmişti.

Çanakkale Savaşında kara harekâtları başlamadan önce bölgede sınırlı sayıda müstahkem mevkiî komutanlığı ve 9. piyade tümeninin askerleri bulunmaktaydı. Bu birlikler doğrudan İstanbul'daki genel karargâha bağlı bulunduklarından ve yeterince erzak depolandığı için iaşe konusunda herhangi bir sıkıntı yaşanmamıştı.

Gelibolu Yarımadası'nda 25 Nisan 1915'ten itibaren yaklaşık sekiz buçuk ay muharebe eden ve toplam sayısı Ekim 1915'te üç yüz bini geçen Osmanlı ordusunun mükemmel şekilde beslenmesi ayrıca üzerinde durulması gereken bir husustur. V. orduya bağlı çalışan menzil müfettişliği koordinasyonunda bütün Marmara bölgesinde askeri bir disiplinle işleyen sistem sayesinde ve bölge halkının da yardımıyla ordunun her türlü gıda ihtiyacı karşılanmıştır. Menzil teşkilatı, İstanbul'dan ve Marmara sahillerindeki üretim merkezlerinden ordunun ihtiyaç duyduğu ekmek, un, şeker, yağ, zeytin, mısır, buğday, arpa, kuru baklagiller vb. erzakı taşımış ve cepheye yakın mahallerde depolamıştır. Orduda bulunan hayvanların da ot, saman, arpa gibi ihtiyaçları tedarik edilmiştir. Taze gıdalar iki hafta, kuru gıdalar ise önce en az kırk günlük, daha sonraları ise üçer aylık olarak depolanmıştır. Ordunun bütün ihtiyaçları tekâlif-i harbiye komisyonlarınca öşür, hibe, el koyma yöntemiyle ve müteahhitler vasıtasıyla tedarik edilmiştir.

3 İsmet Üzen, *Osmanlı'nın Çöl Yürüyüşü, Kanal Seferleri*, Paraf Yay., İstanbul 2011, s. 211.

27 Mart 1915'te faaliyete başlayan V. ordu menzil müfettişliği kısa zamanda teşkilatını tamamlayarak Uzunköprü, Keşan, Gelibolu, Bakırköy, Ilgardere, Akbaş, Biga, Karabiga, Malular, Lapseki, Burgaz ve Çanakkale Nokta ve İskele Komutanlıkları ile dağıttım, depolama ve nakliye faaliyetlerini yürütmüştür.⁴ Bu teşkilat, 765 subay, 27.378 er ve 12.851 nakliye hayvanıyla hizmet vermiştir.⁵ Bombardımandan korunması için iç kısımlarda kurulmuş olan ambarlar ve dağıtım merkezlerinden cepheye sevkiyat geceleri yapılmıştır. Karadan Uzunköprü'ye trenle; denizden gemilerle iskelelere getirilen iaşe, buralardan erzak kolları ile menzil ambarlarına naklediliyordu. Yollarda askerlerin ve cephanenin ve erzakın nakledildiği onlarca kafiye sürekli bir faaliyet içindeydi. *İkdam* gazetesi, 16 Temmuz 1915 tarihli nüshasında bu yoğun nakliye trafiğini şu satırlarla anlatmıştı:

Bugün İstanbul'dan hareket eden bir zat, mevki-i harbin hangisine gidecek olursa olsun, güzergâhında müteaddit erzak ambarları ve bu ambarların dâhilinde, sundurmalarında, civarında yığılmış erzak çuvallarının, yağ tenekeleriyle, fiçilerinin âdeta birer tepe teşkil ettiğini görür. Seyahatine devam ettikçe gece gündüz yollarda kıtalara çay, ayran, ekmek veren askerî çayhanelere, erzak kafiyelelerine rast gelir. Arabalarla, develerle taşınan, hiçbir zaman arkası kesilmeyen erzak kafiyeleleri kâmilan orduya gider. Bu âli himmetler sayesinde ordumuz muharebede iaşe hususunda zerre kadar sıkıntı çekmemektedir.⁶

Erzak ve gıda maddelerinin cepheye kadar getirilmesi ve belirlenen miktarda malzemenin düzenli olarak askere dağıtılması başarıyla gerçekleştirilmiştir. Çanakkale'de her askere günde ortalama olarak 900 gr. ekmek, 250 gr. et, 150 gr. bulgur, 20 gr. zeytinyağı, 20 gr. tuz, 9 gr. sabun verilmişti.⁷

4 Çanakkale Cephesinde V. ordu menzil müfettişliği ve lojistik hizmetler konusunda ayrıntılı bilgi için bakınız: *TSK Tarihi, I. Dünya Harbinde Türk Harbi, C. X, I. Dünya Harbi, İdari Faaliyetler ve Lojistik*, Genelkurmay Basımevi Ankara 1985; Muhammet Erat, "Çanakkale Savaşında Türk Ordusu'nun İaşe Problemi," *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Sayı: 1, Mart 2003, s. 114-133; Ahmet Esenkaya, "Çanakkale Cephesi'nde İdari ve Lojistik Hizmetleri," *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Sayı: 17, Güz 2014, s. 45-83.

5 Edward J. Erickson, *Gelibolu: Osmanlı Harekâtı*, (Çev. O. Düz), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2012, s. 287.

6 "Çanakkale Mektubu," *İkdam*, Nr. 6613, 3 Temmuz 1331-16 Temmuz 1915.

7 *TSK Tarihi, C.III, 6. Kısım (1908-1920)*, 1. Kitap, Genelkurmay Basımevi Ankara 1971, s. 358.

Osmanlı Erkânıharbiyesi de Çanakkale Cephesinde ordunun iaşe durumunun gayet iyi olduğunu hatta birinci siperde muharebe eden nefere kahve ikramı bile yapıldığını resmi tebliğle bildirmişti. Askeri yetkililerin bu açıklamasında, cephede endişeye mahal olmadığını duyurma, halkın mücadele azmini artırma gibi gayelerin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şube tarafından basına dağıtılan metinde şu ifadelere yer verilmişti:

Türkiye’de vaktiyle âdetâ meçhul olan Levâzımât-ı Umûmiye Teşkilâtı o kadar mazhar-ı tekâmül olmuştur ki bugün model ittihâzına sezâdır. Balkan Muharebesi esnasında Türklerin fil-hakika askerleri yok değildi. Fakat askere ekmek verilmiyor ve cephehaneleri noksan kalıyor idi. Bugün ise Çanakkale’deki askerin hiçbir eksiği yoktur. Ekmek askerin bulunduğu mahalde pişiyor. Un pek ziyade çoktur. Şibh-i cezirenin [yarımadanın] pek çok noktalarında matbahlar [mutfaklar] tesis ve bu suretle askere muntazaman sıcak yemek verilmesi temin edilmiştir. Birinci hat siperlerinde bulunan efrada [askerlere] kahve bile veriliyor.⁸

Resmi tebliğde ifade edilen hususları, Enver Paşa ve Şehzade Ömer Faruk Efendi’nin cephe ziyareti sırasında yanlarında bulunan *Tanin* yazarı Hüseyin Cahit “dik yokuşlarda, ilerideki avcı siperlerine karavana ile nohutlu yahni taşıyan neferleri” gördüklerini belirtmiştir.⁹

Yaklaşık sekiz buçuk ay devam eden kara muharebelerinde askerin her gün düzenli yemek yediğini iddia etmek zamanın savaş şartlarında mümkün değildir. Asker, bazen 24 saatten fazla devam eden muharebelerde yemek yemeğe fırsat bulamamış olabilir. Aynı şekilde askere dağıtılan yemekler soğuk olabilmektedir. Çünkü sahra fırınlarında yemek ve ekmek pişirilirken çıkan duman düşman donanmasının ateş açmasına sebep olmaktadır. Bunun önüne geçmek ve açık hedef olmamak için fırınlar mümkün olduğu kadar cephe gerisindeki vadilerin içine kurulmuştur.¹⁰ Buradan

8 BOA, HR. MA, 1145-67.

9 Hüseyin Cahit, “Cephe-i Harpte İki Gün: Müşahadat ve Mütalaat -I. 2, 3,” *Tanin*, nr: 2352- 2353-2354, 23-24-25 Haziran 1331.

10 Lokman Erdemir, *Çanakkale Savaşı, Siyasi, Askeri ve Sosyal Yönleri*, s. 243-244.

Yemek sırasında bekleyen askerler (Necmettin Özçelik Arşivi)

pişen yemeğin karavana ile cepheye taşınması sırasında mesafeden dolayı yemeğin soğuması, dökülmesi ve top atışları her yeri toz duman içinde bıraktığından yemeklere toz kaçması engellenememekteydi. Ama her şeye rağmen askere günde en az iki öğün halinde iki-üç çeşit yemek dağıtılmıştır. Çay, kahve ve sigara eksik olmamış, kuru üzüm ve kuru fındık gibi çerezler de dağıtılmıştır. Askerlerin günlüklerine yazdıkları satırlar ve menülerden de onlara iyi bakıldığı açık şekilde görülmektedir."

Subayların menüsü, askerlerinkine göre biraz daha zengindir ve kalitesi yüksektir. Levazım dairesinin subaylara verdiği erzak, onların hizmetindeki aşçı askerlerce hazırlanarak sunulmaktadır. Karargâhlarda ise subaylar için yine ayrı menüler hazırlanmaktadır. Ama subaylar da muharebe şiddetlendiğinde veya nöbetteyken sıklıkla karavanadan yemişlerdir. Subayların ihtiyattayken ve izinli olduklarında temel ihtiyaçlarını şehir merkezlerinden karşıladıkları görülmektedir. Yine memleketlerinden ailelerinin özellikle su-

baylara bazı yiyecek malzemeleri gönderdikleri bilinmektedir. Memleketten gelen hasret dolu bir mektupla birlikte kuru gıdalar da gelmektedir. Subaylar böyle durumlarda akşamları çay demleyip arkadaşlarına ziyafet çekmişlerdir. Yine bölgelerindeki çobanlardan ve ahaliden taze süt ve süt ürünleri temin ettikleri bilinmektedir. Sonbaharda cepheyi ziyaret eden Suriye İlmî Heyeti yanlarında baklava getirmiş ve askere ikram etmiştir.

Çanakale Cephesinde teğmen rütbesiyle muharebe eden ve şehit olan İbrahim Naci'nin günlüklerinde askerlere verilen yemeklerin gayet zengin ve doyurucu olduğu görülmektedir:

1 Haziran 1915: İlaşe pek mükemmeldi. Bazen asker günde üç defa yemek yiyordu. 14 Haziran 1915: Akşam 6.35'te askere fasulye yemeği dağıttırdım. Bu yemek pek leziz olmuştu. 16 Haziran 1915: Öğle yemeğini fasulye, papara hoşaf olarak yedim. (...) akşam yemeğini fasulye, pilav ve hoşaf olarak yedim. 19 Haziran 1915: Öğle yemeği semizotu, ciğer yahnisinden ibaretti.¹²

Bölgedeki komutanlardan Selahaddin Adil Bey de eşi Siret Hanım'a gönderdiği 15 Temmuz 1915 tarihli mektubunda canının kuruyemiş, yemiş, reçel çektiğini; bu gıdalardan kuru, sulu ne gönderebilirse göndermesini istemiş ve "çok şükür, yediklerimiz şikâyet edilecek gibi değil aşçımızdan böreğinden tatlısına kadar yiyoruz," demişti.¹³ Yine validesine yazdığı duygulu mektubuyla¹⁴ meşhur olan ihtiyat zabıt namzetlerinden şehit İbrahim Ethem Efendi'nin bölgedeki çobandan aldığı sütü çayına kattığı da bilinmektedir. Yöre halkı, ellerindeki taze süt, sebze, meyve gibi gıdaları askerlerle paylaşmıştır.

Yine Çanakale Cephesinde 16. tümen subayları arasında yer alan ihtiyat zabiti Mehmet Halit (Bayrı), tümeni siperlere girmeden önce Gelibolu şehrinde bir süre durakladığında zabıt arkadaşlarıyla birlikte akşam

¹² İbrahim Naci, *Allahsızmarladık, Çanakale Savaşı'nda Bir Şehidin Günlüğü*, (Haz. L. Erdemir-S.A. Silay), Yeditepe Yay., İstanbul 2013.

¹³ Selahaddin Adil Paşa, *Çanakale Cephesinden Mektuplar-Hatıralar*, Yeditepe Yay., İstanbul 2007, s. 162.

¹⁴ Mustafa Arıkan, "Bir Çanakale Şehidi ve Mektubunun Başına Gelenler," *Gazi Akademik Bakış*, Sayı: 9, Kış 2011, s. 213-243.

Askerler yemek yerken (Necmettin Özcelik Arşivi)

yemeği için kasabaya gitmişlerdir. Düşman bombardımanı ile yanmış, yıkılmış, harabe haline gelmiş şehrin sokaklarından geçen subaylar gece karanlığında bir lokanta bulmuşlar ve yemek bittiği için şiş kebapı yaptırıp, yemeği yoğurt ve salata ile zenginleştirmişler, üzerine de revani tatlısı yiyerek yemek faslını kapatmışlardır.¹⁵

Mehmet Halit Efendi'nin yemek konusunda "normal zamanlar ile harp esnasında pek fark yoktu" dediği *Cephe Arkadaşı* isimli hatıratında avcı hattındaki siperleri teftiş ederken komşu birliğin piyade subaylarının kendilerini "samimiyetle karşılayıp üzüm, fındık ve sigara ikram ettiklerini" belirtmiştir.¹⁶ Mehmet Halit Efendi'nin Çanakkale Cephesindeki ordunun karavanasına dair söyledikleri iâşe konusundaki başarıya tanıklık etmekte ve "askerin karavanası[nın] sıcak olarak siperlere kadar gelmekte olduğun-

15 Mehmet Halit Bayrı, *Cephe Arkadaşı, Çanakkale Cephesi'nde Bir İstanbullu*, (Haz. L. Erdemir), Timaş yay., İstanbul 2015, s. 54.

16 Mehmet Halit Bayrı, *Cephe Arkadaşı*, s. 80.

Cephede gazete okuyan askerler (Necmettin Özçelik Arşivi)

dan her nefer beyan-ı memnuniyet etmekte ve her asker[in] **bilhassa sabah**-ları verilen çay ile günbegün tevzi edilmiş üzüm, fındık gibi çerezler[den]¹⁷ memnun kaldığını söylemektedir.

Zabit vekili olarak muharebelere katılan Mehmed Fasih Efendi; *Kanlısırt* Günlüğü isimli eserinde askerlere verilen yemekten ve kendisinin çay, kahve ve nargile keyfinden bahsetmektedir:

26 Ağustos 1915: Yemek yedik, güzel bir imambayıldı, bir nargile, bir kahve ile güzel bir keyif yaptım. 1 Eylül 1915: Bir kahve ve bir nargile aşk ettim. Yemek geldi yedim. Biraz gazete okudum. (...) ateş yaktırdım, biraz sucuk kızartıp yedim. 26 Eylül 1915: Oturup yemek

¹⁷ Mehmet Halit Bayrı, *Cephe Arkadaşı*, s. 81.

yediysem de canım istemiyor. Sucuk ve bulgur pilavından birkaç kaşık aldım, karnım doydu, kahve ile nargileyi çektim. 27 Eylül 1915: Yemek gelmiş, ısıttılar, oturup yedim, pırasa ve pilav. 3 Ekim 1915: Yemek hazır, fakat canım istemiyor, zorla mantı ile lapayı yedip, kahve ile nargileyi çektim. 16 Ekim 1915: Yemek geldi. Izgara köftesi ve çorba, oturup yedim.¹⁸

Cephede tabip subay olarak görev yapan Behçet Sabit Efendi, kendi müşahedeleri ve seyyar hastanede ilgilendiği yaralı askerlerin ifadesiyle, erlere verilen sıcak yemeğin doyurucu ve bol olduğunu belirtmiştir. Balkan Savaşlarında yaşanan olumsuzluklarla karşılaştırdığı cephedeki iâşe durumunu defterine şu ifadelerle kaydetmiştir:

Hükümet eski hükümet değil artık, Balkan harplerinde kuru peksimet bulamayan, haftalarca aç kalan asker, bugün savaş sahnesinde sıcak ekmek buluyor. Kayaltepe kumandanı beyin hatıratında gördüğüme göre haftanın yalnız ilk günü peynir ekmek, diğer günler ise düzenli olarak kavurmalı, nohut, fasulye, hoşaf ve çay pişirilip askere bolca dağıtılıyor. Gıda ve sağlık böyle mükemmel olduktan sonra askerin inançlı ve ateşli saldırılarına değil İngiliz, Fransız, kâinat gelse karşı koyamaz. Allah'ın adaletiyle zafer bizim.¹⁹

Müstahkem Mevkii bölgesinde görevli Behçet Sabit Efendi, 18 Mart zaferinden sonra bombardımanların şiddetinin kesildiği günlerde zaman zaman izinli olarak şehir merkezine giderek posta ve diğer günlük ihtiyaçlarını karşılıyordu. 14 Nisan tarihinde gittiği Çanakkale şehir merkezinde doktor arkadaşlarıyla güzel bir öğle yemeği yemişti. Temiz bir lokantaya giden tabip subaylar, kuzu etinden yapılmış döner yemişler ve baharın başladığı günlerde bol miktarda bulunan süt ve yoğurttan tatmışlardı. Behçet Sabit Efendi, süt ürünleri mevsim olarak bol olduğu için fiyatlarının da çok uygun olduğunu söylemişti.²⁰

18 *Kanlısırt Günlüğü: Mehmet Fasih Bey'in Çanakkale Anıları*, (Haz. M. Çulcu), Arba Yay., İstanbul 1997.

19 Behçet Sabit Erduran, *Cephedeki Bir Doktorun Gözünden 1915 Baharında Çanakkale*, (Haz. T. Açıklı), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015, s. 138-139.

20 Behçet Sabit Erduran, *Cephedeki Bir Doktorun Gözünden 1915 Baharında Çanakkale*, s. 96-97.

Savaşta her zaman, her şey güllük gülistanlık değildi, iase meselesi zaman zaman şikâyetlere de konu olmaktaydı. Savaş günlükleri içinde en zengin muhtevayı okuduğumuz ihtiyat zabıt namzetlerinden İsmail Hakkı Efendi, *Gelibolu'dan Kafkaslara* isimli eserinde “erzak olarak verilen şey, beş yüz gram yağla, iki buçuk kilo pirinç, bir miktar tuz ile bir kalıp sabundan ibaret. Hani bunun eti, sebzesi?” demekten kendini alamamıştı.²¹ Dikkat edilirse burada bile temel bazı gıda maddelerinin yer aldığını görmekteyiz. İhtiyat Zabiti Münim Mustafa da *Cepheden Cepheye* isimli hatıratında siper hayatının zor geçtiğini, ışığa hasret kaldıklarını, canının en çok da sirke ve şeker çektiğini söylemiştir. “Aman Allah’ım bunlar ne yılışık mahlûklardı. Yemek yerken çatalımızın ucundaki lokmaya binlerce sinek hücum ediyordu” diyerek sineklerden şikâyetçi olmuştu.²² 58. alay jandarma efradından İbrahim Efendi, eylül ayında geldiği cephede ilk günlerde askerin su sıkıntısı çektiğini, iki gün ekmek yerine un verildiğini söylemişti. İbrahim Arıkan hatıralarında muharebelerin çok şiddetli geçtiği anlarda karavananın siperlere 24 saatte bir geceleri geldiğinden ve çoğu zaman da askere böcekli bakla verildiğinden şikâyet etmişti.²³ Yaz aylarında cephede bulunan topçu subayı Bolvadinli Mehmet Sinan Bey de beslenmeden şikâyet etmişti. Özellikle acı zeytinyağlı kurtlu bakla ile Alman çorbası ve kum darı, mısır unundan yapılmış ekmeklerden gıda alınamadığından ve hayvanların da arpa ve saman kıtlığı çektiğinden bahsetmişti.²⁴ V. Ordu Komutanı Liman von Sanders’in emir subaylarından Binbaşı Erich R. Prigge de *Çanakkale Savaşı Günlüğü* isimli hatıralarında Türk mutfağının tekdüzeliğinden şikâyet etse de menüde koyun eti, pilav, zeytin ve ekmeğin bulunduğunu yazmıştır.²⁵

Temmuz, ağustos aylarında Güney Grubunda erzak sıkıntısı başladığında Grup Kumandanı Vehip Paşa müdahale ederek, özellikle askere dağıtılan kurumuş ekmekten ve kurtlanmış bakladan şikâyetçi olmuş,

21 İ. Hakkı Sunata, *Gelibolu'dan Kafkaslara, I. Dünya Savaşı Anıları*, 4. Baskı, (Yay. Haz. K. Şarman), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015, s. 125.

22 Münim Mustafa, *Cepheden Cepheye*, (Haz. M. Martı), Arma Yay., İstanbul 2002, s. 57.

23 İbrahim Arıkan, *Osmanlı Ordusunda Bir Nefer: Bir Mehmetçiğin Çanakkale-Galiçya-Filistin Cephesi Anıları*, (Haz. S. Soydemir- A. Satun) 3. Baskı, Timaş Yay., İstanbul 2010, s. 40 ve 48.

24 M. Sinan Özgen, *Bolvadinli Mehmet Sinan Bey'in Harp Hatıraları*, s. 34-35.

25 Erich R. Prigge, *Çanakkale Savaşı Günlüğü*, (Çev. ve Haz. B. Erdemoğlu), Timaş Yay., İstanbul 2011, s. 112.

Vehip Paşa
(Yüksel Nizamoglu,
a.g.e., s. 315)

25 gramlık sığır etinin de yeterli olmadığını söylemiştir. Genel karargâh ve ordu merkezi ile görüşülerek gerekli tedbirlerin alınması sağlanmıştır.²⁶

V. ordunun idaresi ve lojistiği üzerine yapılan araştırmalar, belgeler ve savaşa bizzat katılmış subay ve askerlerin hatıralarından çıkan sonuç göstermektedir ki Çanakkale Cephesinde Osmanlı ordusu kısa süreli kriz anları dışında açlık çekmemiş ve erzaksız kalmamıştır. Askere mümkün olduğunca iâşe verilmiştir. Öğünlerde birkaç çeşit sulu yemek ve ekmek bulunmuştur. Muharebelerin çok kızıştığı, siper savaşlarının uzadığı ve gece taarruzlarının yapıldığı zamanlarda yemek yemeğe fırsat olmamıştır.

²⁶ Yüksel Nizamoglu, *Vehip Paşa: Kahramanlıktan Sürgüne*, Yitik Hazine Yay., İstanbul 2013, s. 144.

Hatıralardan okuduğumuz kadarıyla birkaç gün uykusuz kalan askerlerin bu süre içinde de normal bir beslenme periyodu olacağını iddia etmek mümkün değildir. Aynı şekilde depolarda uygun şekilde muhafaza imkânı olmayan bazı gıdalarda bozulma, kurtlanma, ıslanma gibi durumlar da yaşanmıştır. Peksimetlerin çok kuruyup acemi askerlerin dişlerini kırdığı da bilinmektedir. Askerler genelde bozuk gıdalarla dalga geçerek yaşanan sıkıntıyı hafifletmeyi tercih etmişlerdir.

Çanakkale Cephesi, Balkan Savaşlarında kurulmaya çalışılan menzil sisteminin en iyi işlediği ve kurumsallaştığı cephedir. Savaş alanının devlet merkezine ve üretim sahalarına yakın olması ve yine bölgedeki ulaşım yollarının nispeten elverişli bulunması cephenin lojistiğini kolaylaştırmıştır. Öte yandan Çanakkale Muharebelerinin, Dünya Savaşının ilk yıllarında vuku bulması ülke kaynaklarının henüz tükenmediği günlere denk gelmesine sebep olmuştur. Yani 1915 şartları ile 1917, 1918 şartları arasında da önemli farklar vardır. Bu arada sayıları azımsanmayacak oranda olan Alman personelin iaşesinin daha iyi olduğunu, Almanların özellikle konserve ve etli gıdalarla beslendiklerini söylemek gerekir. Almanlar kendi askerlerine, mercimek, nohut, fasulye gibi maddelerin un haline getirilip sıkıştırılarak hazırlanan çorbalık gıda paketleri dağıtmıştır. Bu hazır gıdalardan tatma imkânı bulan İsmail Hakkı Sunata, Alman konservelerinin hakikaten çok lezzetli olduğunu söylemiştir.²⁷ Askerler zaman zaman, düşman ordusundan ganimet olarak alınan konserve, reçel, çikolata gibi yiyeceklerle de kendilerine ziyafet çekmişlerdir. Yine bütün acımasızlığına rağmen savaşın gittikçe uzamasının karşıt siperler arasında zaman zaman ilişkilerin yumuşamasına ve yiyecek alışverişi yapılmasına yol açtığını da söylemeliyiz. Özellikle Anzak askerleri Osmanlı askerlerini tanıdıkça onlara daha fazla çikolata ve konserve fırlatmış, bizimkiler de onlara bol bol sigara atmışlardır.

27 İ. Hakkı Sunata, *Gelibolu'dan Kafkaslara, I. Dünya Savaşı Anıları*, s. 201.

OSMANLI ERKÂNIHARBİYESİNİN NEŞRETTİĞİ ÇANAKKALE MUHAREBELERİ TARİHİ KÜLLİYATI

Harbiye Nezareti, günümüz Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire başkanlığı bünyesindeki askeri arşivinin de temelini oluşturan harp tarihi şubesini kurma yönündeki çalışmalarına dünya savaşı yıllarında başlamıştır. Savaş devam ederken askeri arşivi oluşturacak belgeleri derlemek için hazırlıklar da yürütülmekteydi. 1916'da Harbiye Nezaretinin birimleri arasında yer alan ve Karargâh-ı Umuminin 16. şubesi olarak faaliyete geçen Harp Tarihi Şubesi Müdürlüğüne Yarbay Hafız Cemil atanmıştır. Bu şubenin amacı askeri tarihle ilgili belgeleri toplamak ve bir arşiv oluşturmaktır. Derlenen belgeler ve kolordulardan, tümenlerden gönderilecek harp cerideleriyle bizzat savaşı yöneten kadroların izlenim ve tecrübeleri ile birinci elden bir savaş tarihi yazmak hedeflenmekteydi.¹

Harbiye Nezareti, kurumlara gönderdiği yazılarla konu ile ilgili evrak talebinde bulunmuştu. 21 Temmuz 1917 tarihli yazısında Hariciye Nezaretinin mahzen-i evrakında bulunan belgelerin Harbiye Nezareti hazine-i evrakına teslim edilmesini istemiş, Hariciye Nezareti ise Harp Tarihi Şubesi için bir "harp hazine-i evrakı" teşkil edilmesini uygun ve isabetli bulmuş ancak kendi arşivindeki belgelerin farklı bir kuruma devrinin mümkün olmayacağını, uzman bir personel tarafından ilgili belgelerin kopyalarının alınabileceğini belirtmişti.²

Halep Vilayetine gönderilen yazıda ise mesele daha geniş bir perspektiften ele alınarak Osmanlı ordusunun kahramanlıklarının yeterince millete anlatılamadığı ifade edilmiş ve Erkânıharbiyeye bağlı olarak faaliyet gösteren Tarih-i Harp Şubesinin milli maarif ve ordu açısından son derece kıymetli olan Tarih-i Harp Külliyyatı projesinden söz edilmişti. 14 Mart 1917

¹ Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Tarihi (1916-1998), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999, s. 1-4.

² BOA, HR. SYS, 2435/83, Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi, Cilt II, s. 155.

tarihli yazıda Harp Tarihi Külliyyatı için gerekli olan resmi ve gayri resmi hatıratlar, konu ile ilgili resmi belgeler, haritalar, yayınlanmış veya elyazması eserlerin ve şahıslarda bulunabilecek her türlü eserin ve vilayet dahilindeki kütüphanelerde bulunan ilmi eserlerin künyelerinin çıkartılması ve fihristlerinin Tarih-i Harp Şubesine gönderilmesi istenmişti.³

Hariciye Nezareti ve Halep Vilayeti örnekleri aslında Harbiye Nezaretinin harp tarihi yazma işini ne kadar ciddiye aldığını ve etraflı düşündüğünü göstermektedir. Arşivlerde yapılacak kapsamlı araştırmalar bu konuda farklı kurumlardan da yardım istendiğine dair örneklerin varlığını ispatlayacaktır. Çok kapsamlı bir harp tarihi külliyyatı tasarlanmış ancak bu külliyyat savaşın beklenmedik bir şekilde sonuçlanması nedeniyle tamamlanamamıştır.

Harbiye Nezareti, bir yandan ordu birliklerinden ve diğer kurumlardan askeri tarihle ilgili her türlü malzeme talebinde bulunurken, diğer yandan da Dünya Savaşı tarihinin yazılmasını planlamıştı. İlk olarak “Çanakkale Savaşlarından başlanarak devam etmekte olan harbin tarihinin yazılması” hedeflenmişti. Bu cepheden alınacak ilham ve tecrübelerle diğer cephelerde hem ordunun hem de milletin direnci, sabrı uzun süre zinde tutulmaya çalışılacaktı. Gerçekten de Çanakkale Savaşları bu anlamda çok kıymetli bir kazanım ve diğer cephelere örnek olacak askeri kahramanlıklarla doluydu. Nitekim Osmanlı askerinin Çanakkale Savaşlarında gösterdiği üstün gayret çeşitli propaganda faaliyetlerine konu olmuştu. Bu cephede gösterilen olağanüstü başarı ve dayanma direnci düşman orduları ve milletlerince de takdirle karşılanmıştı.

Harbin en şiddetli anlarında bile Türk ordusunun mücadelesinin kayıt altına alınmasıyla ilgili evrakın derlenmesi ve genel merkezde toplanması son derece önemli bir faaliyet ve ufuk açıcı bir girişimdir. Biz burada Osmanlı döneminde Erkânıharbiye personelinin şahsi veya kurumsal olarak Çanakkale Savaşları hakkında telif veya tercüme şeklinde neşrettiği eserlerin künyelerini tespit etmeye çalışacağız.

Çanakkale Savaşları devam ederken Amerikalı Yüzbaşı Granville Fortescue’nun kaleme aldığı ve İngiliz sansür kurulunun izniyle Londra’da

3 BOA, MF. MKT, 1224/77.

yayınlanan *What of the Dardanelles? An Analysis* isimli eseri, Başkumandanlık Karargâh-ı Umumi İstihbarat şube personeline Kurmay Yüzbaşı Rahmi Bey tarafından Çanakkale adıyla Türkçeye çevrilerek 1915'te İstanbul'da neşredilmiştir. Osmanlıcası 45 sayfadır.⁴ Çanakkale Savaşlarının tespit edebildiğimiz ilk Türkçe hazırlanan tarihçesi ise 1916'da Harbiye Nezareti Tarih-i Harp Şubesinde yayınlanan *Harb-i Umumi'de Osmanlı Tarih-i Harbi* üst başlığı altında Çanakkale Muharebatı adıyla 24 sayfalık bir kitapçık olmuştur.⁵

Osmanlı Erkânıharbiyesi, Çanakkale Savaşlarının tarihini yazmak için Çanakkale Savaşlarında bulunmuş komutanlara müracaat etmiş ve onlardan katıldıkları muharebelerin tarihçelerini yazmalarını istemişti. Erkânıharbiyenin bu talebinin muhataplarından biri de Mustafa Kemal Paşa'ydı ve kendisinden Arıburnu ve Anafartalar ile ilgili hatıra ve mütalaalarını yazması istenmişti. Çanakkale kahramanı olarak tanınan Mustafa Kemal Paşa, 1916'da 16. kolordu kumandanı olarak Diyarbakır bölgesinde görev yapmaktaydı. Henüz Çanakkale Savaşlarının üzerinden aylar geçmişti ve kendisine cephenin harp cerideleri de verilmişti. Mustafa Kemal Paşa, kurmay heyeti ve karargâh subaylarının da yardımıyla Arıburnu ve Anafartalar Muharebeleri raporlarını hazırlamış, Kurmay Başkanı İzzeddin Bey de hatıralarında raporların yazım sürecini anlatmıştır.⁶

Mustafa Kemal Paşa, Dünya Savaşı devam ederken kara savaşlarının büyük bir bölümünde 19. tümen ve Arıburnu kuvvetleri komutanı ve daha sonra da Anafartalar Grubu Komutanlığı görevlerinde bulunmuştu. Çanakkale Savaşlarıyla ilgili yazdığı raporlar çok değerlidir. 1916'nın son günlerinde Silvan'da yazmaya başladığı raporları 1917 başlarında bitirmiştir.⁷ Mustafa Kemal Paşa önce "Arıburnu Muharebeleri Raporunu" tamamlamış daha sonra ise "Anafartalar Muharebatına Ait Tarihçe"yi hazırlamıştır. Mustafa Kemal Paşa, 25 Nisan 1915 tarihli ilk çıkarma harekâtından itibaren muharebeleri günü gününe kaydetmişti. Bu rapor-

4 Granville Fortescue, *Çanakkale*, (Tercüme: Rahmi), Matbaa-i Amire, İstanbul 1331-1915.

5 *Harb-i Umumi'de Osmanlı Tarih-i Harbi: Çanakkale Muharebatı*, Harbiye Nezareti, Tarih-i Harp Şubesi, 1332, 24 sf.

6 İzzettin Çalışlar, *Atatürk'le İkibuçuk Yıl: Orgeneral Çalışların Anıları*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1994, s. 132-134.

7 Atatürk'ün hatıra defterinde raporların yazımı ile ilgili kayıtlar mevcuttur: *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, (Haz. Şükrü Tezer), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008, s. 83-85.

larda harp cerideleriyle birlikte Mustafa Kemal Paşa'nın verdiği emirlerle, üst makamlardan kendisine gelen emir yazıları da yer almıştır.⁸ Bilgilerin çok taze ve anıların henüz canlı olduğu erken bir tarihte kaleme alınan bu raporların Çanakkale Savaşları tarihi için ne kadar önemli olduğunu ifade etmeye gerek yoktur. Bu iki rapor günümüz harfleri ile de yayınlanmıştır.⁹

Akdeniz filosunda resmi savaş muhabirliği görevinde bulunan Sydney Moseley'in kaleme aldığı *The Truth About Dardanelles* isimli eser¹⁰ Bahriye kurmay subaylarından Hüsameddin Bey tarafından *Çanakkale Hakikatleri* adı altında tercüme edilmiştir.¹¹ Yine Hüsameddin Bey, Amiral John de Robeck ve Tümamiral Rosslyn Wemyss'in Gelibolu'nun tahliyesine dair raporunu İngilizceden tercüme etmiş ve bu tercüme *Çanakkale Tahliyesi* adıyla neşredilmiştir.¹² Bu rapor 11 Nisan 1917'de *London Gazette* ve 12 Nisan 1917 tarihli *Times* gazetesinde yayınlanmıştır.¹³ İngiltere hükümetinin kurduğu Çanakkale Seferi inceleme heyetinin hazırladığı ve *Times* gazetesinde yayınlanan rapor yine Hüsameddin Bey tarafından *Çanakkale Raporu* adıyla tercüme edilmiştir.¹⁴ Çanakkale üzerine bu tarihlerde benzer çalışmalar mevcuttur.¹⁵

Mütareke döneminde işgal altında bulunan İstanbul'da Harb-i Umuminin cephelerine dair yeni yayınlara devam edilmiştir. İstanbul'da

8 Atatürk'ün hazırladığı raporlar hakkında geniş bilgi için bakınız: Sermet Atacanlı, *Atatürk ve Çanakkale'nin Komutanları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015, s. 449-453; İsmet Görgülü, "Atatürk'ün Arıburnu Muharebeleri Raporu ve Anafartalar Muharebahına Ait Tarihe Adlı Eserlerinde Yer Almayan Emir ve Raporlarından Bir Demet," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: VII, Sayı: 19, Kasım 1990.

9 Mustafa Kemal, *Arıburnu Muharebeleri Raporu*, (Haz. Uluğ İğdemir), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990; Mustafa Kemal, *Anafartalar Muharebatına Ait Tarihe*, (Haz. Uluğ İğdemir), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990. Genel Kurmay ATASE Başkanlığı 19. Tümen ceridelerini tam metin olarak 100. yıl özel serisi olarak yayınlamıştır: *Çanakkale Muharebelerinde 19'uncu Tümen Cerideleri*, C.1 ve C.2, ATASE Yay., Ankara 2015.

10 Sydney Moseley, *The Truth About Dardanelles*, Londra-New York 1916.

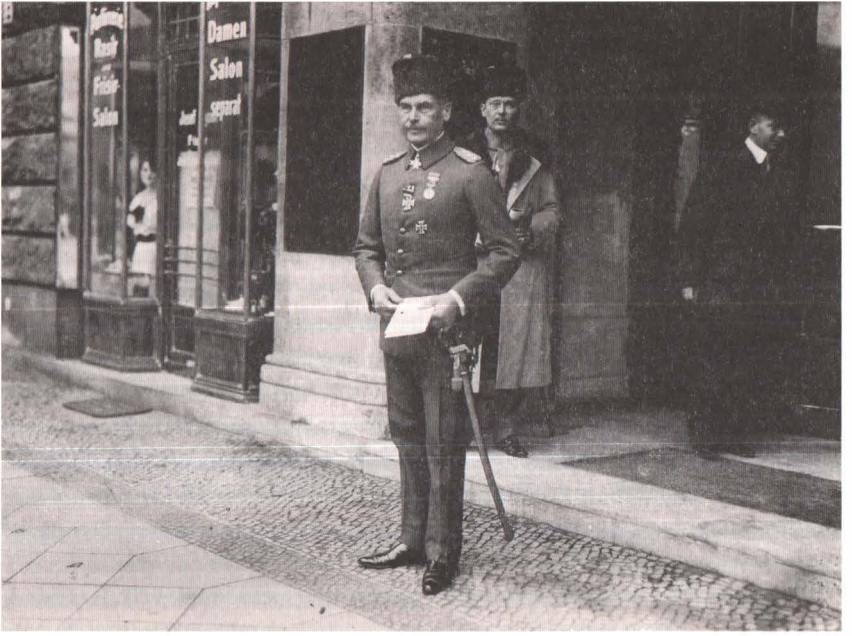
11 Hüsameddin (Terc.), *Çanakkale Hakikatleri*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1332-1916, 73 sf.

12 Hüsameddin (Terc.), *Çanakkale Tahliyesi*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1333-1917, 19 sf.

13 "Çanakkale Tahliyesi" üzerine bir değerlendirme için bakınız: Selçuk Duman, "Hüsameddin Bey'in Çevirilerine Göre Çanakkale Savaşları," *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*, Sayı: 33, Bahar 2013, s. 127-144.

14 Hüsameddin (Terc.), *Çanakkale Raporu*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1333-1917, 85 sf.

15 Çanakkale Savaşları üzerine Birinci Dünya Savaşı devam ederken neşredilen beş eserin günümüz harflerine çevirisi için bakınız: Burhan Sayılır, *Çanakkale: Ümitler, Yanılgılar, Gerçekler*, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2003.

Liman V. Sanders

Harp Akademilerinde kurmay adayı subaylara verilen konferanslar *Erkan-ı Harbiye Mektebi Külliyyatı* adıyla neşredilmiştir. Bu eserlerde Harb-i Umumi bütün cepheleriyle anlatılmış ve özellikle Çanakkale Savaşlarının deniz ve kara kısımlarıyla ilgili kitaplar yayınlanmıştır. Mütareke döneminde Çanakkale Muharebeleri hakkında neşredilen eserlerin bir kısmı şunlardır:

Selahaddin Adil, *Harb-i Umumi'de Çanakkale Muharebâtı Bahriyesi*, Erkan-ı Harbiye Mektebi Matbaası, İstanbul 1336, 26 sf.

İzzeddin-Burhaneddin, *Harb-i Umumi'de Çanakkale Muharebâtı Berriyesi, Arıburnu (Şimal Grubu) Muharebâtı*, Erkan-ı Harbiye Mektebi Matbaası, İstanbul 1336, 34 sf.

Nihad, *Harb-i Umumi'de Seddülbahir (Cenub Grubu) Muharebâtı*, Erkan-ı Harbiye Mektebi Matbaası, İstanbul 1336, 61 sf.

Mehmed Celaleddin, *Harb-i Umumi'de Çanakkale Muharebâtı Berriyesi, Kumkale Muharebâtı*, Erkan-ı Harbiye Mektebi Matbaası, İstanbul 1336, 51 sf.

Mehmed Hayri, *Harb-i Umumi'de Çanakkale Muharebâtı Berriyesi, (Anafartalar Grubu) Muharebâtı*, Erkan-ı Harbiye Mektebi Matbaası, İstanbul 1336, 81 sf.

Mehmed Emin, *Harb-i Umumi'de Osmanlı Cepheleri Vekayii*, 1330-1334, Erkan-ı Harbiye Mektebi Matbaası, İstanbul 1338, 90 sf.

Bu konuda bazı tercüme girişimleri de mevcuttur. Örnek olarak Erkan-ı Harbiye Umumiye Askeri Tarih Encümeni 1921'de Liman von Sanders'in *Fünf Jahre Türkei* adlı eseri *Türkiye'de Beş Sene* adıyla Türkçeye çevrilerek neşredilmiştir.¹⁶ Yine bu tarihlerde askeri mecmualarda Dünya Savaşı ve Çanakkale Cephesiyle ilgili ilk değerlendirmeler çıkmaya başlamıştır.

1922'de ise daha önce savaş yıllarında başlanan ancak ikmal edilemeyen seriye tekrar başlanmıştır. *Cihan Harbinde Osmanlı Harekâtı Tarihçesi* başlığı altında birinci bölüm olarak Çanakkale Muharebâtı adıyla 65 sayfalık bir eser kaleme alınmıştır.¹⁷ Yazar adının belirtilmediği bu eser 1922'de İstanbul'da askeri matbaada basılmıştır. Bu eserin kısmen sadeleştirilerek günümüz harflerine aktarılması da gerçekleştirilmiştir.¹⁸ Eserin kapağında "Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Tarihi Harp Külliyyatı, Muhaberat-ı Cedide-i Osmaniye, dördüncü takım ikinci sıra: A," bilgisinin yer alması başka çalışmaların da olduğunu göstermektedir. Bu eserlerin tamamı günümüze ulaşmasa da işgal günlerinde askeri tarih çalışmalarının Genelkurmay tarafından ele alınması ve kaynak eser olarak neşredilmesi sağlıklı bilgilere sahip olmamız açısından önemlidir. Bu eserlerin önemini İngiliz büyükelçilik yetkilileri de fark

¹⁶ Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Sene*, Matbaa-i Askeriye, Dersaadet 1337, 331 sf.

¹⁷ *Cihan Harbinde Osmanlı Harekâtı Tarihçesi: Çanakkale Muharebâtı*, Cüz: 1, Matbaa-i Askeriye, Dersaadet 1338, 65 sf.

¹⁸ Bülent Özdemir-Abdülmecit Mutaş, *Muhârebâtı, Cihan Harbinde Osmanlı Harekât-ı Tarihçesi*, TTK Yay., Ankara 2012. Bu sadeleştirme neşrinden önce 2008 yılında eser Latin harfleri ile yayınlanmıştır: Erol Karıcı, *Osmanlı Genelkurmayına Göre Çanakkale Savaşları'nın Resmi Tarihi*, Fark Yay., Ankara 2008.

etmiş ve kitapları İngilizceye tercüme ederek Londra'ya göndermeyi ihmal etmemiştir.¹⁹

Osmanlı Erkânıharbiyesi tarihçe şubesi, Harp Tarihi Külliyyatı şeklinde son derece önemli ve uzun süreli bir projeyi hayata geçirmek için bazı girişimlerde bulunmuş ve külliyyatın önemli bir kısmını da Çanakkale Muharebeleri serisi oluşturmuştur. Bu alanda azımsanmayacak sayıda eser vücuda getirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesi ile bu külliyyat yazma faaliyeti bir süre kesintiye uğrasa da cumhuriyet kadroları tarafından biraz daha farklı bir perspektifle konu tekrar ele alınmış ve günümüze kadar gelen çalışmaların çekirdeği oluşturulmuştur. Savaş Tarihi Araştırmaları içinde Çanakkale Muharebeleri serisi ile başlanan külliyyatın önemli yeri vardır. Bizzat savaşa katılan personelin kaleme aldığı bu eserler yeni araştırmalara kılavuzluk edecek niteliktedir ve eserlerde kıymetli bilgiler vardır. Ancak bu eserlerin yeni bir perspektif ve anlayışla tekrar yazılmaları da gerekmektedir.

19 The National Archives, Londra [TNA] FO. 371-9176, E-111160.

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşında Osmanlı ordusu, kendisinden sayıca ve silah teknolojisi bakımından üstün kuvvetlerle karşı karşıya kalmıştır. Balkan Savaşlarında yaşadığı hezimete rağmen kısa sürede toparlanan bu ordu aynı anda birkaç cephede birden savaşı sürdürerek hem müttefiklerini hem de düşmanlarını şaşırtmıştır. Dünya Savaşında ülkenin bütün kaynakları ordu için seferber edilmiştir. Osmanlı ordusu her biri farklı özelliklere sahip birçok cephede savaşmak zorunda kalmıştır. Dünya Savaşında yekpare bir cephe yoktur. Osmanlı orduları karlı dağlarda, büyük nehirlerde, kızgın çöllerde, çok soğuk ve çok sıcak iklimlerde muharebe etmişti ve 1915 yılı içinde üç farklı cephede; doğuda Ruslara, Kanal'da İngilizlere ve Çanakkale'de ise müttefik filo ve ordularına karşı aktif muharebe halindeydi.

Dünya Savaşı cepheleri içinde Çanakkale Savaşlarının çok farklı bir yeri vardır. Bu savaşın sebep ve sonuçları açısından da ayrı bir önemi vardır. Savaşa komuta eden kurmay heyet ve üst düzey komutanlar ve cephede hayatları pahasına mücadele eden askerler Çanakkale'de İstanbul'u savunduklarını çok iyi biliyorlardı. Onun için en seçme birlikler ve en büyük lojistik destek bu cephe için seferber edilmişti. Çanakkale'de V. ordu muharebe halindeyken İstanbul ve Marmara bölgelerinde konuşlu altı kolordudan mürekkep I. ve II. ordular da teyakkuz halinde İstanbul'un korunmasına ayrılmıştı. Yine savaş boyunca adlarından çokça söz edilen *Yavuz* ve *Midilli* zırhlı savaş gemileri de İstanbul boğazında konuşlanmıştı, nadiren Marmara'ya ve Karadeniz'e çıkıyorlardı ve genel olarak şehri Rusya'dan ve diğer tehlikelerden savunmak için vazifelendirilmişlerdi.

Savaş yılları boyunca İstanbul halkının çektiği sıkıntılar, şehrin güvenliği, halkın iagesi, psikolojisi gibi konular en az çalışılan, literatür eksikliği en büyük alanlardır. Yoğun olarak uygulanan sansürün etkisiyle basında döneme ait çok az bilgi vardır. Yabancı basında bir miktar bilgi olsa da bunlar abartılıdır ve bazen de gerçek dışı bilgilere sahiptir. İstanbul'da yaşayan gayrimüslim azınlık ve yabancılar anılarında bu konuda daha detaylı bilgi vermiştir.

Yoğun bir sansür olsa da özellikle itilaf donanmasının 18 Mart 1915'e kadar yaptığı saldırılar sırasında İstanbul'daki sivil ve askeri idare-

ciler ciddi endişeler taşımış bir yandan savunma hazırlıkları yapılırken bir yandan da önemli evrak ve hazine daha güvenli bölgelere taşınmış, hane-
dan ve hükümet üyelerinin tahliyesiyle ilgili planlar hazırlanmıştır. Alınan
tedbirler ve planlar halktan gizlense de hükümet çevrelerinden, mebus-
lardan ve asker ailelerinden yayılan bilginin önlenmesine imkân yoktu.
İstanbul'da yaşanan olağanüstü askeri hareketlilik de endişeleri artırıyordu.
18 Mart Zaferinin kazanılması ile bu planların bir kısmı iptal edilse de şeh-
rin korunmasına ve savunulmasına yönelik tedbirler yeni gelişmelere göre
her zaman güncellenmişti. Aslında İstanbul'un teyakkuz hali 1922 Ekim
ayına kadar devam etmiştir.

İtilaf kuvvetleri 18 Mart'tan yaklaşık beş hafta sonra daha fazla
kuvvetle ve donanma desteğiyle tekrar Gelibolu Yarımadası'na ve Anadolu
kıyılarına asker çıkarmışlardır. Kara muharebeleri diye adlandırılan ve Ocak
1916 tarihine kadar devam eden muharebelerde Osmanlı ordusunu daha
zor mücadeleler bekliyordu. Sekiz aydan fazla süren kara savaşları sırasında;
taarruz, savunma, siper ve lağım savaşları, kısa ateşkesler, zehirli gazlar,
kara-deniz-hava ve denizaltı müşterek harekâtları gibi birçok yöntem denen-
mişti. Makinalı tüfekler, ağır topçu bombardımanları, dikenli teller, el bom-
baları, domdom kurşunları, donanmadan yapılan aşırı atışları Gelibolu
Yarımadası'nı yerle bir etmiş, tamiri imkânsız tahribata sebep olmuştu.

İtilaf kuvvetlerinin her türlü savaş hukukunu ihlal etmesi, kural
tanımaz güç sarhoşluğuyla Osmanlı Devleti'ni bitirmek üzere giriştiği bu
sefer Osmanlı askerinin sarsılmaz imanı, muazzam savaş azmi ve direnci ile
önlenebilmiştir. Çanakkale'de kazanılan zafer tarif edilemez ve inanılmaz
olsa da Dünya Savaşı sona ermemiştir. Çanakkale'de tecrübe kazanmış en
seçme birlikler özellikle Galiçya, Romanya gibi uzak ve sınır ötesi bölgelere
gönderilmiştir. Cephelerde savaşan askerin azmini diri tutmak ve Çanakkale
örneğini her yere yansıtmak için dönemin tüm imkânlarıyla bir dizi pro-
paganda ve harp edebiyatı çalışması yapılmıştır. Bu çalışmaların büyük bir
kısmı, savaş devam ederken doğrudan harp sahasında gerçekleştirilmiştir.

Bunlar sanatçı, bilim adamı, edebiyatçı ve milletvekillerinin cephe
ziyaretleri, savaşın filme alınması, savaş sahnelerinin fotoğraflarının çekil-
mesi, çeşitli muharebe alanlarında komutanlar başta olmak üzere asker-

lerin resimlerinin çekilmesi ve daha sonra bunların basın, yayın yoluyla yaygınlaştırılması gibi faaliyetler olarak özetlenebilir. Bu faaliyetlerin amacı cephe gerisinin cephe ile bütünleşebilmesini sağlamaktır; her şeyden önce halkın bu savaşa inanması ve desteklemesi gerekiyordu. Dünya Savaşı beklenenden çok uzun sürüyordu ve birçok cephede savaşı idame ve finanse edebilmek için halkın güçlü şekilde motive edilmesi gerekiyordu. Osmanlı Devleti'nin bu yeni tekniklere çok da alışık olmaması ve biraz da teknolojik geri kalmışlık nedeniyle psikolojik harp, propaganda gibi konularda önce rakiplere göre çok gerilerde kalmış, ama müttefiki Almanya'nın her türlü desteğiyle aradaki fark kısmen giderilmişti. Tabii ki Wellington House'un propaganda tecrübesine ve imkânlarına hiçbir zaman ulaşılammıştı.

Yukarıda bahsettiğimiz faaliyetler çerçevesinde elde edilen görsel malzeme *Harp Mecmuası*, *Donanma Mecmuası*, *Harb-i Umumi Panoraması*, *Harb-i Umumi Çanakkale Hatırası* gibi mecmua, albüm ve kartpostallarda neşredildi. Bir kısmı da dönemin gazete ve dergilerinde yayınlandı. Bunlar arasında en zengin ve çeşitli görsel malzemeyi yayınlayan ve en uzun soluklu yayını yapan yayın *Harp Mecmuası*'ydı.

Çanakkale Savaşları, Gelibolu Yarımadası'na verdiği maddi zararlar yanında binlerce Osmanlı yurttaşının şehit olduğu, yaralandığı ve sakat kaldığı bir savaştı. Toplam zayıat; şehit, yaralı, hastanede vefat, kayıp ve esir düşenlerle birlikte iki yüz bini geçmektedir. V. Ordu Komutanı Liman von Sanders hatıralarında toplam zayıatı 66 bini şehit olmak üzere 218 bin olarak vermektedir. İngiliz belgeleri 251 bin, harp cerideleri ise 213 bin 882 rakamını verirler. Genelkurmay Askeri Tarih Arşivinin (ATASE) açıkladığı rakam 57 bin şehit, 11 bin kayıp, yüz bine yakın da yaralıdır. Mevcut çalışmalarla zayıat konusunda kesin bir rakam tespit edilemese de kaybın büyüklüğü ortadadır. Osmanlı Devleti Çanakkale'de ve Dünya Savaşı'nın diğer cephelerinde sivil ve asker olarak çok büyük kayıplar vermiş ve yitirilen beşeri sermaye uzun yıllar telafi edilememiştir. İngiliz tarihçisi Aspinall Oğlander'in belirttiği gibi "Çanakkale'de Türklerin çiçeği soldurulmuştur." Çanakkale'de binlerce eğitimli genç hayatının baharında

1 Britanya'nın Savaş Propaganda Bürosu, Londra'daki *Wellington House* adlı binada çalışıyordu. Bu nedenle bu büronun çalışmaları daha çok binanın adıyla anılıyordu.

vatan uğruna şehit olmuştur. İstanbul'da ve ülkenin birçok yerindeki yükseköğretim kurumları eğitimlerine ara vermek zorunda kalmış. Askerlik çağındaki bütün erkek nüfusun silah altına alınması eğitim faaliyetlerinin aksamasına neden olmuştur. Dönemin Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey savaş yıllarında "düzenli eğitim yapılamadığını" itiraf etmiştir. İdarecisi, öğretmeni ve öğrencisi ile silah altına alınan kurumlarda tüm eksikliklere rağmen eğitime bir şekilde devam edilmeye çalışılmıştır.

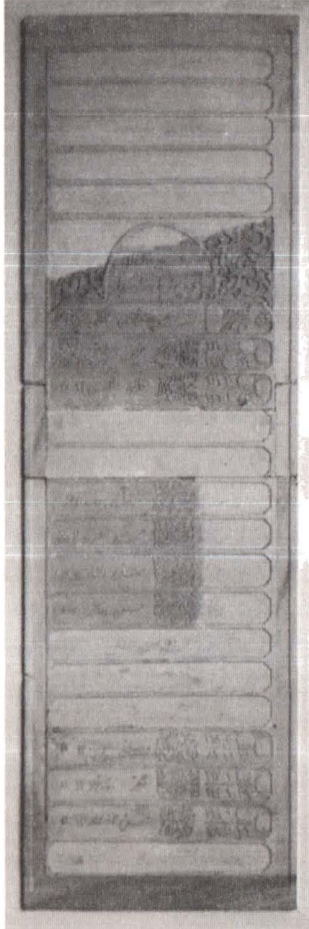
Yapılan bunca fedakârlık müspet sonuç vermiş ve halkın büyük desteğiyle savaşın idamesi için ordunun iâşe ve lojistiği eksik bırakılmamıştır. Özellikle Marmara bölgesinin ulaşım kolaylıklarının ve iktisadi zenginliğinin de katkısıyla Çanakkale'de canla başla savaşan askerlerin iâşesi en iyi şekilde sağlanmıştır. Hamasi literatürde anlatıldığı gibi Çanakkale'de asker aç, susuz, çıplak ve erzaksız değildir. Mümkün olduğu kadar iyi beslenmiş ve teçhiz edilmiştir.

Çanakkale üzerine yapılan özgün kaynaklara dayalı çalışmalar göstermektedir ki deniz veya kara olsun tüm Çanakkale muharebelerinde Osmanlı ordusu, eriyle, subayıyla üst komuta kademesiyle düşmanlarını bile şaşırtan bir centilmenlik içinde savaşmıştır. Bu zaferi yüceltmek için hamasete, bilgi kirliliğine, ticari kaygılarla hazırlanmış yayınlara hiç bulaşmadan savaşın safahatını bütün şeffaflığıyla ortaya koymak yeterlidir. Birlik komutanlarının günlük raporlarının bulunduğu harp ceridelerinden ve günlüklerden çıkan sonuç şudur: Osmanlı ordusu Çanakkale'de her türlü kötü şartta ve düşmanlarının üstün teknolojisine ve hilelerine rağmen azimle, cesaretle, inançla ülkesini korumuştur. Osmanlı askerinin bu cephedeki üstün meziyetleri hem Almanlar hem de itilaf askerlerince belirtilmiştir. Çanakkale'nin Türkiye'ye bıraktığı en büyük miras ise cephede birçok başarılarla imza atan Mustafa Kemal'in tanınmasına sebep olmasıdır. Çanakkale'de kazanılan özgüven ve birikim İstiklal Savaşının da temeli olmuştur.

EKLER

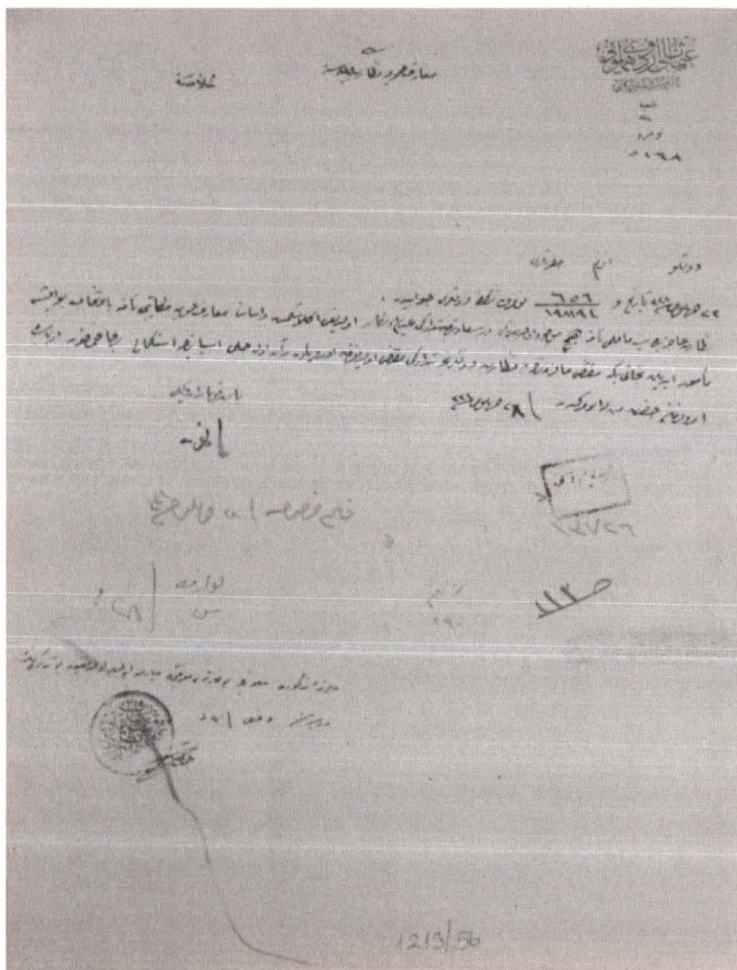
Ek. 1-A

Harbiye Mektebi Girişinde Çanakkale’de Şehit Düşen Subayların İsimleri

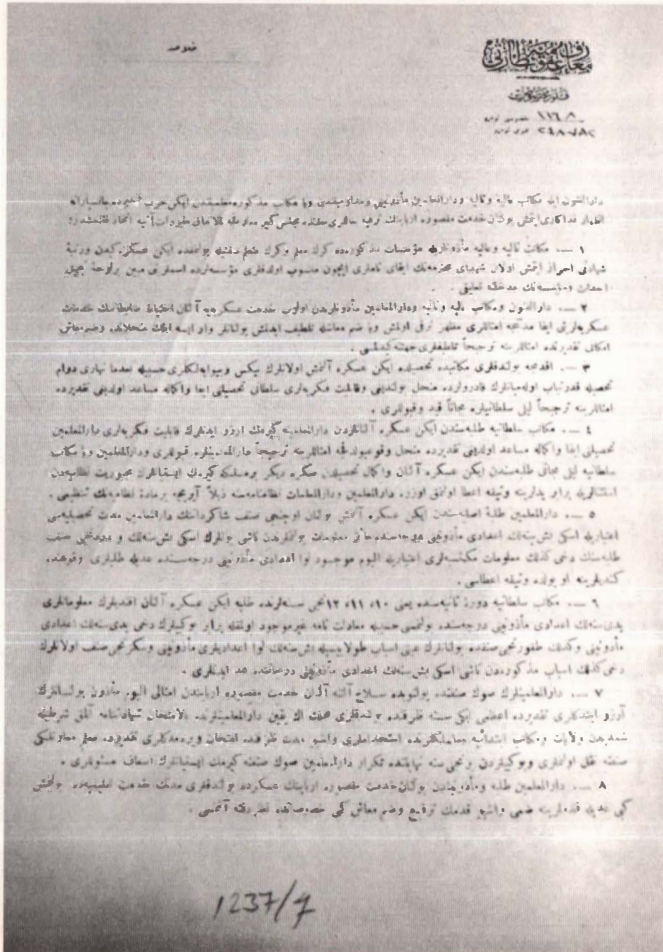

Askeri Müze

Necati Bey için gerekli sinema malzemelerinin Avrupa'dan tedarikine ilişkin belge

BOA. MF. MKT. 1213-56

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul)
Maarif Nezareti Evrakı
Mektubi Kalemi Belgeleri (MF. MKT)
Tedrisat-ı Aliye Dairesi (MF. ALY)
Dâhiliye Nezareti Evrakı
Hariciye Nezareti Evrakı
Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)
İradeler Tasnifi

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi

Darülfünun Edebiyat Fakültesi Meclis-i Müderrisin Zabıt Defteri II, (IDF. EF. MMZD-II)
Darülfünun Edebiyat Fakültesi Meclis-i Müderrisin Zabıt Defteri III, (IDF. EF. MMZD-III)
Darülfünun Edebiyat Şubesi Künye Defteri (1329-1330), nr. 1-8/4 (15).
Darülfünun Ulum-ı Edebiye Şubesi Künye Defteri – II (1329-1330), nr. 1-8/5 (16).
T.C. İstanbul Darülfünun Talebe Rehberi, 1340-1341, Yeni Matbaa, İstanbul 1340.
Darülfünun Edebiyat Fakültesi Talebe Rehberi, "16 Şubat- 16 Haziran 1335," Evkaf Matbaası 1335.

ARAŞTIRMA İNCELEME ESERLER

Ahmed Emin, *Turkey in the World War*, Yale Univ. Press, New Haven, 1930.
Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, C.1, Nehir Yay., İstanbul 1992.
Akgün, Seçil - Uluğtekin, Murat, *Hilâl-i Ahmer'den Kızılay'a*, C. 1, Beyda Yay., Ankara 2000.
Akin, Yiğit, *Gürbüz ve Yavuz Evlatlar: Erken Cumhuriyet'te Beden Terbiyesi ve Spor*, İletişim Yay., İstanbul 2005.
Albayrak, M. - Özyurt, Y., (haz.), *Yeni Mecmua Çanakkale Özel Sayısı*, Yeditepe Yay., İstanbul 2006.
Alkan, Mehmet Ö., *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri*, Ankara 2000.
Altınay, Ahmet Refik, *İki Komite İki Kıtâ, Kafkas Yollarında*, Yurt Yay., İstanbul 2010.
Apatay, Çetinkaya, "Çanakkale Muharebelerinde Denizaltı Harekâtı, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 37, Mart 1988.
Arıkan, İbrahim, *Osmanlı Ordusunda Bir Nefer: Bir Mehmetçiğin Çanakkale-Galiçya-Filistin Cephesi Anıları*, (Haz. S. Soydemir- A. Satun) 3. Baskı, Timaş Yay., İstanbul 2010.
Arıkan, Mustafa, "Bir Çanakkale Şehidi ve Mektubunun Başına Gelenler," *Gazi Akademik Bakış*, Sayı: 9, Kiş 2011.
Armaoğlu, Fahir, 20. *Yüzyıl Siyasi Tarihi*, C.1, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1994.
Arseven, Celâl Esad, *Sanat ve Siyaset Hatıralarım*, (Haz. E. Işın), İletişim Yay., İstanbul 1993.
Arslan, A., Selçuk, M., Nam, M, *Türkiye'nin İlk ve Tek Kız Üniversitesi: İnas Darülfünunu (1914-1919)*, İdil Yay., İstanbul 2012.
Atabay, Mithat, "Osmanlı Meclis-i Mebusanında Çanakkale Muharebeleri Hakkında Görüşmeler," *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 16, Ağustos 2010.

- Atabey, Figen, "Çanakkale Muharebeleri Süresince Marmara'da Deniz Nakliyatı," *ATAM Dergisi*, Sayı: 73, Mart 2009.
- , *Çanakkale Muharebelerinin Deniz Cephesi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2014.
- Atacanlı, Sermet, *Atatürk ve Çanakkale'nin Komutanları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015.
- Ataksor, Halis, *Çanakkale Raporu*, Binbaşı Halis Bey'in Savaş Notları, (Haz. S. H. Ataksor), 3. Baskı, Timaş Yay., İstanbul 2008.
- [Atatürk], Mustafa Kemal, *Anafartalar Muharebatına Ait Tarihçe*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990.
- [Atatürk], Mustafa Kemal, *Arıburnu Muharebeleri Raporu*, (Haz. Uluğ İğdemir), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990.
- Ateş, Sanem Y., *Asker Evlatlar Yetiştirmek: II. Meşrutiyet Dönemi'nde Beden Terbiyesi, Askerî Talim ve Paramiliter Gençlik Örgütleri*, İletişim Yay., İstanbul 2012.
- Âtîf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, *Hususi Doktoru Âtîf Hüseyin Bey'in Hatıraları* (1909-1918), 3. Baskı, (Haz. M. Hülagü), Timaş Yay., İstanbul 2010.
- Avcı, H. Ersin vd., (haz), *Çanakkale'yi Yaşamak: Yeni Mecmua*, Emre Yay., İstanbul 2006.
- Avşar, Servet, "Çanakkale Savaşlarında İstihbarat ve Propaganda," *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Sayı: 1, Mart 2003.
- , *Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası*, Kim Yay., Ankara 2004.
- Aynî, M. Ali, *Darülfünun Tarihi*, İstanbul 1927.
- Ayvazoğlu, Beşir, "Edebî Heyet Çanakkale'de," *Türk Edebiyatı*, Sayı: 492, Ekim 2014.
- Bakar, Bülent, *Ermeni Tehciri*, Atam Yay., Ankara 2009.
- Baltacıoğlu, İ. Hakkı, *Hayatım*, (Yay. Haz. Ali Y. Baltacıoğlu), İstanbul 1998.
- Banoğlu, Niyazi A., *Türk Basınında Çanakkale Günleri*, İstanbul 1982.
- Baran, Tülay A., "Çanakkale Savaşında Hukuk İhlalleri," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 73, Cilt: 25, Mart 2009.
- Bartlett, Ellis A., *Çanakkale Gerçeği*, Yeditepe Yay., İstanbul 2005.
- Bayrı, Mehmet Halit, *Cephe Arkadaşı, Çanakkale Cephesi'nde Bir İstanbullu*, (Haz. L. Erdemir), Timaş yay., İstanbul 2015.
- Beşikçi, Mehmet, "İhtiyat Zâbiti'nden Yedek Subay'a: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Zorunlu Askerlik Kategorisi Olarak Yedek Subaylık ve Yedek Subaylar 1891-1930," *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı: 13, Güz 2011.
- , "Son Dönem Osmanlı Harp Tarihi ve 'Topyekün' Savaş Kavramı," *Toplumsal Tarih*, nr. 198, Haziran 2010.
- , *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015.
- , *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War: Between Voluntarism and Resistance*, Brill press, Leiden 2012.
- [Beyatlı], Yahya Kemal, *Siyâsî ve Edebî Portreler*, 3. Baskı, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul 1986.
- Beyoğlu, Süleyman, "Osmanlı Sinema Tarihi Hakkında Bazı Yeni Bilgiler," *Kitap Kokusu*, Sayı: 2, İstanbul 2000.
- Bıyıklı, Mustafa (ed.), *Donanma Mecmuası: Çanakkale 5-18 Mart Zaferi ve Bir Destanın Hatıra Panoraması*, Hiperlink Yay., İstanbul 2011.
- Bilgin, İsmail, *Çanakkale Tufanı*, Timaş Yay., İstanbul 2015.

- Bilkan, A. Fuat - Çakır, Ömer (haz), *Harp Mecmuası*, Kaynak Kitaplığı, İstanbul 2004.
- Birgen, Muhittin, *İttihat ve Terakki'de On Sene, İttihat ve Terakki Neydi?*, Cilt: 1, (Haz, Zeki Ankan), II. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009.
- Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, (Deniz Harekâtı), C.VIII, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1976.
- Cebeciyan, Avedis, *Bir Ermeni Subayın Çanakkale ve Doğu Cephesi Günlüğü; 1914-1918*, Aras Yay., İstanbul 2015.
- Cihan Harbinde Osmanlı Harekâtı Tarihçesi: Çanakkale Muharebâtı*, Cüz: 1, Matbaa-i Askeriye, Dersaadet 1338, 65 sf.
- Çakır, Ömer, *Türk Şiirinde Çanakkale Muharebeleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 2004.
- Çalışlar, İzzettin, *Atatürk'le İkibuçuk Yıl: Orgeneral Çalışların Anıları*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1994.
- Çulcu, M. (haz.), *Kanlısirt Günlüğü: Mehmet Fasih Bey'in Çanakkale Anıları*, Arba Yay., İstanbul 1997.
- Çulcu, M. (haz.), *Çanakkale: 18 Mart 1915*, Yeni Mecmua'nın Nüsha-i Fevkalâdesi, E Yay., İstanbul 2006.
- Çanakkale Muharebelerinde 19'uncu Tümen Cerideleri*, C.I ve C.2, ATASE Yay., Ankara 2015.
- Çapa, Mesut, Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti (1915-1925), Türkiye Kızılay Derneği Yay., Ankara 2010.
- Çetin, M. İzzet, *Ressam Mehmet Ali Laga ve Çanakkale Resimleri*, Çanakkale Deniz Müzesi Kütüphanesi, Çanakkale 1988.
- Çiçek, Kemal, *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*, TTK Yay., Ankara 2005.
- Çolak, Güldane, *Avrupa'da Osmanlı Kızları*, Heyemola Yay., İstanbul 2013.
- Daver, Abidin, "Küçük Sultanhisar Torpidobotu Kendinden On Defa Büyük İngiliz Tahtelbahirini Nasıl Batırmıştı," *Aylık Mecmua*, Nisan 1926.
- Dölen, Emre, *İstanbul Darülfünunu'nda Alman Müderrisler 1915-1918*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2013.
- Duman, Selçuk, "Hüsameddin Bey'in Çevirilerine Göre Çanakkale Savaşları," *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*, Sayı: 33, Bahar 2013.
- Durukan, Eyüp, *Sofya Esaretinden Çanakkale Zaferine (1913-1915)*, *Günlüklerde Bir Ömür -II*, (Haz. M. Uluğtekin), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2014.
- Dülger, Bahadır, *AE-2 Denizaltı Gemisini Marmara'da Nasıl Batırdım*, (Anlatan: Rıza Bey Kaptan), İstanbul 1947.
- Dümer, Vehbi Z., "Çanakkale Muhaberatında İngiliz Denizaltı Gemilerinin Aldığı Vazifeler ve Bahriyemizin Bu Gemilerle Mücadelesi," *Deniz Mecmuası*, Cilt: 46, Sayı: 334, İstanbul 1934.
- Düzdağ, M. Ertuğrul, *Mehmed Akif Ersoy*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996.
- Edhem Nejad, "Türkiye'de Kız Mektepleri ve Terbiyesi," *Türk Kadını*, nr. 11, 17 Teşrin-i Evvel 1334-1918.
- Eintein, Lewis, *Inside Constantinople, A Diplomatist's Diary During the Dardanelles Expedition, April-September, 1915*, Londra 1917.
- Ellul, Jacques, *Propaganda: the Formation of Men's Attitudes*, Vintage books, New York 1973.
- Er, Hamit, *Medreseden Mektebe Geçiş Sürecinde Darülhilafe Medreseleri*, İstanbul 2003.
- Eraslan, Cezmi, *II. Abdülhamid'in Çanakkale Savunması*, Yitik Hazine Yay., İstanbul 2014.
- Eraslan, Cezmi - Olgun, Kenan, *Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet ve Parlamento*, 3F Yayınevi, İstanbul 2006.
- Erat, Muhammet, "Çanakkale Savaşı'nda Türk Ordusu'nun İşe Problemi," *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Sayı: 1, Mart 2003.
- Erdemir, L. - Solak, K. (ed.) *Çanakkale Muharebeleri'nin İdaresi, Komutanlar ve Stratejiler*, Çanakkale Valiliği Yay., Ankara 2015.

- Erdemir, Lokman, "Çanakkale Muharebe Meydanlarından İstanbul Hastanelerine: Sağlık Hizmetleri," *SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 15, Yıl: 12/1.
- , *Çanakkale Savaşı, Siyasi, Askeri ve Sosyal Yönleri*, Gökkuşbu Yay., İstanbul 2009.
- Erduran, Behçet Sabit, *Cephedeki Bir Doktorun Gözünden 1915 Baharında Çanakkale*, (Haz. T. Açıklı), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015.
- Erickson, Edward J., "Gallipoli," *History in Dispute: The First World War*, (Ed. D. Showalter), Detroit 2002.
- , *Büyük Hezimet: Balkan Harpleri'nde Osmanlı Ordusu*, (Çev. Gül Ç. Güven), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2013.
- , *Defeat in Detail, The Ottoman Army in the Balkans, 1912-1913*, Praeger publishing, Westport 2003.
- , *Gelibolu: Osmanlı Harekâtı*, (Çev. O. Düz), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2012.
- , *Ordered to die: a history of the ottoman army in the first world war*, greenwood press, westport 2001.
- , *Ottoman Army in World War I: A Comparative Study*, Routledge Press, Londra 2007.
- , *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, 3. Baskı, Çev. M. Tanju Akad, Kitap yayınevi, İstanbul 2011.
- Erişirgil, M. Emin, "Ziya Gökalp," *Ülkü*, Sayı: 55, İstanbul, Kanun-ı Sani 1944.
- Ersoy, M. Akif, *Safahat*, (haz: M. E. Düzdağ), Fide Yay., İstanbul 2007.
- Erşan, Mesut, "Çanakkale Muharebelerinde Savaş Hukuku İlkeleri," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 73, Cilt: 25, Mart 2009.
- Esenkaya, Ahmet, "Çanakkale Cephesi'nde İdari ve Lojistik Hizmetleri," *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Sayı: 17, Güz 2014.
- , "Çanakkale Muharebelerinde Cephe ve Cephe Dışında Sağlık Hizmetleri," *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Yıl: 9, Sayı: 10-11, Bahar-Güz 2011.
- , "Çanakkale Savaşları Sürecinde Türk Basını," *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Sayı: 1, Mart 2003.
- , "Harp Mecmuası ve Çanakkale Muharebesini Tasvirdeki Rolü," *Türk Yurdu*, Nisan 2001, Cilt: 21, Sayı: 164.
- Evren, Burçak, *Türkiye'ye Sinemayı Getiren Adam Sigmund Weinberg*, Milliyet Yay., İstanbul 1995.
- [Eyüboğlu], Bedri Rahmi, *Nazmi Ziya, Güzel Sanatlar Akademisi Neşriyatı*, İstanbul 1937.
- Fazlıoğlu, Ayşe, "Dolmabahçe Sarayı'nda Çanakkale Haritalı Bir Halı ve Çanakkale Savaşı'nın Türk Sanatına Etkileri," *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Sayı: 3, Mart 2005.
- Feldman, Wilhelm, *İstanbul'da Savaş Günleri*, Selis Kitaplar, İstanbul 2004.
- Ferguson, Niall, *The Pity of War, 1914-1918*, Penguin Books, Londra 1999.
- Filmer, Cemil, *Hatıralarım*, İstanbul 1984.
- Fortescue, Granville, *Çanakkale*, (Terc. Rahmi), Matbaa-i Amire, İstanbul 1331-1915.
- Gencer, Mustafa, *Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhı," 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim*, İstanbul 2003.
- Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Tarihi (1916-1998)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999.
- Gören, Ahmet Kamil, *Türk Resim Sanatında Şişli Atölyesi ve Viyana Sergisi, Şişli Belediyesi Resim ve Heykel Müzeleri Derneği*, İstanbul 1997.

- Görgülü, İ. - Çalışlar, İzzeddin, (haz.), *Orgeneral İzzettin Çalışlar, On Yıllık Savaşın Günlüğü*, YKY, İstanbul 1997.
- , *On Yıllık Savaşın Günlüğü: Orgeneral İzzettin Çalışlar'ın Not Defterinden*, 3. Baskı, Güncel Yay., İstanbul 2007.
- Görgülü, İsmet, "Atatürk'ün Anburnu Muharebeleri Raporu ve Anafartalar Muharebatına Ait Tarihçe Adlı Eserlerinde Yer Almayan Emir ve Raporlarından Bir Demet," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: VII, Sayı: 19, Kasım 1990.
- Gövsä, İbrahim Alâettin, *Çanakkale İzleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1989.
- Gülen, Nejat, *Sanlı Bahriyemiz, Türk Bahriyesinin 200 Yıllık Tarihçesi (1773-1973)*, 2. Baskı, Kastaş Yay., İstanbul 2001.
- Gümüş, İsmail, "Şerif Hüseyin İsyanı," İstanbul Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.
- Güzel, A. (haz.), *Çanakkale: Yeni Mecmua'nın Özel Sayısında Neşredilen Çanakkale Savaşları Üzerine Değerlendirmeler 5/18 Mart 1331-1915*, Çanakkale On Sekiz Mart Ün. Yay., Çanakkale, 1996.
- Halaçoğlu, Yusuf, *Ermeni Tehciri*, BKY Yay., İstanbul 2004.
- Hamilton, Ian, *Gelibolu Hatıraları 1915*, Örgün Yay., İstanbul 2005.
- Hankey, Donald, *A Student in Arms*, New York 1917.
- Harb Mecmû'ası*, (haz. komisyonu), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2013.
- Harb-i Umûmî Panoraması*, İBB Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2015.
- Harb-i Umûmî'de Osmanlı Tarih-i Harbi: Çanakkale Muharebatı*, Harbiye Nezareti, Tarih-i Harp Şubesi, 1332, 24 sf.
- Hatemi, Nilüfer, *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, C.1, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2002.
- Hersing, Otto, *Çanakkale Denizaltı Savaşı*, (Çev. B. Erdemoğlu), İstanbul 2007.
- Hurts, Steve, *The Public Schools Battalion in the Great War*, Pen & Sword Books, South Yorkshire 2007.
- Hüsameddin, (Terc.), *Çanakkale Hakikatleri*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1332-1916, 73 sf.
- , *Çanakkale Raporu*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1333-1917, 85 sf.
- , *Çanakkale Tahlisiyesi*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1333-1917, 19 sf.
- İbrahim Naci, *Allahaismarladık, Çanakkale Savaşı'nda Bir Şehidin Günlüğü*, (Haz. L. Erdemir - S.A. Sılay, Yeditepe Yay., İstanbul 2013.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Darülfünun: Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı*, C. I ve II, IRCICA Yay., İstanbul, 2010.
- İncesu, Sokrat, "Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale-Anburnu Hatıralarım," *Çanakkale Hatıraları*, Cilt: 1, (Haz. Metin Martı), Arma Yay., İstanbul 2001.
- İrtem, Süleyman K., *Meşrutiyetten Mütarekeye (1909- 1918)*, (Haz. O. S. Kocahanoğlu), Temel Yay., İstanbul 2004.
- Kabacalı, A. (haz.), *Talat Paşa'nın Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2000.
- Kabacalı, A. (haz.), Cemal Paşa, *Hatıralar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2001.
- Kafadar, Osman - Esenkaya, Ahmet, "Çanakkale Savaşlarında Kaybedilen Eğitim Görmüş Nesiller Üzerine Düşünceler ve Öneriler," *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Sayı: 2, Mart 2004.
- Kansu, Nafi A., *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme (II. Kitap)*, İstanbul 1932.
- Karacakaya, Recep, *Türk Kamuyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)*, Toplumsal Dönüşüm Yay., İstanbul 2005.

- Karal, E. Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C.IX, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1996.
- Karataşer, Büşra, "Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Döneminde İstanbul'un İşesi," *Kahraman Maraş Sütcü İmam Ün. İİBF Dergisi*, Yıl: 2013, Sayı: 2.
- Karcı, Erol, *Osmanlı Genelkurmayına Göre Çanakkale Savaşları'nın Resmi Tarihi*, Fark Yay., Ankara 2008.
- Koç, Kemal, "I. Dünya Savaşı'nda Çanakkale Boğazı ve Marmara'da Denizaltı Muharebeleri," *MSGGS Ün.*, Yayınlanmamış YL Tezi, İstanbul 2012.
- Kon, Kadir, "I. Dünya Savaşı'nda Yeni Bilgiler Işığında Mehmed Âkif'in Almanya Seyahati," *Toplumsal Tarih*, Sayı: 217, Ocak 2012.
- Koray, E. (haz.), *Hayat Mücadeleleri: Selâhattin Adil Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul 1982.
- Koyuncu, A. - Keskin Ö., - Sönmez, C. S., *Çanakkale Savaşları Bibliyografyası*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2010.
- Köroğlu, Erol, "Yeni Mecmua Çanakkale Özel Sayısı," *Toplumsal Tarih*, Cilt: 19, Sayı: 111, Mart 2003.
- , *Ottoman Propaganda and Turkish Identity: Literature in Turkey During the World War I*, Tauris Academic Studies, Londra, New York 2007.
- , *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918), Propagandanın Millî Kimlik İnşasına*, İletişim Yay., İstanbul 2004.
- Kurşun, Zekeriya, "Çanakkale Muharebeleri," *DİA*, C.VIII, İstanbul 1993.
- Liddle, Peter H., *The Sailor's War, 1914-1918*, Blandford press, Londra 1985.
- Maarif-i Umumiye Nezareti, *İstanbul Darülfünunu Talimat*, İstanbul 1329.
- Maksudyân, Nazan, "Mavi Kep ve Pelerin: Cihan Harbi Yıllarında Almanya'da Osmanlı Yetimleri," *Toplumsal Tarih*, Sayı: 243, Mart 2014.
- Mccarthy, Justin, "İngiliz Propagandası, Wellington Evi ve Türkler," *Türkler*, Cilt: 13, Ankara 2002.
- Mehmet Talat, "Birkaç Söz," *Çanakkale: 5-18 Mart 1331-1915, Yeni Mecmua'nın Fevkalade Nüshası*, Hilal Matbaası, İstanbul 1334-1918.
- Moorhead, Alan, *Gelibolu*, (Çev. A. C. Akkoyunlu), 5. Baskı, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 2004.
- Morgenthau, Henry, *Ambassador Morgenthau's Story*, New York 1918.
- Moseley, Sydney, *The Truth About Dardanelles*, Londra-New York 1916.
- Münim Mustafa, *Cepheden Cepheye*, (haz. M. Martı), Arma Yay., İstanbul 2002.
- Nizamoglu, Yüksel, "I. Dünya Savaşı'nda Hicaz Cephesi," *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti*, (Ed. A. Arslan & M. Selçuk), Kitabevi Yay., İstanbul 2015.
- , *Kahramanlıktan Sürgüne Vehip Paşa*, Yitik Hazine Yay., İstanbul 2013.
- Odabaşı, Battal, "Türk Sinemasının Kuruluşunda Ordunun Rolü, Belge(sel) Film Kurtuluş Savaşı Filmleri," *I.Ü. İletişim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 24, yıl: 2006.
- Oğlander, Aspinall, *Büyük Harbin Tarihi, Çanakkale Gelibolu Askeri Harekâtı*, C. 1, Askeri matbaa, İstanbul 1939.
- Oral, Haluk, *Anıburnu 1915*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2012.
- Orhonlu, Cengiz, "Edebiyat Fakültesi'nin Kuruluşu ve Gelişmesi (1901-1933) Hakkında Bazı Düşünceler," *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, İstanbul 1973.
- Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri I ve II*, TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Gen. Müd., Ankara 2005.
- Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti 1335 Senesinde Münakid Hilâl-i Ahmer Meclis-i Umumisi Heyet-i Muhteremesine Takdim Edilen 1330-1334 Senelerine Ait Merkez-i Umumi Raporu*, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul 1335.

- Öğün, Tuncay, "Savaşçı Omuzlayan İsimli Kahramanlar," Osmanlı'nın Cihan Harbi, *Derin Tarih*, Özel Sayı:1, Kasım 2014.
- , *Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1999.
- Önder, Selahattin - Baydemir, Ahmet, "Türk Sinemasının Gelişimi (1895-1939)," *Eskişehir Osmangazi Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 2, Cilt: 6, Aralık 2005.
- Özaydın, Zuhâl, "Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Çalışmaları," *Türkler*, C. 13, Ankara 2002.
- Özbay, Kemal, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, C. 1, İstanbul 1976.
- , *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, C. 2, İstanbul 1976.
- Özçelik, Selahattin, *Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti*, TTK Yay., Ankara 2000.
- Özdemir, Bülent - İrkiçatal, Eftal, *İngiliz Arap Büro Raporlarında Arap Ayaklanması, Bir İsyanın Kodları*, Yitik Hazine Yay., İstanbul 2011.
- Özdemir, Bülent - Mutfak, Abdülmecit, *Çanakkale Muhârebah, Cihan Harbinde Osmanlı Harekât-ı Tarihçesi*, TTK Yay., Ankara 2012.
- Özen, Mustafa, "II. Meşrutiyet Döneminde Belgesel Sinema ve Propaganda (1908-1914)," *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı: 3, Bahar 2006.
- Özen, Nijat, İlk Türk Sinemacısı Fuat Uzkınay, Türk Sinematek Yay., İstanbul 1970.
- Özendes, Engin, *Osmanlı İmparatorluğunda Fotoğrafçılık (1839-1919)*, İletişim Yay., İstanbul 1995.
- Özgen, M. Sinan, *Bolvadinli Mehmet Sinan Bey'in Harp Hatıraları*, (Yay. Haz. Servet Avcı vd.), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2011.
- Öztuncay, B. (der.), *I. Dünya Savaşı'nda İttifak Cephesinde Savaş ve Propaganda*, Vehbi Koç Vakfı Yay., İstanbul 2015.
- Özuyar, Ali, *Devlet-i Aliye'de Sinema*, De ki yay., Ankara 2007.
- Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.1, MEB Yay. İstanbul 1993.
- Polat, Nâzım H., *Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991.
- Pomiankowski, Joseph, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü, 1914-1918, I. Dünya Savaşı*, (Çev. Kemal Turan), Kayhan Yay., İstanbul 1997.
- Prigge, Erich R., *Çanakkale Savaşı Günlüğü*, (Çev. ve Haz. B. Erdemoğlu), Timaş Yay., İstanbul 2011.
- Sabah, İsmail, "Çanakkale Savaşlarının Eğitim Kurumuna Etkisi (1915-1916)," *Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Çanakkale 2013.
- Sağın, Pakize Yöner, "İkinci Meşrutiyet Dönemi Basınında Türkçü Aydınların Çanakkale Savaşları'na Bakışları (1914-1916)," *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 16, Yıl: 8, Ağustos 2010, (ATASE Yay., Ankara 2010).
- Sanders, Liman V., *Türkiye'de Beş Sene*, (Haz. M. Albayrak), Yeditepe Yay., İstanbul 2010.
- , *Türkiye'de Beş Sene*, Matbaa-i Askeriye, Dersaadet 1337, 331 sf.
- Sarıdikmen, Gül, "Çanakkale Savaşları'nda Bir Asker Ressam: Hayri Çizel (1891-1950)," *Çanakkale, Çanakkale On Sekiz Mart Üniv. Yay.*, Çanakkale 2008.
- , "Süngüsü Fırça Olan Mehmetçik ... Hayri Çizel," *Çanakkale 1915 Dergisi*, Sayı: 3, Yıl: 2, Ağustos 2009.
- Sarısaman, Sadık, *Birinci Dünya Savaşı'nda Beyannamelerle Psikolojik Harp*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999.

- Saydam, Abdullah, "Birinci Dünya Savaşı'nda İstanbul Halkının Geçim Sıkıntısı," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 19, İstanbul 1998.
- Sayılır, Burhan, *Çanakkale: Ümitler, Yanılıklar, Gerçekler*, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2003.
- Schweder, Paul, *Çanakkale Cephesinde Türklerin Genel Karargahında*, (Çev. E. B. Özbilen), Yeditepe Yay., İstanbul 2012.
- Selahaddin Adil Paşa, *Çanakkale Cephesinden Mektuplar-Hatıralar*, (Haz. M. Albayrak), Yeditepe Yay., İstanbul 2007.
- Selçuk, Mustafa, "Darülfünun Edebiyat Fakültesinde Yabancı Öğretim Üyelerinin İstihdamı (1915-1918)," *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 19, Yıl: 2011.
- , *Hedef Şehir İstanbul- Çanakkale Geçildi mi?*, Emreyay., İstanbul 2005.
- , *İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi (1900-1933)*, Atam Yay., Ankara 2012.
- Sezer, Cemal, "Birinci Dünya Savaşı'nda Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Sağlık Alanındaki Faaliyetleri," *History Studies*, Cilt 4, Sayı 4, Kasım 2012.
- Shaw, Stanford J., *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu: Birinci Cilt, Savaş Giriş*, (Terc. Beyza S. Aydaş), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2014.
- Sunata, İ. Hakkı, *Gelibolu'dan Kafkaslara I. Dünya Savaşı Anıları*, 4. Baskı, (Haz. K. Şarman), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015.
- , *İstanbul'da İşgal Yılları*, 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2009.
- Şahin, Cemile, "Çanakkale Savaşları'nın Eğitim Öğretim Üzerindeki Etkisi: Karesi İdadisi ve Sultanisi Örneği," *SDÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 26, Ağustos 2012.
- [Tannöver] Hamdullah Suphi, *Günebakan*, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, Ankara 1929.
- Taşkıran, Cemalettin, "Çanakkale Savaşlarında İtilaf Devletlerinin Hasta ve Yaralılarına Saldırıları," *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Sayı: 1, Mart 2003.
- Terzi, Arzu, "Hazine-i Hassa" *DİA*, C.XVII, İstanbul 1998.
- , *Hazine-i Hassa Nezareti*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2000.
- Tetik, Ahmet - Güzel, M. Şükrü, *Osmanlılara Karşı İşlenen Savaş Suçları (1911-1921)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2013.
- Tevetoğlu, Fethi, *Mehmed Emin Yurdakul*, Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara 1988.
- Tezer, Şükrü (haz.), *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008.
- Thomen, Özde Ç., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sinema ve Propaganda (1908-1922)," *Kurgu: Online International Journal of Communication Studies*, C. 2, Haziran 2010.
- Toker, Hülya, *Çanakkale Muharebelerine Katılan Komutanların Biyografileri*, ATASE Yay., Ankara 2014.
- Tonguç, Faik, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1999.
- Topallı, Elvan, "Cephede Bir Edebi Heyet," *Çanakkale 1915 Dergisi*, Sayı: 8, Yıl: 4, Mart 2011.
- , "Mevki-i Müstahkem Ressamı: Mehmet Ali Laga," *Çanakkale 1915 Dergisi*, Sayı: 4, 2009.
- , "Yeni Bilgiler Işığında Ressam Mehmet Ali Laga," *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 14, Yıl: 9, 2008/1.
- TSK Tarihi, C. III, 6. Kısım (1908-1920), 1. Kitap, Genelkurmay Basımevi Ankara 1971.
- TSK Tarihi, I. Dünya Harbinde Türk Harbi, C. X, I. Dünya Harbi, İdari Faaliyetler ve Lojistik, Gen-Kur. Ankara 1985.

- Tunaya, Tanık Zafer, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, C. 3, İletişim Yay., İstanbul 2000.
- Tunçoku, Mete, *Çanakkale 1915 Buzdağının Altı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2002.
- Turan, Kemal, *Türk-Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi Gelişimi*, İstanbul 2000.
- Turan, Ömer, "Turkish Historiography of the First World War," *Middle East Critique*, C. 23, No: 2, 2014, p. 241-257.
- Tutel, Eser, *Seyr-i Sefain Öncesi ve Sonrası*, İletişim Yay., İstanbul 2000.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Çanakkale Cephesi Harekâtı*, Cilt: 5, III. Kitap, Genel Kurmay ATASE Yay., Ankara 1980.
- Türkeldi, A. Fuat, *Görüp İşittiklerim*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1951.
- Uca, Alaattin, "Çanakkale Zaferi Osmanlı Parlamentosu'nda Nasıl Yankı Buldu," *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 19, Erzurum 2002.
- Uçan, Lale, "Problems of Turkish Students in Germany During the First World War," *I. Uluslararası Tarih ve Kültürel Yönleriyle Türk-Alman İlişkileri Sempozyumu (8-10 Ekim 2009)*, Bildiriler Kitabı, Konya Valiliği Yay., Konya 2010.
- Uluğtekin, M - Uluğtekin, G., (haz), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilal-i Ahmer İcraat Raporları (1914-1928)*, Kızılay Yay., Ankara 2013.
- Umar, Ö. Osman, "Çanakkale Savaşı'nın Önemi ve Sonuçları," *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı:15, İstanbul 1998.
- Uşaklıgil, H. Ziya, *Saray ve Ötesi*, (Haz. N. Özmel Akın), İstanbul 2003.
- Ünver, A. Süheyl, *Birinci Cihan Harbinde Tıp Fakültesi*, İstanbul 1952.
- Üzen, İsmet, *Osmanlı'nın Çöl Yürüyüşü, Kanal Seferleri*, Paraf Yay., İstanbul 2011.
- [Yalçın] Hüseyin Cahit, "Cephe-i Harpte İki Gün: Müşahadat ve Mütalaat -1," *Tanin*, nr: 2352, 23 Haziran 1331.
- , "Cephe-i Harpte İki Gün: Müşahadat ve Mütalaat -2," *Tanin*, nr: 2353, 24 Haziran 1331.
- , "Cephe-i Harpte İki Gün: Müşahadat ve Mütalaat -3," *Tanin*, nr: 2354, 25 Haziran 1331.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, *Siyasal Anılar*, (Haz. R. Mutluay), 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2000.
- Yalman, A. Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1888-1918)*, C.1, Yenilik Basımevi, İstanbul 1970.
- Yavaşca, Mert, "Türk Resim Sanatı'nda Çanakkale Savaşları," *Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2010.
- Yerasimos, Stefanos (haz), İstanbul 1914-1923, İletişim Yay., İstanbul 1996.
- [Yöntem] Ali Canib, "Devirlerden Hatıralar," *Yakın Tarihimiz*, nr. 1, 1 Mart 1962.
- , "Seddülbahir Grubunu Ziyaret," *Çanakkale: 5-18 Mart 1331-1915*, Yeni Mecmua'nın Fevkalade Nüshası, Hilal Matbaası, İstanbul 1334-1918.
- Zengin, Zeki S., *Medreseden Darülfünun'a Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*, Adana 2009.
- Ziya Şakir, *Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik*, İstanbul 1944.
- Zürcher, Erik J., *Savaş Devrim ve Uluslaşma*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2004.

Dizin

Ab

- Abdülhamid II.** 17, 117, 126
Abdülkerim Efendi (Şeyh) 68
Adapazarı 27
Adnan Bey (Adivar) 27, 141
Ağaoğlu, Ahmet (Ağayef) 53-54, 64, 123, 125
Ahmet Emin (Yalman) 98, 101, 117, 130-131, 135-136
Ahmet Şükrü 26, 104, 109-113, 118, 129, 134, 164
Akbaş İskeleyi 68-69, 144
Akçuraoglu Yusuf 123, 130
Akdeniz 34, 157
Akif Bey (Hacı) 28
Alemdağ 22
Ali Abbas Bey (Binbaşı) 25
Ali Canip (Yöntem) 53-54, 60, 64, 77
Ali Fuad Bey 30
Ali Sami Bey (Boyar) 96
Alman Şark Hattı Kumpanyası 39
Almanya 15, 88-89, 93-94, 96-98, 125-126, 132, 135-136, 163
Amerikan Sefareti 43
Amiral Souchon 34
Anadolu 14, 17-18, 20-21, 24-25, 27, 31, 33, 61, 88, 110, 128, 162
Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi 29, 66
Arakisyan Efendi 82
Arel, Mehmet Ruhi 96
Arıburnu 56, 64, 68, 156, 158
Avustralya 35, 37
Avusturya-Macaristan 14, 96
Ayastefanos 14

Ba

- Babanzade Ahmed** 123
Bahriye Nezareti 20, 97, 139
Balıkesir 18, 25, 116
Balkan Savaşları 7, 11-12, 21, 46, 55, 99, 102-103, 109-110, 112, 119-120, 145, 150, 153, 161
Bandırma 18
Basra torpidobotu 62

- Başkumandanlık Vekâleti** 16, 45, 49, 52, 85-86, 93, 139
Bedri Bey 20
Berlin 66, 79, 96-97
Beykoz 14, 19
Beylerbeyi İskeleyi 22
Beylerbeyi Sarayı 17
Beyoğlu 14, 19-20, 106, 110
Bilgi Derneği 27
Birinci Dünya Savaşı 11, 18, 34, 37, 44-46, 64, 75, 78, 98-100, 112-113, 117, 119, 136-138, 142, 153, 155-156, 159, 161-163
Boğazlar Meselesi 13
Bordeaux 17
Bulgaristan 18, 73, 96
Bursa 14, 17, 21, 30-31

Ca

- Caddebostan** 14
Cafer Tayyar 60
Celal Esad (Arseven) 95-97
Celal Sahir (Erozan) 27, 54, 56
Cemal Paşa 18, 24, 66
Cemil (Conk) 49
Cemil Bey (Hafız) 154
Cevat Paşa 31-32, 60
Cevdet Bey 14
Churchill, W. 12
Çalışlar, İzzettin 84
Çallı İbrahim, bkz. İbrahim (Çallı) Bey
Çallı İbrahim, bkz. İbrahim (Çallı) Bey (Ressam)
Çanakkale 12, 32, 46, 62-64, 91, 115, 150, 161-163
Çanakkale Boğazı 11, 13, 18, 23, 32-35, 37, 41, 44, 61
Çanakkale Savaşları 11, 13-17, 19, 24-28, 31, 33-38, 43, 46-52, 54, 57, 64-70, 73-74, 76-83, 87-89, 91-98, 100, 104-105, 107-111, 115, 119, 121, 128, 136, 138, 142-145, 147-148, 151-153, 155-166, 170
Çatalca 11

Dâ

- Dâhiliye Nezareti** 19, 22, 53, 67, 88, 129, 139
Darıleytam 105-106, 113

Darülfünun 63, 108, 111, 114-115, 117-119, 123, 125-134, 136-140
Darülmualimin-i Aliye 82-83, 105-106, 114, 126-127, 129
Donanma Mecmuası 77-78, 163
Dudullu 19, 23

Ed

Edip Servet (Binbaşı) 52
Edirne 18, 21, 53
Ege Denizi 34-35
Emniyet-i Umumiye Müdüriyet-i Umumiyesi 31, 139
Emrullah Efendi 131
Enis Behiç (Koryürek) 54, 77
Enver Paşa 15-16, 19, 51, 73-74, 85, 93, 101-103, 145
Esat Paşa 59-61, 91
Eskişehir 20, 22-25, 27-30, 32-33, 104, 109

Fa

Faik Sabri Bey 123, 125, 131
Felek, Burhan 42, 93
Fenerbahçe 14, 19
Fevzi Paşa 14, 19, 22
Fikri Servet Bey 52
Filistin 66, 142
Filmer, Cemil 93
Fransız(lar) 13, 34-37, 43, 50, 80, 113, 132, 150
Fuat 93
Fuat Bey (Uzkınay) 93
Fuat Köprülü, bkz. Köprülüzade Fuad

Ga

Galata Köprüsü, Rıhtımı 12, 39-40
Galatasaraylılar Yurdu 95-96
Gaumont Sinema Şirketi 83
Gazeteci Muhiddin (Birgen) 54
Gebze 40
Gelibolu 15, 18, 21-22, 27, 35-37, 39, 43, 48-49, 52-53, 55-56, 62, 66-68, 70, 73, 79, 84-85, 87-88, 143-144, 147, 151, 157, 162-163
Göztepe 14, 19

Ha

Hadımköy 54
Hakkı Süha (Gezgin) 54, 77

Halide Edip 27
Halil Bey 15, 70, 97
Halis Bey (Binbaşı) 62
Hamdullah Suphi (Tanrıöver) 27, 52, 54-58, 60, 63-64
Harbiye Nezareti 12, 23, 32, 43, 45-49, 52-53, 65, 74-75, 80-83, 85, 87-89, 91-96, 98, 102, 106, 108-112, 116, 119, 122, 125, 154-156
Harp Mecmuası 56, 61, 75-76, 82, 163
Harp Tarihi Şubesi Müdürlüğü 154-155, 160
Haydarpaşa İstasyonu 21-22, 24, 29, 66-67
Hayri Bey (Çizel) 95
Hazine-i Hassa 28-29, 168
Hersing, Otto 41
Hıfzı Tevfik (Gönensay) 54, 77
Hilal-i Ahmer Cemiyeti 27, 46, 95, 97, 108-109, 111, 119, 121
Holbrook N. 34
Hüseyin Cahit (Yalçın) 48, 63, 145
Hüseyinzade Ali 27

Ispartakule 54
İbrahim (Çallı) Bey 52, 54, 94-96
İbrahim Alaaddin (Gövsä) 51, 53-54, 60, 62-64, 77
İçtimaiyat Mecmuası 124
İkdam 21, 50, 64, 144
İnas Darülfünunu 132-133
İncesu, Sokrat 23
İngiliz(ler) 11-14, 34-38, 40, 43, 50, 55, 60, 66, 80, 113, 150, 155, 160-161, 163
İsfahan Vapuru 40
İsmail Canbolat Bey 20, 129
İsmail Cenani Bey 87, 97
İsmail Hakkı Efendi 39, 123, 134, 151
İstanbul 11-28, 30, 32-33, 35-39, 41-43, 46-47, 49, 52-53, 62-69, 71-73, 77, 81-82, 84, 86-89, 91, 99-100, 104-115, 119, 132, 134, 139, 143-144, 146, 156-159, 161-162, 164, 167
İstanbul Maarif Müdürlüğü 94, 101
İstihbarat Şube Müdürlüğü 32, 38, 49, 52, 73, 91, 93, 95, 145, 156

Is

İtalya 112, 135
İtihat ve Terakki 67, 131-132
İzmir 25, 99
İzmit Körfezi 40
İzzeddin Bey (Binbaşı) 49, 69

Ja Jandarma Kumandanlığı 30, 32
Jön Türkler 12

Ka Kadıköy 26, 39, 105-106, 111-113, 121
Karaburun 37
Karadeniz 18-19, 111, 161
Karanlık Liman 25
Karapınar 55
Karargâh-ı Umumi 23, 25, 28, 38, 49, 52, 89, 91,
93, 95-96, 45, 154, 156
Kartal 19
Kepez 34, 37
Keşan 55, 144
Konya 17, 30-32, 71, 104
Köprülüzade Fuad 27, 53, 123, 131
Küçükçekmece 54, 113

La Laga, Mehmet Ali 94
Lahey Antlaşması 107
London Gazette 157
Lord Kitchener 12
Lozan 14
Lübnan 66

Ma Maarif Nezareti 26, 47, 49, 52, 63, 81-87, 94, 101,
104-109, 111-112, 114, 120, 125, 127, 129-136, 139
Mabeyn-i Hümayun 28
MacMillan, Margaret 99
Mahmud Zarif 123
Makis Herdel 82
Maltepe 55
Marmara 11, 13-14, 16, 18, 22, 27, 35-38, 40-43, 54,
107, 143, 161, 164
Matbaa-ı Amire 75, 124
Meclis-i Ayan 15

Meclis-i Maarif-i Kebir 137
Meclis-i Mebusân 15, 70-71, 118, 134
Meclis-i Umumi 28
Meclis-i Vükela 19, 30, 66, 97, 100, 113
Mehmed Reşad (Sultan) 22
Mehmet Akif 65
Mehmet Çavuş 30
Mehmet Emin (Yurdakul) 53-54, 60, 63, 77
Mehmet Talat 77
Menzil Müfettişliği 143
Merkez Ordu Sinema Dairesi 92-93
Mesudiye Zırhlısı 34-35
Mısır 13
Mısır Harekâtı 14
Midilli 18, 34, 161
Miralay Seyfi 95
Mithat Şükrü 24
Morgenthau, Henry 15
Muhiddin Baha 49
Muhittin (Birgen) 24, 51, 57, 65
Mustafa Kemal 49, 60-61, 69, 71-72, 84-85, 156-
157, 164
Müdafaa-i Milliye Cemiyeti 46, 63, 68, 78-83
Müfit Ratıp 53
Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu 113-114
Müstahkem Mevkii Komutanlığı 25, 32, 69, 150
Müze-yi Hümayun 97, 107

Nabi Bey (Roma Sefiri) 14
Namık İsmail 96
Nasmith 38, 40
Nazım Polat 79
Nazmi Ziya (Güran) 49, 52, 54, 94
Necati Bey 82-88, 91, 93, 169-170
Necib Asım 123

Onat, Hikmet 96
Orhon Seyfi (Orhon) 54
Osmanlı Ressamlar Cemiyeti 95
Otro gazetesi 73
Ömer Seyfeddin 27, 54

Na

On

Pa Paris 17
Peleng-i Derya 39
 Polis Müdüriyet-i Umumiyesi 26, 82, 104, 139

Ru Rusya 12-13, 161

Sa Sait Efendi 26
 Salih Cimgöz Bey 97
 Sanayi-i Nefise Mektebi 52, 95, 135
 Sanders, Liman von 14, 18, 28, 36, 58, 68, 71, 151, 158-159, 163
 Sarayburnu 12, 14, 16, 18, 23-24, 29, 39
 Saray-ı Hümayûn 29-30
 Saroz Körfezi 55
 Seddülbahir 25-26, 56, 60-61, 64, 159
 Selahaddin (Öksüzcü) 54
 Selahaddin Adil 25, 32, 147, 158
Servet-i Fünûn 70-71
 Seyr-i Sefâin 35
 Sirkeci 32, 39, 53-54, 67, 69, 143
 Stoker, Henry 37
Sulûnhisar torpidobotu 37
Sulûniye vapuru 22
 Sunata, İsmail Hakkı 137, 139, 153
 Suriye 66, 142
 Suriye İlmî Heyeti 47, 66-70, 73, 147
 Süleyman Kani 16, 21, 24, 30, 32, 107
 Süleyman Paşa (Gazi) 55
 Süreyya Bey (Mutasarrıf) 56
 Şahin Paşa Konağı 67
 Şark Meselesi 13
 Şimendifer Mektebi 29
 Şirket-i Hayriye 22, 29, 35, 39
 Şişli Atölyesi 47, 94, 96

Ta Talat Paşa 15-16, 24, 27
Tanin 24, 48, 64, 84, 145
Tarabya vapuru 22
 Tarih-i Harp Külliyyatı 154, 156
 Tedrisat-ı Âliye Dairesi 117
 Tekâlif-i Harbiye Kanunu 100, 104

Tevetoğlu, Fethi 53
 Tevfik Fikret 53
Times gazetesi 50, 157
 Tophane 39
 Topkapı Sarayı 29, 39
 Trablusgarp 68
 Trakya 36
Turquoise 37
 Türk Ocağı 62-63
Türk Yurdu 62, 135

Urich, S. A. 88-89, 91, 93
 Uryanizade Ali Vahid 67, 69
 Uzunköprü 36, 53-55, 143-144
 Üsküdar 18-22, 39, 42, 106-107, 125

Vehip Paşa 18, 61, 151
 Viyana Sergisi 47, 95-96

Weinberg, Sigmund 81-82, 93

Yahya Kemal 27, 77
 Yavuz 18, 34, 161
 Yekta Bey (bestekâr, Madran) 54
Yeni Mecmua 64, 76-78
 Yetik, Sami 96
 Yıldız Köşkü 31
 Yusuf İzzeddin Efendi (Veliht) 31
 Yusuf Razi (Bel) 54, 64

Zembrzuska, Wanda 73
 Zeynep Hanım Konağı 63, 108, 111, 119, 123, 133
 Zeytinburnu 39
 Ziya Gökalp 76, 123, 130-131
 Ziya Şakir 24

Ur

Ve

We

Ya

Ze

Çanakkale Savaşlarında Osmanlı ordusu, büyük güçler karşısında var gücüyle çarpışırken geri planda neler yaşıyordu? Savaş günlerinde başkent İstanbul'da bir yandan şehrin savunma hazırlıkları yapılırken bir yandan da sessizce şehrin tahliyesi, padişah ve hükümet erkânı gibi önemli kişilerin taşınması düşünüldü. Kursesiz işleyen ve çok gizli tutulan plan gereği ilk tedbir olarak hazine ve değerli eşyalar Anadolu içlerine taşındı. Bu sırada kara savaşlarının cereyan ettiği ve yarım milyondan fazla askerin kıyasıya mücadele ettiği daracık Gelibolu Yarımadası'nda tarihin en kanlı günleri yaşıyordu. Sadece bir-iki gün içinde on binden fazla zayıat verildiği günlerdi bunlar. Topyekûn harbin tüm unsurlarının devreye sokulduğu Çanakkale Savaşlarında, Osmanlı toplumunun moral ve motivasyonunun artırılması, askerin savaşa azminin zinde tutulması için çeşitli görsel ve yazılı propaganda faaliyetlerine de yer verilmişti. Harp edebiyatının ilk örneklerinin verildiği bu dönemde Çanakkale Cephesinde "askerin kahramanlığını yaşatmak için" ülkenin bütün imkânları seferber edilmişti. Bu savaşta özellikle de ülkenin beşeri sermayesi, eğitilmiş gençleri yitirildi. Çanakkale seferberliği, harp sahası ve cephe gerisiyle Osmanlı/Türk tarihinin en anlamlı sayfalarından birini oluşturuyordu. Bu çalışmada Çanakkale Savaşlarının cephe gerisi üzerine yoğunlaşarak harp sahasında yapılan geziler, propaganda amaçlı mecmualar, savaşın filme alınması, sanat ve edebiyat alanındaki çalışmalar

incelendi. Silahaltına alınan on binlerce yükseköğretim gençliğinin savaş tecrübeleri, yaşadıkları mağduriyet ele alındı. Gelibolu Cephesinde mücadele eden V. Ordu'nun iiaşesi ve Osmanlı erkânıharbiyesinin Çanakkale Savaşları üzerine hazırladığı askeri tarih çalışmaları incelendi. Doç. Dr. Mustafa Selçuk, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesidir. Hava Harp Okulu'nda harp tarihi dersleri veriyor. *Dersaadet Murahhaslığı* (1922-1928), *Türk Hariciyesinin Dünyaya Açılan Kapısı, Türkiye'nin İlk ve Tek Kız Üniversitesi-Inas Darülfünunu* (1914-1919) ve *İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi* (1900-1933) isimli çalışmaları var.

TARİH VE COĞRAFYA DİZİSİ

Kitapyayinevi

ISBN 978-605-105-157-4

9 786051 051574

₺ 19,-